પ્રસ્તાવના.

વડોદરા રાજ્યના ડાયરેક્ટર ઑફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન રા. સા. (હાલ, રા બ.) હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા અને વડોદરા નિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર એમણે ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યો છૂટક છૂટક તથા પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા અને "તે સારૂ ઘણા સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્ત—લીખિત ગ્રંથનો સારો સગ્રહ તેમણે કર્યો હતો' જે વખતે વડોદરા રાજ્યનું દેશી કારભારી ખાતું દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈની દેખરેખ નીચે હતુ, તે વખતે પ્રકાશકોએ પ્રાચીનકાવ્યના સગ્રહ બાબત તેઓને હકીકત જણાવી, ને સરકારના ઉદાર આશ્રય વિના ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી એવુ જાહેર કર્યું ત્યારે તેમણે તે બાબતની વિશેષ તજવીજ કરી, વિદ્યાવિલાસી શ્રીમત સરકાર મહારાજા સાહેબને તા. ૮ મે ૧૮૮૮ ની એક સ્મરણી રજુ કરી, તે ઉપરથી શ્રીમંતે ઉદાર દિલથી ૧૨૦૦૦) ની રકમ એ કામ માટે મજુર કરી, અને પ્રથમ વડોદરા રાજ્યમા થઈ ગએલા કવિઓના અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સભાગથી પ્રસિદ્ધિમા લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામા આવી

પ્રમુખ

દિ બ મણિભાઈ જશભાઈ

મેમ્બરો

રા બ અંબાલાલ સાકરલાલ એમ. એ એલ એલ બી

ખા. બ જમશેદજી અરદેશર દલાલ

રા સા પીતાંબર જેઠાભાઇ

રા. સા હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ.

દરેક ગ્રંથની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે, સર્વ કામ રા સા હરગોવિંદદાસની સભાળ નીચે

શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર તથા કવિ છોટાલાલ ન
ચલાવવાનો ઠરાવ થયો, અને 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' એ નામથી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ થઈ.

આ પ્રાચીનકાવ્ય માળાને કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતના રાજ્યકર્તાઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી પણ ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો.

વિવેચન.

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન મહાકવિ પ્રેમાનંદનો રચેલો બીજો નાટકનો ગ્રંથ છે. સત્યભામારોષદર્શિકા નાટક જ્યારે પહેલવહેલું જોવામાં આવ્યું હતું ત્યારે જે આશ્ચર્ય ઉપજ્યું હતું તેવુંને તેવુંજ આ બીજો ગ્રંથ જોવાથી પણ ઉપજ્યું છે. રોષદર્શિકા નાટકનો ઉત્તમ ગ્રંથ છે અને આ વળી તેના કરતાં કોઇ પ્રકારે ઉતરતો નથી! રોષદર્શિકા શ્રોતાને ઉચ્ચ પંક્તિના શૃંગાર રસમાં લીન કરી નાખે છે, ત્યારે આ નાટક વળી કોઇ જૂદાજ રસમાં શ્રોતાઓને ડૂબાડી દે છે, રત્નાવલિ અને પ્રિયદર્શિકાની પેઠે આ બે નાટકોમાં મળતાપણું કિંચિત્ નથીઃ જો મહાકવિ પ્રેમાનંદની કૃતિ તરિકે એમાં [illegible] મળતાપણું માનવુંજ હોય તો તે એટલુંજ છે કે બન્ને નાટકો શ્રોતાને પદે પદે ચમત્કાર ઉપજાવે છે, બન્ને નાટકો શ્રોતાને રસમય બનાવી દે છે, અને બન્ને નાટકો ભાષાની પ્રૌઢીને માટે વખાણવા જેવાં છે.

આ નાટકને પણ કવિ આખ્યાનજ લખે છે. નાટકને નાટક નામ ન આપતાં શા માટે આખ્યાન કહેવું એ વિષે રોષદર્શિકા ગ્રંથનું વિવેચન કરતા કહેવામાં આવ્યું છે, તથા રોષદર્શિકા નાટકની પ્રસ્તાવના કરતાં [illegible]કવિ પ્રેમાનંદે પણ પૂરતો ખુલાસો આપ્યો છે, એટલે તે વિષે આ એ કાંઇ બોલતા નથી. અહીં માત્ર આ ગ્રંથની વસ્તુસંકળનાનું અને [illegible] તરિકેના બંધારણનું સંક્ષેપમાં વિવેચન કરીશું.

નીમત્રામાં આ[illegible]નું ઇતિવૃત્ત મહાભારતના આરણ્યક પર્વમાંથી લીધેલું છે. આરણ્યક પર્વના ૧૪૫મા અધ્યાયને અંતે વ્યાસ મહાત્મા લખે છે, કેઃ—

" कृष्णायास्तत्रपश्यतः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।

विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ "

" અર્જુનને મળવાની ઇચ્છાથી પાંડવો ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા હતા. ત્યાં દેવના સરખી કાંતિવાળા મહાબળવાન્ પાંડવો દ્રૌપદીની વિચિત્ર ક્રીડાઓને જોઇને આનંદથી વિનોદ કરતા હતા. આ કથાનો સંબંધ પૂર્વે આ રીતે વર્ણવ્યો છેઃ દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાને અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો હતો તે વારે મહાત્મા લોમશ ઋષિ યુધિષ્ઠિર વગેરે ચાર પાંડવોને તીર્થયાત્રા કરાવતા કરાવતા બદરી વનમાં લઇ ગયા હતા, અને ત્યાંથી તેઓ ગંધમાદન પર્વતની પાસે ગયા હતા. તે સ્થળમાં આ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. મહાભારતના આરણ્યક પર્વના ૧૪૬મા અધ્યાયમાં મહાત્મા વ્યાસ, એ કથાનો આ રીતે આરંભ કરે છેઃ—

" પુરૂષોમા સિંહરૂપ અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાવાળા પાંડવોએ ત્યાં છ દિવસ પર્યંત નિવાસ કર્યો હતો તેવામાં ઇશાન દિશામાંથી વાતો વાયુ સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન અને દિવ્ય એક હજાર પાંખડીવાળા કમળના પુષ્પને લાવ્યો તે મહા સુગંધીવાળુ કમળ પૃથ્વી પર પડ્યુ હતુ તેને જોઈને દ્રૌપદી તેની પાસે ગઇ, અને હર્ષયુક્ત થઇને ભીમસેનને કહ્યું, કે હે મહાશૂરવીર ! આ દિવ્ય, પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વ કરતા ઉત્તમ અને સુગંધીમય અને મારા મનને આનંદ આપનાર આ પૃથ્વી પર પડેલા કમળના પુષ્પને તમે જુઓ, ને મને તે લાવી આપો હું એ કમળ આપણા કામ્યક નામના આશ્રમમાં જઇ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને આપીશ હે સ્વધર્મનિષ્ઠ ભીમસેન ! જો તમને મારામા પ્રીતિ હોય તો તમે મને એવાં બીજા પણ પુષ્પો લાવી આપો; કારણ કે હુ તેમને કામ્યક આશ્રમમા લેઇ જવા ઇચ્છુ છુ એ પ્રમાણે ભીમસેનને કહીને દ્રૌપદી તે કમળનુ પુષ્પ લેઇ યુધિષ્ઠિર પાસે ગઇ "

" હવે પુરૂષોમા શ્રેષ્ઠ મહાબળવાન્ ભીમસેન પોતાની સ્ત્રી દ્રૌપદીનો અભિપ્રાય જાણી તેનુ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાયુક્ત થઇ હાથમાં ધનુષ્યબાણને ગ્રહણ કરી મદોન્મત્ત હસ્તિની પેઠે ક્રોધયુક્ત થઇને જે દિશામાંથી કમળના સુવાસે યુક્ત વાયુ આવતો હતો તે દિશા તરફ કમળ લેવાને જવા લાગ્યો, તે વખતે તે દિશામાં ભૂત પ્રાણીઓએ, ધનુષ્યબાણ ધારણ કરીને ચાલતા ભીમસેનને જોયો તે સમયે વાયુની સાહાયતાથી જનારા ભીમને ગ્લાનિ, વિકળતા, તથા ભય કંઇ પણ થયુ નહીં મહાબળવાન્ ભીમસેન પોતાના વાયુનાં બળના આશ્રયથી ભય તથા શોકનો ત્યાગ કરીને વૃક્ષો તથા લતાઓથી ઢંકાયની શિલાઓવાળા, કિન્નરોએ સેવન કરેલા, મૃગાદિ જાનવરોના રહેવાથી વિચિત્ર શોભાવાળા, બીજી પણ સર્વ પ્રકારની શોભાથી યુક્ત, જાણે પૃથ્વીનો હસ્તજ હોયની શુ, એમ વૃદ્ધિ પામેલા શ્રેષ્ટ ગંધમાદન પર્વતનાયે કેવળ દ્રૌપદીનુ પ્રિય કરવુ એના હેતુથી જવાને રવાને થયો ઠંડા પવનની લહેરોથી તથા વનસ્પતિ આદિકના સુગંધથી આનંદ પામીને મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે ચાલતો ભીમ આસપાસના પર્વતમા પુષ્પને માટે જોતો જોતો જતો હતો. "

આ રીતે ગંધમાદન પર્વતનુ કેટલુંક સુંદર વર્ણન કર્યા પછી વ્યાસ મહાત્મા લખે છે " ગંધમાદન પર્વતની રમણીય સપાટ જમીનને વિષે ફરતાં પોતાની સાથે વનમાં આવેલી દ્રૌપદીનુ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ભીમ આની રીતે વિચાર કરવા લાગ્યો, કે—અરે અર્જુન ! સ્વર્ગ પ્રત્યે

ગયો છે અને હુ અહી પુષ્પ લેવા સારૂ ફરૂ છું, પણ અમારા ભેરૂ વગર યુધિષ્ઠિર રાજા શું કરશે ? અરે તે મારામા સ્નેહને લીધે મારૂ બળ જાણીને મારી શોધ કરવા સારૂ નકુળ તથા સહદેવને તો નહીં મોકલે ? એ પ્રમાણે વિચાર કરતો એવો, મનુષ્યોમા સિંહરૂપ, ફળ તથા પુષ્પવાળા વૃક્ષોયુક્ત પર્વતની તળેટીને જોવામા લાગ્યા હતાં મન તથા દૃષ્ટિ જેના એવો, તથા દ્રૌપદીના કહેવાથી પુષ્પ લેવા સારૂ જતો એવો ભીમસેન, ગને પુષ્પ જલદીથી કેમ પ્રાપ્ત થશે એ વિચાર કરતા, તથા પોતાના મોટા વેગથી પૃથ્વીને કપાવતા ગરુડ પક્ષીની પેઠે જલદીથી ગતિ કરવા લાગ્યો. વાયુના સરખા વેગવાન તે હસ્તિઓના યુથોને ત્રાસ પમાડતો હતો, સિંહ, વ્યાઘ્ર તથા મૃગોને પ્રહાર કરતો હતો, વૃક્ષોને ઉખેડી પૃથ્વી પર ફેંકી દેતો હતો, લતાઓ તથા વેનાઓને ખેંચી કાઢતો હતો, મદોન્મત્ત હસ્તિની પેઠે પર્વતના ઉંચા સ્થાન પ્રત્યે અડતા મેઘના સરખા મોટા શબ્દ કરતો હતો ''

"ગુફામા સુતેલા વ્યાઘ્રો તેનો શબ્દ સાભળીને જાગી ઊઠયા તથા ચારે પાસ નાશભાગ કરવા લાગ્યા, આકાશમા ઉડતા પક્ષીઓ પૃથ્વી પર પડી ગયા, મૃગોના યૂથ ભાગી ગયા, વાનરોએ વૃક્ષોનો ત્યાગ કર્યો, સિંહોએ ગુફાઓને તજી; હસ્તિઓ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત જે વનમા હતા તે વનનો ત્યાગ કરી બીજા મોટા વનમા જતા રહ્યા, અને ભય પામેલા વરાહાદિ પશુઓ તથા પક્ષીઓ સર્વ દિશાઓમા નાશી ગયા કેટલાક સિંહ તથા પાડાઓ તો મોટા શબ્દ કરવા લાગ્યા તે વેળા હાથણીઓએ વકારેલા, ભયે કરી મળમૂત્રનો ત્યાગ કરતા, ભ્રાંત થયેલા મનવાળા, અને પહોળા રહી ગયેલાં મુખવાળા કેટલાક મહાભયકર હસ્તિઓ, સિંહો અને વ્યાઘ્રો મોટા ક્રોધથી ભયકર શબ્દ કરતા ભીમસેનની સામે દોડવા લાગ્યા તે જોઇને મહાક્રોધ પામેલા ભીમસેન, હસ્તિએ કરી હસ્તિને, સિંહે કરી સિંહને અને બીજા પ્રાણીઓને પોતાના હાથથી હણવા લાગ્યા, તેથી ભય પામેલા તે સર્વ પ્રાણી ત્યાથી નાસવા લાગ્યા એ પ્રમાણે કેટલાક સિંહાદિ જાનવરોનો નાશ કરીને મહાબળવાન્ પાંડુરાજાના પુત્ર ભીમસેને મોટી ગર્જના કરીને સર્વ દિશાઓ ગજાવી મૂકી, અને ગંધમાદનના મોટા ગાઢ વનમા પ્રવેશ કર્યો પછી ગંધમાદનની સપાટ ભૂમિમા ઘણાક યોજન વિસ્તારવાળા ઘાડા કેળના વનને જોઇને મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે તોડવા માડયું તથા ઘણા લાગ્યા અને મોટા કેળના સ્તભોને ઊખેડી દૂર

ફેંકી દેવા માંડયા. વળી ભીમસેને નૃસિંહની પેઠે મોટી ગર્જના કરી તેથી રૂરૂ, વાનરો, સિંહો, પાડાઓ, તથા જળજંતુ આદિ ઘણા મોટા પ્રાણીઓ પરાભવ પામી ત્રાસયુક્ત થઇ ભયંકર શબ્દ કરવા લાગ્યા. તે સાંભળીને જળે કરીને ભીની પાંખવાળા હજારો જળપક્ષીઓ જળમાંથી ઉછળવા લાગ્યાં. તે જોઇ અહીં જળનું સ્થાનક છે એમ માનીને ભીમ તે તરફ ગયો અને ત્યાં આગળના તળાવમાં પ્રવેશ કરી હસ્તિની પેઠે ક્રીડા કરવા માંડી. ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કર્યા પછી તલાવને સામે કિનારે જઇ ગંધમાદન પર્વતના વૃક્ષોવાળા વનમા મોટા વેગથી જવા સારૂ સંખ વગાડયો તથા મલ્લની પેઠે પોતાની ભુજા ઠોકી, જેના શબ્દે કરી સર્વ દિશાઓ ગાજવા લાગી, અને પર્વતની ગુફાઓમાંથી પણ પ્રતિધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો. ભીમસેને વગાડેલા શંખના નાદને, તેણે ઠોકેલી ભુજાઓના શબ્દને અને તેના ચાલવાના શબ્દને સાંભળીને પર્વતની ગુફામા સુતેલા સિંહો મોટા શબ્દ કરવા લાગ્યા સિંહના શબ્દ સાંભળીને ત્રાસયુક્ત થયેલા હસ્તિઓએ મોટા શબ્દ કર્યા તે આખા પર્વતમાં સંભળાવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે હસ્તિઓના શબ્દ સાંભળીને વાનરરૂપ હનુમાને મારો ભાઇ ભીમસેન આવ્યો છે એમ જાણી, તે આ માર્ગે ન જાય એમ વિચારી, સ્વર્ગ પ્રત્યે જવાના માર્ગને રૂંધી મૂક્યો. વળી ભીમસેન આ માર્ગથી જશે તો શાપ અથવા અપમાનને પામશે, માટે મારે એ માર્ગને રૂંધી મૂકવો એમ માનીને તેની રક્ષા કરવા સારૂ કેળના વનના સાંકડા માર્ગને વિષે રહેલા અને વૃદ્ધિ પામેલા મોટા દેહવાળા હનુમાને, નિદ્રાયુક્ત થઇ ઇંદ્રધ્વજ સરખું પોતાનું પૂછડું પછાડયું, તેથી ઇંદ્રના વજ્રપાત સરખો શબ્દ થયો. હનુમાને પછાડેલા પૂછડાના શબ્દની સામે, જેમ ગાય પોતાના વાછરડાનો શબ્દ સાંભળી સામો શબ્દ કરે, તેમ ગંધમાદન પર્વતની ગુફાઓએ પ્રતિધ્વનિ કર્યો. વળી તે શબ્દે કરી તે પર્વત ચલાયમાન થવાથી તેનાં શિખરો શિથિલ થયાં, અને ચારે બાજુથી પડવા લાગ્યાં. વળી મદોન્મત્ત હસ્તિના સરખો મહાભયંકર અને અંતર્ધ્વનિરૂપ તે શબ્દ તે પર્વતની વિચિત્ર સર્વ સપાટ જમીનને વિષે સંભળાયો હતો. તે શબ્દ સાંભળીને હર્ષયુક્ત થયેલો ભીમસેન, આ શબ્દ કયાં થયો એમ માની તે સ્થાનને શોધવાને કેળ વૃક્ષના વનમાં ચારે પાસ ફરવા લાગ્યો. તે સમયે મોટી ભુજાવાળા ભીમસેને વીજળીની પેઠે જેની સામું પણ ન જોઇ શકાય એવા, વીજળી સરખા પીળા વર્ણવાળા, વીજળી પડવાના સરખા શબ્દ કરનારા, ચંચળ, પોતાના

એ હાથને સાથિયાની પેઠે રાખી તેની ઉપર પહોળું મોઢું અને નાનું મસ્તક રાખી, એક મોટી શિલા ઉપર સુતેલા, મોટી કાંધવાળા, સૂક્ષ્મ-કટિવાળા, નાના ઓઠવાળા, ત્રાંબાના વર્ણ સરખી જીભવાળાં લાલ મુખ-વાળા, જેની ભ્રુકુટિ હાસ્ય કરતી હતી એવા, જેના મોઢામાંથી દાંત તથા દાઢ દેખાતાં હતાં એવા, તીવ્ર અગ્રભાગવાળા, દાંતયુકત મુખવાળા, હનુમાન્‌ને જોયા. જેમ કિરણે સહિત ચંદ્રબિંબ શોભે તેમ તેનું મુખ મંડળ શોભતું હતું. તે કેળ વૃક્ષના વનમાં અશોક વૃક્ષના પુષ્પના કેસરનો ગોટો હોય તેમ રહેલા હતા. મોટી કાંતિવાળા, જ્વાળાયુકત અગ્નિની પેઠે પ્રકાશમાન, પીળાં નેત્રવાળા, મોટા શરીરવાળા, અને મહા બળવાન હનુમાન્ સ્વર્ગમાં જવાના માર્ગને રોકીને જેમ હિમાલય પર્વત પડયો હોય તેમ પડ્યા હતા. પછી મોટી ભુજાવાળા, ભય વગરના, અને મહાબળવાન્ ભીમસેને તેની પાસે જઇ વજ્રપાત સરખો મોટો સિંહનાદ કર્યો, જેને સાંભળી મૃગ તથા પક્ષીઓ મોટા ત્રાસને પામ્યાં. તે વખતે હનુમાને પોતાનાં પીળાં નેત્ર કિંચિત્ ઉઘાડી ક્રૂર દૃષ્ટિથી ભીમસેન સામું જોઇ તેની પાસે આવીને હર્ષથી તેને કહ્યું, કે અરે! પોતાની વેદનાથી સૂતેલાને મને તેં શા માટે જગાડયો? અરે! બુદ્ધિમાન! તારે સર્વ ભૂત પ્રાણીઓ પર દયા કરવી જોઇએ. અરે! અમે તો પશુ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ માટે ધર્મને જાણીએ નહીં. મનુષ્યો તો બુદ્ધિમાન્ હોય છે માટે સર્વ જીવો પર દયા કરે છે. અરે! તારા સરખો બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ દેહવાણીને દૂષણ આપનાર તથા પુણ્યને હરનાર એવા ક્રૂરકર્મમાં કેમ આસકત થાય? પણ તું ધર્મને જાણતો નથી; કેમકે તેં બુદ્ધિમાન પુરૂષોની ઉપાસના કરી નથી. અને તેથીજ તું અલ્પ બુદ્ધિથી મૃગાદિ જાનવરોનો નાશ કરે છે. અરે! તું કોણ છે? શામાટે મનુષ્ય વગરના વનમાં આવ્યો છે? અને તારે ક્યાં જવું છે? તે મને કહે. અરે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ! મનુષ્યોથી દુઃખે કરીને પણ જેની ઉપર ચઢી શકાય નહીં એવા આ પર્વતને વિષે અહીંથી સિદ્ધગતિ વગર કોઇથી જઇ શકાય તેમ નથી; કેમકે દેવ લોક પ્રત્યે જવાનો આ માર્ગ છે, માટે તારા ઉપર દયાયુકત થઇને હું, તને આ માર્ગ પ્રત્યે જવામાં અટકાવ કરનારાં વાકય કહું તે સાંભળ:—હે શૂરવીર! તારાથી અહીંથી આગળ નહિ જઇ શકાય એમ હું કહું છું, તે ઉપર તું વિશ્વાસ રાખ; ને તને જેની ઇચ્છા તે અહીં નજદીક પ્રાપ્ત થયેલાં છે. હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ, હું તારા હિતનાં વાકય કહું છું તે જો તારે માન્ય કરવાં હોય તો આ

અમૃત સરખાં સ્વાદિષ્ટ મૂળ તથા ફળોનું ભક્ષણ કરીને નિવૃત્ત થા; નહિતર મૃત્યુને સ્વાધીન થઇશ."

"એ પ્રમાણે મહાબુદ્ધિમાન્ હનુમાનનાં વચન સાંભળીને શૂરવીર ભીમસેન બોલ્યો, કે અરે ! તું કોણ છે ? અને તેં વાનરનું સ્વરૂપ શા કારણથી ધર્યું છે ? ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો વાયુનો પાંડવ ભીમ હું તને પૂછું છું માટે કહે. ભીમનાં એવાં વચન સાંભળીને વાયુ પુત્ર હનુમાને કહ્યું કે હું વાનર છું, અને તને ઇચ્છિત માર્ગ પ્રત્યે નહીં જવા દેઉં, માટે અહીંથી પાછો વળ; મારી સાથે વિરોધ કરીશ નહીં."

"ભીમ—હે વાનર ! મને તારી સાથે વિરોધ થાઓ કે ગમે તે થાઓ, તેની મારે દરકાર નથી; હું તને કંઇ પૂછતો નથી. તું ઊઠ, અને મને રસ્તો આપ; મિથ્યા મારાથી દુઃખ ન પ્રાપ્ત કરી લેઇશ."

"હનુમાન—હું વ્યાધિએ કરી કલેશયુક્ત છું માટે મારામાં ઉઠવાની શક્તિ નથી; જો તારે જવું હોય તો મને ઓળંગીને જા."

"ભીમ—નિર્ગુણ પરમાત્મા સર્વના દેહમાં વ્યાપી રહ્યા છે, માટે જેનું સ્વરૂપ જ્ઞાને કરીને જાણવામાં આવે છે, તેને અપમાન પહોંચાડી ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ. અરે ! હું આકાશાદિ પ્રપંચના કર્તાને વેદનાં વાક્યોથી ન જાણતો હોઉં તો તને તથા આ પર્વતને પણ જેમ હનુમાને સમુદ્રને ઉલ્લંઘ્યો હતો તેમ ઉલ્લંઘત."

"હનુમાન—હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! જે હનુમાન્ નામના વાનરે સમુદ્ર ઉલ્લંઘ્યો હતો તે કોણ એમ હું તને પૂછું છું; માટે તને કહેવાની શક્તિ હોય તો કહે."

"ભીમ—વખાણવા યોગ્ય ગુણવાળા, બુદ્ધિમાન્, પરાક્રમી, બળવાન્, અને રામાયણમાં વિખ્યાત થયેલા શ્રેષ્ઠ વાનર હનુમાન્ મારા ભાઇ થાય છે. જેણે રામચંદ્રની સ્ત્રી સીતાની શોધ કરવા સારૂ સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્રને એક છલંગ મારી ઉલ્લંઘન કર્યો હતો તે મહાપરાક્રમી મારા ભાઇ હનુમાનના પ્રતાપે કરીને હું બળ, પરાક્રમ તથા યુદ્ધને વિષે તેના સરખો છું; માટે તને શિક્ષા કરવા સમર્થ છું, માટે તું ઉઠ અને મને જવાને રસ્તો આપ. જો તું મારી આજ્ઞા નહીં માને તો આજ મારા પરાક્રમને જોઇશ: હું તને મૃત્યુ પમાડીશ !"

"એ પ્રમાણે પોતાના બળે કરીને મદોન્મત્ત અને પોતાની ભુજાના પરાક્રમથી ગર્વિષ્ઠ ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને હનુમાન્ આ મારો ભાઇ છે

એમ જાણી પોતાના મનમાં હસી કહેવા લાગ્યો, કે હે નિષ્પાપ! તું મારા ઉપર પ્રસન્ન થા; હું વૃદ્ધ અવસ્થાવાન્ છું, માટે મને ઊઠવાની શક્તિ નથી, તેથી આ મારા પૂછડાને ખસેડીને જા."

"હનુમાનનાં આ પ્રમાણે વચન સાંભળીને પોતાના ભુજબળથી ગર્વિષ્ઠ ભીમસેન આ વાનર બળ તથા પરાક્રમ વિનાનો છે, માટે હું તેનું પૂછડું પકડી તેનો નાશ કરૂં એમ માની તેની ગણના નહીં કરીને હસતાં હસતાં પોતાના ડાબા હાથથી તેના પૂછડાને ઉંચકવા લાગ્યો, પણ તે લગારે ખસેડી શકાયું નહીં, તેથી અતિશય ક્રોધ પામીને બમણા બળથી બે હાથે તે પૂછડાને ઉપાડવા માંડ્યું, પણ તે ઉપડ્યું નહીં, તેથી લજ્જાયુક્ત થઇ નીચું મોઢું કરી, હાથ જોડી નમીને તે બોલ્યો કે હે વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ! મેં તને જે દુષ્ટ વચન કહ્યાં તે ક્ષમા કર. હે બુદ્ધિમાન્! તું વાનરનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર કોઇ સિદ્ધ, દેવતા ગંધર્વ, અથવા ગુહ્યક છે શું? હું તને તારી પાસે આવી શિષ્યની પેઠે પૂછુ છું, માટે તારે કહેવા યોગ્ય હોય અને મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય તો કહે હનુમાને કહ્યું, કે હે પાંડુના પુત્ર ભીમસેન! હું કેસરી નામના વાનરની સ્ત્રી અંજનીને વિષે સર્વ જગતના આયુષ્ય રૂપ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો હનુમાન્ છું"

આટલુ કહ્યા પછી હનુમાને પોતાનો આજ સુધીનો ઇતિહાસ તથા રામનું ચરિત્ર ટુંકામાં ભીમને કહી સમજાવ્યું, તેનું વર્ણન વ્યાસે કર્યું છે. હનુમાને તે હકીકત પૂરી કરતાં ભીમને કહ્યું, કેઃ—

"પછી જ્યારે રામને વસિષ્ઠ ઋષિએ રાજ્ય ગાદી પર અભિષેક કર્યો ત્યારે મેં તેમની પાસે વરદાન માગતાં કહ્યું, કે હે શત્રુઓનો નાશ કરનારા શ્રીરામચંદ્ર! જ્યાં સુધી આ જગત્માં તમારી કથા રહે ત્યાં સુધી હું જીવું. એ પ્રમાણે મારા વચન સાંભળીને શ્રીરામચંદ્રે કહ્યુ કે હે હનુમાન! આ તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું તને વરદાન આપુ છું. હે ભીમસેન! શ્રીરામચંદ્રે મને વરદાન આપ્યું તે સાંભળીને સીતાએ કહ્યુ કે હે વાનર! તું જ્યાં રહેતો હોઇશ ત્યાં તને પોતાની મેળે નાના પ્રકારના સુખભોગ મળશે. એની રીતે સીતાની કૃપાથી મને દિવ્યભોગ એની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. × × × અહીં અપ્સરાઓ તથા ગંધર્વો શ્રીરામચંદ્રના દિવ્ય યશનું ગાન કરીને મને હર્ષ પ્રાપ્ત કરેછે. હે કુરૂકુળમા ઉત્પન્ન થયેલા ભીમસેન! તું જે માર્ગ પ્રત્યે જવા ઇચ્છે છે તે મનુષ્યોથી નહી જઇ શકાય તેવો છે; કેમકે તેનું દેવતાઓ સેવન કરેછે. જો તુ તે માર્ગે જાય તો ત્યાં દેવતાઓ તને શાપ દે અથવા અપમાન પહોંચાડે, એવા વિચારથી મેં તને રોકયો છે. હે ભારત! આ

દિવ્ય માર્ગ દેવતાનો છે જ્યાં મનુષ્યો જતા નથીઃ અને જે પુષ્પ સારૂ તું આવ્યો છે, તે જેમાં છે, એવું સરોવર પેલું રહ્યું ! "

"હનુમાનનાં વચન સાંભળીને મહાબાહુ ભીમસેને મનમાં પ્રસન્ન થઇ તેને પગે લાગીને કહ્યું, કે ત્યેષ્ઠબંધુ, મારા સરખો જગતમાં કોઇ ધન્ય નથી ! કેમકે મેં આજ પોતાના મોટા ભાઇ એવા તમને જોયા. તમે મને દર્શન આપ્યું તેથી તમારો મોટો અનુગ્રહ માની ઘણો પ્રસન્ન થયો છું "

હવે ભીમ હનુમાનના સમુદ્ર ઉલ્લંઘન કરતી વખતના સ્વરૂપને જોવાની ઇચ્છા કરેછે, અને કેટલીક વાર્તાચિત થયા પછી હનુમાન તે દેખાડેછે, અને ભીમ તેથી પ્રસન્ન થાયછે. આ પ્રસંગ વ્યાસમુનિએ લગભગ બે અધ્યાયથી વર્ણવ્યો છે. એક સો એકાવનમા અધ્યાયના અંતમાં વ્યાસ લખે છેઃ—

" હનુમાન્ બોલ્યા કે તું મારો ભાઇ થાય છે, માટે હું તારા સ્નેહને લીધે તારૂં પ્રિય કરીશ, તે એવી રીતે કે જ્યારે તું શત્રુઓના સેનામાં પ્રવેશ કરી સિંહનાદ કરીશ, ત્યારે હું શબ્દ કરીને તારા શબ્દના વેગને વૃદ્ધિ પમાડીશ; અને અર્જુનના રથની ધ્વજામાં રહીને મોટા ભયંકર નાદ કરીશ, જેથી તમો શત્રુઓના પ્રાણને સુખે કરી હરણ કરી શકો. એ પ્રમાણે પાંડુ રાજાના પુત્ર ભીમસેનને કહીને તથા કમળનાં પુષ્પવાળા તળાવનો માર્ગ બતાવીને હનુમાન્ ત્યાંજ અંતરધાન થયા. "

આ પછી ભીમ સૌગંધિક વનની તલાવડીમાં ગયો તેનું તથા તલાવડીનું રમણિક વર્ણન વ્યાસે કર્યું છે. એક સો બાવનમો અધ્યાય પૂરો કરતાં વ્યાસ લખે છે.—

" પાંડુ રાજાના પુત્ર ભીમસેને તે વનને જોઇ પોતાના મને કરી માન્યું કે મને જેની કામના હતી તે મળ્યું એમ માનીને પોતાના અંતઃકરણથી વનવાસના દુઃખે કરી કલેશયુક્ત પોતાની સ્ત્રી દ્રૌપદીને યાદ કરી. + + + પછી ભીમે તેના અમૃત સરખા સ્વાદિષ્ટ, શીતળ, નિર્મળ અને હલકા જળનું પાન કર્યું; ત્યારે તે તલાવડીની કુબેરની આજ્ઞાથી વિચિત્ર હથિયાર ધારણ કરી રક્ષા કરતા એવા ક્રોધવશ નામના લાખ્ખો રાક્ષસો મૃગચર્મ ઓઢેલા, સુવર્ણના બાજુબંધવાળા, શૂરવીર, ભયંકર પરાક્રમી, હથિયાર ધારણ કરેલા, કવચ પહેરેલા, શંકા વગરના, શત્રુઓને નાશ કરનાર, અને કમળનાં પુષ્પો લેવાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલા કુંતીના પુત્ર ભીમસેનને જોઇ મોટા શબ્દ કરી પરસ્પર કહેવા લાગ્યા, કે અરે ! પુરૂષોમાં સિંહરૂપ, શસ્ત્ર ગ્રહણ કરેલો, અને મૃગચર્મ ઓઢયું છે જેણે, એવો પુરૂષ અહીં

શા માટે આવ્યો છે? એમ તમારે એને પૂછવું જોઇએ. + + પછી તેઓ ભીમને પૂછવા લાગ્યા કે તું કોણ છે? અહીં શા માટે આવ્યો છે? ભીમે કહ્યું કે હે રાક્ષસો! ધર્મરાજની પછી ઉત્પન્ન થયેલો હું પાંડવ ભીમસેન છું. હું પોતાના ભાઇઓ સહિત વિશાળ એવા બદરીવનમાં આવ્યો ત્યારે પાંચાલદેશના રાજા દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદીએ વાયુથી ઉડી આવેલાં સુગંધવાળાં કમળનાં પુષ્પને જોઇને તેવાં બીજાં ઘણાં પુષ્પોની ઇચ્છા કરી. તે જોઇ તેનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો છું."

"રાક્ષસો—હે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ! આ કુબેરને ક્રીડા કરવાનું અત્યંત પ્રિય સ્થાન છે. જેમાં મરવા રૂપ ધર્મવાળા મનુષ્યો વિહાર કરવાને સમર્થ નથી. હે ભીમસેન! ઋષિઓ, દેવતાઓ, યક્ષો, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ કુબેરની રજા લેઇને અહીં જળપાન કરેછે અને ક્રીડા પણ કરે છે, પણ જે દુષ્ટ મતિમાન પુરૂષ કુબેરની અવગણના કરીને અન્યાયથી આ તલાવડીને વિષે વિહાર કરવા ઇચ્છેછે, તે નાશ પામે છે એમાં શક નથી! હે ભીમસેન! તું 'હું ધર્મરાજાનો ભાઇ છું' એમ કહેછે, ને કુબેરનો અનાદર કરી બળાત્કારથી કમળનાં પુષ્પો લેવા કેમ ઇચ્છે છે? તું યક્ષના રાજા કુબેરની રજા લેઇને આ તલાવડીને વિષે વિહાર કર તથા તેના જળનું પાન કર. પણ તેની રજા વગર અહીંનાં કમળ પુષ્પોની સામું જોવા પણ સમર્થ નથી."

"ભીમસેન—હે રાક્ષસો! હું અહીં નજીક કુબેરને જોતો નથી અને કદી જોઉં તોપણ તેની પાસે આ તલાવડીને વિષે વિહાર કરવાની યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી; કેમકે રાજાઓ કોઇની યાચના કરતા નથી. કારણ કે કોઇની યાચના ન કરવી એવો ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, માટે હું પોતાનો ક્ષત્રિય ધર્મ ત્યાગ કરીશ નહીં. અરે! આ તલાવડી પર્વતનાં ઝરણાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે; કંઇ મહાત્મા કુબેરના સ્થાનકથી ઉત્પન્ન થઇ નથી. માટે સર્વ ભૂત પ્રાણીને તથા તેને સરખી છે! વાસ્તે તે સંબંધી કોણ કોની યાચના કરવા યોગ્ય છે?"

"એ પ્રમાણે સર્વ રાક્ષસોને કહીને અતિ ક્રોધ પામેલો બળવાન ભીમ તલાવડીમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો. રાક્ષસો તેને ના કહેવા લાગ્યા પણ તે ન માનતાં તેણે તલાવડીમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ક્રોધ પામેલા સર્વે રાક્ષસો 'અરે આ ભીમસેનને પકડો, બાંધો, કાપો, આપણે એને રાંધીને ખાઇ જઇશું' એમ કહેતા કહેતા હાથમાં ઉઘાડાં શસ્ત્રો લેઇ તેની નજીક આવ્યા. તે જોઇને મહા વેગવાન ભીમસેન પોતાના હાથમાં યમરાજાના દંડ સરખી સુવર્ણના પાટાવાળી, અને મોટી ગદા લેઇ તેમની સામે આવ્યો, અને

'ઉભા રહો, ઉભા રહો' એમ કહેવા લાગ્યો. તે સમયે ભીમસેનના એવા શબ્દો સાંભળીને મહા ક્રોધયુક્ત થયેલા અને તેને નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે સર્વ રાક્ષસો તોમર તથા પટ્ટિશાદિ શસ્ત્રોએ કરી પ્રહાર કરતા તેની ઉપર એકદમ ચારે કોરથી તૂટી પડ્યા. તે વખતે ભીમસેને કુબેરના સેંકડો અનુચરોનો નાશ કર્યો. રાક્ષસો ભીમસેનનું બળ જોઇને તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને અસમર્થ થયા અને યુદ્ધ કરવાથી વિરામ પામ્યા + + + પછી તે સર્વ રાક્ષસો કૈલાસ પર્વતના શિખર તરફ ભાગી ગયા. એ પ્રમાણે જેમ ઇંદ્ર દૈત્યોને જીતે તેમ પોતાના શત્રુ રાક્ષસોને જીતીને ભીમસેન તે તલાવડીમાં પ્રવેશ કરી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમાંથી કમળના પુષ્પો ગ્રહણ કરવા તૈયાર થયો. પ્રથમ તેણે તલાવડીના અમૃત સરખા જળનું પાન કર્યું, તેથી તે મહાપરાક્રમી અને અત્યંત તેજયુક્ત થયો. પછી તેણે મહાસુગંધી કમળનાં પુષ્પો ગ્રહણ કર્યાં."

"ક્રોધવશા નામના રાક્ષસોએ કુબેર પાસે જઇને યુદ્ધમાં ભીમસેને જે બળ તથા પરાક્રમ દેખાડ્યું તેની સર્વ વારતા કરી. તે સાંભળીને યક્ષાધિપતિ કુબેરે કહ્યું, કે હે અનુચરો, ભીમસેન દ્રૌપદીને માટે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કમળનાં પુષ્પો ગ્રહણ કરે છે તે હું જાણું છું, માટે તેને રોકવા ઇચ્છતો નથી. આ સાંભળીને રાક્ષસો પાછા તલાવડી આગળ આવ્યા, ત્યારે તેઓએ તલાવડીમાં મોટા હર્ષથી વિહાર કરતા એકલા ભીમસેનને જોયો."

"જે વખતે ભીમ તલાવડીમાં કમળ લેવા ગયો, તે વખતે જેના યોગથી કાંકરા ઉડતા હતા એવો દુઃસહ વાયુ વાવા લાગ્યો, મહા ભયંકર ઉલ્કાપાત અને વજ્રપાત થવા લાગ્યો, અને સૂર્ય કાંતિ વગરનો થયો, જેથી ઘણું અંધારૂં થયું. વળી પૃથ્વી કંપવા લાગી, ઘણી રજ ઊડવા લાગી, સર્વ દિશાઓ રક્તવર્ણ થઇ તથા મૃગાદિ જાનવરો અને પક્ષીઓ ભયંકર શબ્દ કરવા લાગ્યા. વળી ઘણા અંધકારને લીધે કોઇને કંઇ જાણવામાં આવ્યું નહીં, તથા બીજા અનેક ઉત્પાત થવા લાગ્યા. તે જોઇને યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા કે અરે! કોણ આપણો પરાભવ કરવા આવ્યો છે? હે પાંડવો! તમે સૌ શસ્ત્રો ધારણ કરીને સાવધ થાઓ. એમ કહીને યુધિષ્ઠિર ચારે પાસે જોવા લાગ્યા પણ ભીમસેનને દીઠો નહીં, તેથી દ્રૌપદીને તથા નકુળ સહદેવને પૂછવા લાગ્યા કે ભીમસેન ક્યાં છે? તે શું કરવા ઇચ્છે છે? અથવા તેણે કાંઇ સાહસ કામ કર્યું છે કે શું? કેમકે તેને તે પ્રમાણે કરવું ઘણું પ્રિય છે. અરે! હમણા યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું છે એમ સૂચવનારા ઉત્પાત ઘણા

થતા જોતામા આવેછે યુધિષ્ઠિરના એવા વચન સાંભળીને ઉદાર મ ાળી, સુંદર દાંતવાળી તથા પતિઓનુ પ્રિય ઇચ્છનારી દ્રૌપદી બોલી કે હે રાજન્, વાયુથી ઊડી આવેલા કમળના પુષ્પને મેં લઇને તેવા બીજા ઘણા કમળ જોવાની ઇચ્છા કરી, અને ભીમને તે લાવવાની વિનતિ કરી આ ઉપરથી મારૂ પ્રિય કરવાને તે પુષ્પો લેવાને ઇશાન તરફ ગયા છે દ્રૌપદી ॥ આવા વચન સાભળીને યુધિષ્ઠિર રાજાએ નકુળ સહદેવને કહ્યુ કે આપણે સર્વે ભીમની પાસે જઇએ * * * હે ઘટોત્કચ ! તુ દ્રૌપદીને વહન કર અને આ તારા રાક્ષસો થાકશોને વહન કરશે ઘટોત્કચ આ સાભળીને પોતાના રાક્ષસોની સહાયથી પાડવ, દ્રૌપદી અને બધા બ્રાહ્મણો સર્વને ભીમની પાસે લેઇ ગયો ત્યા લોહિત પડેલા રાક્ષસોના શરીરોને તેમણે જોયા, અને ક્રોધયુક્ત થયેલા તથા ગદા ઉગામી ઉભેલા ભીમને પણ જોયો તેને જોઇને યુધિષ્ઠિરે મધુર વાણીથી કહ્યુ કે કુંતીના પુત્ર ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ, પણ તે દેવતાઓને અપ્રિય એવુ આ સાહસ કામ શુ કર્યું ! હવે જો તુ મારૂ પ્રિય કરવા ઇચ્છતો હોય તો તારે આવી રીતે કદી ન કરવુ પછી સર્વ પાંડવો એકઠા થઇ કમળના પુષ્પોને અદશ્ય કરીને તે તલાવડીને વિષે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરવા લાગ્યા તે સમયે શિલાઓ રૂપી આયુધ ગ્રહણ કરેલા, મોટા શરીરવાળા, સૌગંધિક વનની રક્ષા કરનારા કુબેરના ચાકરો ત્યા આવ્યા, અને તેમણે યુધિષ્ઠિરને, ભીમસેનને, નકુળને, સહદેવને, અને બીજા સર્વ બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યો × × પછી તેઓ અર્જુનના આવવાની વાટ જોઇને થોડોક કાળ ત્યા રહ્યા "

" પાંડવો ત્યા રહેતા હતા તેવામા એક જટાસુર નામે રાક્ષસે બ્રાહ્મણનો વેષ લઇને ત્યા આવી તેમને કહ્યુ, કે હુ મંત્રશાસ્ત્રમા કુશળ તથા સર્વ શાસ્ત્ર જાણનારાઓમા ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છુ એના તેના વાક્ય સાભળીને યુધિષ્ઠિર, નકુળ, સહદેવ, તથા દ્રૌપદીને તેના વચનમા વિશ્વાસ આવ્યો. તે બ્રાહ્મણનુ સ્વરૂપ ધારણ કરેલો દુષ્ટ મતિવાળો રાક્ષસ પાંડવોના બાણોના ભાથાઓને તથા ધનુષોને લેવાની ઇચ્છાથી અને દ્રૌપદીનુ હરણ કરવાની ઇચ્છાથી લાગ તપાસતો કેટલાક દિવસ સુધી ત્યા રહ્યો. તેનુ પોષણ યુધિષ્ઠિર તે બ્રાહ્મણ છે એમ જાણીને કરતા હતા, પણ જેમ રાખોડીથી ઢંકાયેલો અગ્નિ જાણવામા ન આવે તેમ કપટ રૂપી રાખોડીથી ઢંકાયલો અગ્નિરૂપ તે રાક્ષસ જાણવામાં આવ્યો નહીં એક વખત ભીમસેન મૃગયા કરવા ગયા હતા, પોતાના રાક્ષસ ચાકરો સહિત ઘટોત્કચ પણ દૂર વનમા ગયા હતો,

લોમશ દિ બ્રાહ્મણો સ્નાન કરવા અને પુષ્પ લેવા ગયા હતા, તે અદ્રિ જોઇને પોતાનું વિકાળ સ્વરૂપ ધારણ કરી પાંડવોનાં શસ્ત્રો, દ્રૌપદી, યુધિષ્ઠિર, નકુળ, તથા સહદેવને ગ્રહણ કરી તે ત્યાંથી ચાલતો થયો. તે સમયે સહદેવ મોટા પરાક્રમથી તે રાક્ષસના હાથમાંથી છૂટો પડી મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી હાથમાં લેઇને જે દિશા તરફ ભીમસેન ગયો હતો તે દિશા તરફ તેને મોટી બુમ પાડી પોકારવા લાગ્યો. તે વખતે હરણ કરી જતા રાક્ષસને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, કે હે મૂઢ ! તારો ધર્મ નાશ પામે છે; તું ધર્મનાં તત્વને જાણતો નથી ! અરે ! મનુષ્યો તથા પશુપક્ષીઓ પણ ધર્મનો વિચાર કરે છે અને રાક્ષસો તો વિશેષથી તેનો વિચાર કરે છે ! અરે ! ધર્મનું મૂળ તો રાક્ષસો છે અને તેઓ સારી રીતે જાણે પણ છે ! માટે તું ધર્મનો વિચાર કરી અમને મૂકી દે. અમારી પાસે રહેવા યોગ્ય છે. * * * * હે દુષ્ટ ! જો તારે સર્વ ધર્મથી રહિત થઇને દ્રૌપદીનું હરણ કરવું હોય તો અમને મૂકી દેઇ અમારાં અસ્ત્રો અમને આપી અમારી સાથે યુદ્ધ કરીને તેનું હરણ કર. જો તું કંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર મનુષ્યની સ્ત્રી આ દ્રૌપદીનું હરણ કરવારૂપ કામ કરીશ, તો જગત્માં અધર્મને તથા અપકીર્તિને પામીશ. હે નિર્લજ્જ ! તારૂં આ કામ પાત્રમાં વિષ ઘોળીને પાન કરવા જેવું છે. એમ કહીને યુધિષ્ઠિર રાજાએ પોતાના શરીરને ઘણું ભારે કર્યું, તેથી ભારે કરી પીડા પામેલો તે રાક્ષસ જલદી ચાલવા સમર્થ થયો નહીં તે જોઇને યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને તથા નકુલને કહ્યું કે તમે આ મૂઢ રાક્ષસથી ભય પામશો નહીં, મેં એની ગતિને નાશ કરી છે. વળી ભીમસેન દૂર નહીં હોય. તે હમણાં આવી આ રાક્ષસનો નાશ કરશે. * * * * પછી સહદેવે તે રાક્ષસને કહ્યું કે, હે રાક્ષસ ! હું સહદેવ નામે પાંડવ છું. તું મારી સામે યુદ્ધ કરવા ઉભો રહે. તું મારો નાશ કરીને આ દ્રૌપદીને હરણ કરીને લેઇ જા, અથવા મારાથી નાશ પામીને પૃથ્વીને વિષે શયન કર. એ પ્રમાણે સહદેવ તે રાક્ષસને કહેતો હતો તેવામાં હાથમાં ગદા લેઇને ભીમસેન ત્યાં આવી પહોચ્યો. * * * * તેણે રાક્ષસને કહ્યું, કે હે દુષ્ટ રાક્ષસ ! મેં શસ્ત્રની પરીક્ષા કરતો તને જોઇને ઓળખ્યો હતો, પણ તે વખતે તને મારવાની ઇચ્છા થઇ નહીં; કેમકે તે બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, અમોને અપ્રિય લાગે એવાં વાક્ય કહ્યાં નહોતાં, અમારામાં પ્રીતિ રાખીને અમારી સાથે વિશ્વાસ કર્યો હતો, અને અમારૂં અપ્રિય કંઇ પણ કર્યું નહોતું. * * * * અરે કાળરૂપી દોરડાએ કરી ટોંગાયતાએ

તે, જેમ જળમાં રહેનાર મત્સ્ય ધાતુના આંકડાના અગ્રભાગમા રહેલી માસની ગોળીને ગળે, તેમ આ દ્રૌપદી રૂપ ગોળને ગળી છે ! માટે જેમ તે મત્સ્ય નાશ પામે છે તેમ તું પણ નાશ પામીશ. * * * * ભીમસેનના આ વાક્ય સાભળીને તે રાક્ષસ યુધિષ્ઠિરાદિનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઇ ઉભો; અને મહા ક્રોધયુક્ત થઇ બોલ્યો, કે હે પાપરૂપ ! મારે જે દિશા તરફ જવું હતુ તે દિશા તરફ હુ ન જઇ શકવાથી અટકી રહ્યો છુ એમ નથી; કેવળ તારી વાટ જોઇ અહીં રહ્યો છુ, કેમકે તે જે રાક્ષસોનો નાશ કર્યો છે તે સર્વ મેં સાભળ્યુ છે, માટે આજ હુ તારો નાશ કરીને તારા શરીરના રૂધિરરૂપી જળથી તે સર્વ રાક્ષસોની ઉદકદાન રૂપી ક્રિયા કરીશ એ રીતે રાક્ષસનાં વચન સાભળીને ભીમસેન મહા ક્રોધ કરી તેની સામે યુદ્ધ કરવાને દોડયો અને રાક્ષસ પણ સામો થયો, તથા બન્નેનુ બાહુયુદ્ધ થવા લાગ્યુ તે જોઇ નકુલ તથા સહદેવ રાક્ષસની સામે આવવા લાગ્યા, તેમને ભીમે હસીને કહ્યું કે હું આ રાક્ષસનો નાશ કરવા સમર્થ છુ, માટે તમે જોયા કરો * * * * ત્યાર પછી ભીમસેન એવી રીતે તે રાક્ષસનો નાશ કરીને પોતાના ભાઇ યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા "

ઉપર પ્રમાણે ૧૪૫ થી તે ૧૫૭ અધ્યાય સુધીમા પૂરી થતી કથા ઉપરથી કવિએ આ નાટકનું પ્રતિવૃત્ત લીધેલું છે એ પ્રતિવૃત્તમાથી કવિએ કયો કયો ભાગ કેવી રીતે ગ્રહણ કર્યો છે તથા શી વ્યવસ્થા કરી છે તે આપણે આગળ જોઇશું

દશ રૂપમા લખે છે કે'—

" यत्तत्रानुचितं किंचिन् नायकस्य रसस्यवा।
विरुद्ध तत् परित्याज्य मन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ "

" કોઇ ઐતિહાસિક પ્રતિવૃત્તમા જે વૃત્તાત નાયકના લક્ષણથી અથવા રસથી વિરુદ્ધ હોય, તેનો ત્યાગ કરવો; અને કદાપિ જરૂર લાગે તો નાયક તથા રસને અનુસારે તેમા ફેરફાર કરીને અથવા આગળ પાછળ ગોઠવીને નાટકના પ્રતિવૃત્તની રચના કરવી." એજ અર્થમાં, આ પ્રમાણે પૂર્વના કવિઓ કરતા આવ્યા છે તેના ઉદાહરણ પણ આપ્યા છે ઉદાત્તરાઘવમા તેના કર્તા માયુરાજે રામે કપટ કરીને વાલિનો વધ કર્યો છે તે ભાગ તજી દીધો છે અને વીરચરિત્રના કર્તા ભવભૂતિએ એ વાત ફેરવી નાખી છે: એવી રીતે, કે વાલિ રાવણની સાથે મિત્રતા રાખીને રામનો વધ કરવા આવતો હતો માટે તેને રામે માર્યો. એવીજ રીતે ઉપર વિસ્તારથી લખેલા

કયા ભાગમાંથી કવિએ કેટલોક નીરસ ભાગ ગાળી નાખ્યો છે, એમ નાટક જોતાં વાંચનારની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ આવશે. બહુધા તો અમે પણ કથા ભાગનો ઉતારો કરતાં જે જે ભાગ નાટકકર્તાએ તજી દીધો છે તે તે ભાગ આગળ ત્યાગચિન્હ કરી બતાવ્યાં છે. મહાભારતમાં એવા પ્રસંગ ઘણે બહુ વર્ણ્યા છે કે જેથી પાંડવોની દ્રૌપદી ઉપર અસાધારણ પ્રીતિ હતી એમ માલમ પડી આવે છે. અહીં પણ અત્યંત ગહન અને જીવના જોખમવાળી જગોમાં જઇ ભીમે કેવળ દ્રૌપદીને ખુશ કરવા માટે કમળ લાવવાનું સાહસ કર્યું હતુ, એમ નાટકમા વર્ણાયુ છે; પણ ભીમ આવડું મોટું સાહસ કેવળ કમળ લાવવા માટે ખેંચી લે એટલો ધૈર્યવાન હતો કે નહીં, તથા દ્રૌપદી પ્રતિ બીજા પાંડવો કરતાં ભીમની એવી વિશેષ પ્રીતિ હતી કે નહિ, એ વાત કવિએ પ્રથમ બતાવી આપવી જોઇએ, કેમકે જો ભીમ પાસે એકાદ રાક્ષસનો વધ કરાવી તેના ઉદ્ધત બળની અસર કવિ શ્રોતાના મન પર ન બેસાડે, તેમ દ્રૌપદી સાથે તેનો સહવાસ વર્ણી દ્રૌપદી પરની તેની ગાઢી પ્રીતિ પણ પ્રથમ ન બતાવે તો આ નાટકના પાછલા અંકોમાં વર્ણાયલું ભીમનું જીવસાટાનું સાહસ, અને તેને હાથે થતું કુબેરના અનુચરો આદિકનું મરણ સુઘટિત થાય નહીં. મહાકવિ પ્રેમાનંદના લક્ષમાં પણ આ વાત હતી, એમ તેની નાટકની વસ્તુસંકલના પરથી જણાઇ આવે છે. જુઓઃ નાટકના પહેલા બે અંકોમાં ભીમ દ્રૌપદીનો શૃંગાર વર્ણીને ભીમની દ્રૌપદી પ્રતિ અસાધારણ પ્રીતિ વર્ણવી છે; અને જટાસુરના વધનો પ્રસંગ પણ પ્રથમ વર્ણવીને ભીમનું રાક્ષસ હણવામાં સાહસ પણ પ્રથમથીજ બતાવી આપ્યું છે। પહેલાજ અંકમાં કવિ મંત્રાનંદ થયેલા રાક્ષસનો અને દ્રૌપદીનો દેખાવ આપેછે, તથા ત્યાંથી નાટક શરૂ કરેછે. મહાભારતમાં મંત્રશાસ્ત્રી થઇને આવેલા જટાસુરને યુધિષ્ઠિર વગર ઓળખી રાખેછે, એમ વર્ણ્યુંછે; પણ અહીં કવિ યુધિષ્ઠિરના પાત્રને કેવી રીતે સંભાળી લેછે? અહીં દ્રૌપદીદ્વારા મંત્રાનંદને રખાવે છે. સ્ત્રીઓ સર્વદા બીજા પ્રત્યે વિશેષ દયાળુ લાગણીવાળી હોવાથી તેમનાં કપટ તુરતા તુરત ન જાણતા જે તેમના કાલાવાલા કરે તેમને માટે ભલામણ કરવામાં ઉતાવળી હોય છેઃ એજ સામાન્ય સ્વભાવ દ્રૌપદીમાં વર્ણવવાથી દ્રૌપદી પાત્રની ખુબીમાં વધારો થાય છે, અને યુધિષ્ઠિર જેવું રાજનીતિજ્ઞ પાત્ર મંત્રાનંદ સરખા કપટી તરફ સંશયની દૃષ્ટિથી જુએ છે, એમ વર્ણીને પણ કવિએ યુધિષ્ઠિર પાત્રની શોભામાં અત્યુત્તમ વધારો કર્યો છે. આમ કહીને અમે વ્યાસ મહાત્માની ભૂલ કાઢીએ છીએ, અને પ્રેમાનંદ કવિએ

તેને સુધારી છે એમ કહીએ છીએ, એમ સમજવું નહીં. વ્યાસ મહાત્માએ પ્રતિહાસ લખ્યો છે અને આ કવિએ નાટક લખ્યું છે, માટે નાટકને અનુરૂપ ફેરફાર કરવો કવિને યોગ્ય હતો, અને તે કર્યો છે, એમ અમારૂં કહેવું છે. કવિ જો ભારતની કથાનેજ અનુસરત, અને નાટકને યોગ્ય ફેરફાર તેમાં ન કરત, તો પાંચાલીપ્રસન્ન નાટક જે આજ આપણે રસમય જોઇએ છીએ તેવું થાત કે નહીં એ વિચારવા જેવું છે.

મંત્રાનંદની ભીમ પાસે ભલામણ કરાવીને તેને રખાવ્યો છે, પણ પ્રસંગ જોઇને તે દ્રૌપદી વગેરેનું હરણ કરી જાય છે. ભારતમાં આ બનાવનું સ્થળ ગંધમાદન પર્વત વર્ણ્યું છે, પણ આપણે બદરી વનનો કામ્યક આશ્રમ છે, એમ માનવું જોઇએ; કેમકે યુધિષ્ઠિર પ્રથમ ત્યાં રહેતા હતા, અને તે સ્થળથીજ ભીમ કમળ લેવાને ગંધમાદન ઉપર ગયો હતો. રાક્ષસે હરણ કર્યું તે વખતે લોમશાદિ ઋષિઓ સ્નાન કરવા ગયા હતા, એમ ભારતમાં કહે છે અને કવિ તેમને ચિત્રરથ ગંધર્વ પાસે અર્જુનની ખબર પૂછવા મોકલે છે. અર્જુન ત્યાં નહોતો એ વાત શ્રોતાને જણાવવાને કવિએ આ રચના કરી છે માટે તે સફળ છે. વચમાં યજ્ઞનો તથા બ્રહ્મભોજન વગેરેનો પ્રસંગ વર્ણ્યો છે તે પ્રકરીરૂપ (અવાંતર પ્રસંગના એક અંગરૂપ) હોવાથી પ્રતિવૃત્ત તરિકે ઝાઝો લક્ષ આપવા જેવો નથી, તથાપિ નાટકના વાંચનાર કે જોનારને તો તે ખરેખરી ગમ્મત આપનારો છે. રાક્ષસ દ્રૌપદીનું હરણ કરીને પોતાને ઘેર લેઇ જાય છે તથા ભીમ ત્યાં આવીને તેને મારે છે, એટલે બે અંક સમાપ્ત થાય છે. ભારતમાં એવું વર્ણન છે કે ભીમ રાક્ષસને રસ્તામાં પકડી પાડે છે અને મારે છે. આ પ્રસંગમાં પણ આટલો ફેરફાર કરવામાં કવિનો હેતુ નાટક વાંચનારના લક્ષમાં તુરત આવે એવો છે. કીચકનો વધ સાંભળવાના પ્રસંગમાં જે ગમ્મત પડે છે તેવીજ કાંઇક અહીં જણાય છે. ભોળી મૂઢ રાક્ષસ ભીમને સ્ત્રી જાણી કેવો ઠગાય છે, એ ગમ્મત બતાવવાને કવિએ બે ડગલાં આગળ ચલાવી રાક્ષસને તેને ઘેર પહોંચાડયો છે, પણ એ કરતાં એવો ફેરફાર કરવાનું બીજું મોટું કારણ છે તે રસજ્ઞો તથા નાટયશાસ્ત્રના જાણનારા જોઇ શકશે. આ નાટકમાં પ્રધાન રસ વીર છે તથા તેના અંગભૂત રસ શૃંગાર, રૌદ્ર, કરૂણ, અને ભય પણ થોડા થોડા વર્ણ્યા છે. જો કવિ ભારતમાં લખ્યા પ્રમાણે અધવચ દ્રૌપદીને છોડાવી દેત તો કદાચ રૌદ્ર કે વીર રસ વર્ણી શકત અને તેથી કમળહરણના પ્રસંગમાં પાછી તેની પુનરૂક્તિ થવાથી

રસદોષ થાત; માટે એ જગ્યાએ ભય અને શોક સ્થાયિભાવનું પોષણ કરવાનો કવિને પ્રસંગ યોગ્ય લાગ્યો, અને તેટલા માટે રાક્ષસના વધનો પ્રસંગ તેના ઘરમાંજ વર્ણવ્યો. વળી વધનો પ્રસગ જો આમ ન વર્ણવ્યો હોત, અને રસ્તામાં વર્ણવ્યો હોત તો તેને કોઇ પણ પ્રકારથી તિરોધાન કરવો પડત. કેમકે—

" दूराध्वानं वध युद्ध राज्यदेशादिविप्लवम् ॥
संरोध भोजन स्नानसुरत चानुलेपनम् ॥
अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥ "

અર્થ—દૂર માર્ગનું ક્રમણુ, કોઇનો વધ, યુદ્ધ, રાજ્ય અથવા દેશનો નાશ, નગરને ઘેરો ઘાલવો, ભોજન કરવું, સ્નાન કરવું, સ્ત્રી પુરૂષનો સંભોગ, શરીરે ચંદન આદિનો લેપ, અને વસ્ત્ર ધારણ કરવાં કે વસ્ત્ર ખેંચી લેવાં, એ વગેરે પ્રસંગ રંગભૂમિ ઉપર બતાવવા નહીં." (દશરૂપ). એવી નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. ત્યારે જો રાક્ષસના વધના પ્રસંગને તિરોભૂત કરત, તો બીજા અગભૂત રસ વર્ણવવાના પ્રસંગ પણ કવિ ખોત. માટે રાક્ષસનો વધ રાક્ષસના ઘરમાંજ કર્યો છે, તેજ ઠીક કર્યું છે.

ત્રીજા અંકમાં પવનથી ઉડી આવેલા કમળને જોઇને દ્રૌપદી ભીમ પાસે તેવાં કમળ માગે છે, અને ભીમ તે લેવા જાય છે, એ વર્ણન છે. ભીમને રસ્તામાં ભૂતાદિ તથા વન દેવતાઓ મળે છે, એ પ્રકરી રૂપ પ્રસંગ કવિ કલ્પિત છે. કવિએ એમ વર્ણવ્યું હોત કે "ભીમ ગાઢ જંગલમાં ગયો, ત્યાં વાઘ હતા. ત્યાં વરૂ હતા, ત્યાં હાથી હતા, ત્યાં પાડા હતા, ત્યાં કેળનાં વન હતાં, ઇત્યાદિ" તો તે વર્ણન નાટકને ઘટતું છે એમ કોઇ કહેશે ? ત્યારે ગંધમાદનના દેવતાઇ વનનું વિકટપણું અને દેવતાઇપણું બતાવવાને કવિએ બીજું શું કરવું જોઇતું હતું ? વન દેવતાદિકનો પ્રસંગજ આ વાતને ઉત્તમ રીતે બંધબેસતો થઇ પડે છે. એ પ્રસંગ વર્ણનવામાં કવિએ જે ખુબી કરી છે તે વિષે અમે હવે પછી બોલીશું. અહીં તો માત્ર નાટકનું ઇતિવૃત્ત શું છે તેજ બતાવીએ છીએ.

ચોથા અંકમાં હનુમાન્ તથા ભીમનો મેળાપ ભારતમા કહ્યા પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે. ભારતમાં હનુમાને યુગ યુગના ધર્મ વગેરે કેટલીક વાત ભીમના પૂછવાથી કહી છે તેનું વર્ણન છે, તે કવિએ પ્રસંગને ન લગતું હોવાથી તથા રસને નિરૂપયોગી હોવાથી તજી દીધું છે. તેમ હનુમાનનું ત્રેતાયુગનું મહાન્ સ્વરૂપ ભીમને બતાવ્યાની વાત પણ તજી દીધી છે,

કેમકે ભીમ સરખા પરાક્રમીથી હનુમાનનુ પૂછડુ સુદ્ધા ખસેડી ન શકાયુ, એ વગેરે વર્ણન કરવાથી વીરનો અગભૂત અદ્ભુત રસ જેટલો આવવો જોઇએ તેટલો આવી જાય છે; તેમ છતાં હનુમાનના મોટા સ્વરૂપનું દર્શન કરાવીને અદ્ભુત રસ સપૂર્ણપણે વર્ણવી અંગની અતિવિસ્તૃતિ રૂપ રસદોષ કવિ શા માટે કરે ? આ જગોએ જો કવિએ એ વાત છોડી ન દીધી હોત તો જરૂર અદ્ભુત રસ જે ગૌણ છે તે પ્રધાન થાત, અને તેથી પ્રધાન રસ વીર છે તે ઝાખો પડી જાત પણ બીજા કવિઓ કરતા જે પ્રેમાનદને ઉત્તમ વિદ્વાનો વખાણે છે, તે આવી ભૂલ કેમ કરે !

પાચમા અકમા બદરી વનમા રહેલા યુધિષ્ઠિરને ઉત્પાતનું દર્શન થાય છે તેથી તેઓ ઘટોત્કચ્ય આદિની સાહાયથી સૌગધિક વનમાં જાય છે ભીમ તે વખતે હનુમાને બતાવેલી સૌગધિક વનની તલાવડી આગળ જઇ કુબેરના સેવકોનો પરાજ્ય કરી તલાવડીમાથી કમળ એકઠા કરી રહ્યો છે। ભીમથી પરાજય પામેલા કુબેરના અનુચરો આ વાતની કુબેરને જાણ કરે છે, ત્યારે કુબેર તેમને માત્ર એટલુજ કહે છે કે "દ્રૌપદી નિમિત્ત ભીમસેન કમળ લે છે એ વાત હુ જાણુ છુ: તેને રોકવો નહીં." ભારતમા એમ છે, પણ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નિર્વહણ સંધિને અંતે ચારે પાસથી આનદની વૃષ્ટિ થવી જોઇએ, માટે કવિ અહીં કુબેરને અને અર્જુનને પણ લાવી મેળવે છે, અને નાટક પૂરૂં થાય છે.

મહાભારતમા વર્ણાયલા પ્રસગોમાથી ઉપર કહ્યા તેટના પ્રસંગની સુંદર સકલના કરીને મહાકવિ પ્રેમાનંદે આ નાટક લખ્યુ છે. એ નાટકજ છે, એમ તો એને જોઇને હર કોઇ સામાન્ય માણસ પણ કહી શકશે, પણ રૂપકના દશ કે ઉપરૂપકના અઢારમાંથી તે કયા પ્રકારનું છે, એ વાત વિદ્વાનોને જાણવા જેવી છે અમે તેને સર્વ રૂપકોમા અગ્રગણ્ય નાટકનું નામ આપીએ છીએ નાટકના લક્ષણ સાહિત્ય દર્પણમાં લખે છે કેઃ—

" नाटक ख्यातवृत्त स्यात्पच संधिसमन्वितम् ।
विलासद्ध्यादिगुणवद्युक्त नाना विभूतिभि ॥
सुखदु खसमुद्भूति नाना रसनिरन्तरम् ।
पचादिका दशपरास्तत्राका. परिकीर्तिता ॥
प्रख्यातवशो राजर्षि धीरोदात्त प्रतापवान् ।
दिव्योथदिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो निर्वहणेऽद्भुतः ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।
गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ "

અર્થ—" ઇતિહાસાદિમાંથી પ્રખ્યાત વૃત્તાન્ત લેઇને નાટક રચવું જોઇએ તથા તેમાં મુખ વગેરે પાંચ સન્ધિઓ વર્ણવવા જોઇએ નાટકમાં વિલાસ, સંપત્તિ વગેરે ગુણ વર્ણવવા જોઇએ તથા નાના પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય પણ વર્ણવવાં જોઇએ. તેમાં સુખ અને દુઃખની ઉત્પત્તિ વર્ણવવી જોઇએ. જૂદા જૂદા રસ અવિચ્છિન્નપણે વર્ણવવા જોઇએ. તેમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ અને ઘણામાં ઘણા દશ અંક થવા જોઇએ. નાટકમાં જે નાયક યોજવો તે પ્રખ્યાત વંશનો રાજર્ષિ, ધીરોદાત્ત વગેરે ગુણનો, પ્રતાપવાન, દિવ્ય અથવા દિવ્યાદિવ્ય પ્રકૃતિનો જોઇએ. નાટકમાં પ્રધાન રસ શૃંગાર અથવા વીર એમાંથી એકજ જોઇએ. અને બીજા સર્વ રસ અંગભૂત વર્ણવવા. નિર્વહણ સંધિમાં અદ્ભુત રસ વર્ણવવો. નાટકના કાર્યમાં ચાર કે પાંચ મુખ્ય પુરૂષોનો ઉપયોગ કરવો. તથા તેના અંકની રચના ગાયના પૂછડા જેવી કરવી, એટલે પહેલા અંક કરતાં બીજો અંક નાનો, એમ ઉત્તરોત્તર અંક નાના કરવા. "

આ બધાં લક્ષણો જો પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં હોય તો તેને સામાન્યપણે નહીં પણ યથાશાસ્ત્ર નાટક કહેવું જોઇએ. આ નાટકનું ઇતિવૃત્ત મહાભારતમાં છે, અને તે વળી પાંડવ સંબંધી હોવાથી વિશેષ પ્રખ્યાત છે. એમાં મુખ, પ્રતિમુખ, વગેરે પાંચ સન્ધિઓ વર્ણવ્યા છે, તે તેની ટીકામાં તે તે ઠેકાણે બતાવવામાં આવ્યું છે, અને આ વિવેચનમાં પણ અમે તે યોગ્ય સ્થળે સ્ફુટ કરીશું. વળી આ નાટકમાં યજ્ઞાદિક સંપત્તિ, નૃપાદિક વિલાસ, અને શૌર્યાદિક અથવા વનશોભા આદિક વિભૂતિ પણ વર્ણવી છે. દ્રૌપદી આદિ પાત્રોના પ્રિય સમાગમ વગેરેથી સુખની અને જટાસુરે કરેલા હરણ વગેરે પ્રસંગથી દુઃખની ઉત્પત્તિ પણ વર્ણવી છે. એમાં ભીમ અને દ્રૌપદીના પ્રસંગદ્વારા શૃંગાર, વિદ્યાર્થીઓ અને ભીમ ઘટોત્કચના પ્રસંગદ્વારા ભયાનક જટાસુર અને દ્રૌપદીના પ્રસંગદ્વારા કરૂણ, જટાસુર અને ભીમના પ્રસંગદ્વારા રૌદ્ર, ભીમના અને હનુમાનના પ્રસંગદ્વારા અદ્ભુત તથા ભીમ અને યક્ષ સેવકોના પ્રસંગદ્વારા વીર રસ નિરંતર જમાવ્યો છે. એ બધા રસો સતત છૂટા છૂટા પણ એકના અંત-

ધ્વંસ થવાની સાથે બીજાની ઉત્પત્તિ થાય એમ સ કળાયલા આ નાટકમાં જોવામાં આવે છે; તથા જેમ માળાના મણકામાં આખો દોરો સળંગ હોય તેમ વીર રસ આખા નાટકમાં આદિથી અંત સુધી પ્રધાનપણે જોવામાં આવે છે. આ નાટકના અ ક પણ પાંચ કરેલા છે. ભીમસેન નાયક છે તે પ્રખ્યાત ચંદ્ર વ શનો રાજર્ષિ છે. વળી તે ધીરોદાત્ત પણ છે, કેમકે શોક અને ક્રોધાદિકથી તેનું ચિત્ત પરાભવ પામતું નથી. તેને જટાસુર ઉપર ક્રોધ થાય છે ખરો, પણ જટાસુરને મારવો એ જાણે તેને મન રમત હોય તેમ તે તેની સાથે દ્રૌપદીના વેશમા દ કાચ્છને ગમ્મત પણ કરે છે. વન દેવતાઓ ઉપર તે ક્રોધ કરે છે પણ સ્ત્રીઓને હણવી નહીં, એવું હનુમાનનું વચન તે યાદ લાવે છે. એવી રીતે વીર પુરૂષને ઘટે તેટલો ક્રોધ જો કે વર્ણાયો છે તથાપિ તે ક્રોધથી ગાડો બની ગયો હોય તેમ વર્ણવ્યુ નથી, માટે તેનુ મન ક્રોધથી પરાભવ ન પામીને વિવેકની મર્યાદામા રહેલુ હોય તેમ વર્ણાયુ છે. ભીમમાં આપણે કોઇ કોઇ ઠામે આત્મસ્તુતિ દેખીએ છીએ પણ તે એવી પ્રસંગાનુસાર છે કે તેથી એની ધીરોદાત્તતા બગડતી નથી. તે અતિ ગંભીર છે. ભીમનું પાત્ર મહાત્મા વ્યાસે પણ અક્ષમાશીલ વર્ણ્યું છે માટેજ આ કવિ પણ એક જગોએ ભીમ પાસે કહેવરાવે છે કે "ક્ષમાની તમા! અને તે ભીમભડને!" એમ છતા તેજ જગોએ તેણે દ્રૌપદીના મર્મવેધક વાક્યની તેને (દ્રૌપદીને) ક્ષમા પણ કરી છે. આમ વર્ણીને કવિએ ધીરોદ્ધત્ત થઇ જતા ભીમ પાત્રની ધીરોદાત્તતા જાળવી છે. ભીમમાં નિગૂઢ (અંતરમાં ઢંકાયલો) અહંકાર તો ઘણો હતો. એ એટલી સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે તેને ઉદાહરણની જરૂર ધારતા નથી. છેવટે તે દૃઢવ્રત અથવા જે અંગીકાર કર્યું હોય તે છોડે નહીં એવો હતો, એમ પણ કવિએ ભીમ હનુમાનના મેળાપ વખતે વર્ણી બતાવ્યું છે. હનુમાને ભીમને કહ્યું કે જો તારી ઇચ્છા હોય તો તે દિવ્ય કમળ હુ જ તને લાવી આપુ" ત્યા આગળ ભીમે તે કમળ ગમે તેટલા કષ્ટે પણ પોતેજ લાવવાની ઇચ્છા કરી, એથી તેનુ દૃઢવ્રતપણું જણાયુ છે.

કોઇ કહશે કે ભીમ નાયક ધીરોદાત્ત નહોં પણ ધીરોદ્ધત હતો, કેમકે તે શૌર્યાદિ મદવાળો, અસહનશીળ તથા આત્મસ્તુતિ કરવાવાળો હતો. પણ આ વાત ખરી નથી, એમ નીચે લખેલા ધીરોદાત્તના તથા ધીરોદ્ધતના લક્ષણથી માલમ પડશે. દશ રૂપના બીજા પરિચ્છેદમા ધીરોદાત્તનુ લક્ષણ ગ્રંથકાર લખે છે કે—

" महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः ।
स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ "

અર્થ—" મોટા ધૈર્યવાળો, અતિ ગંભીર ક્ષમાવાન, આત્મસ્તુતિ નહીં કરનાર, સ્થિર, નિગૂઢ અહંકારવાળો, તથા દૃઢવ્રત હોય તેને ધીરોદાત્ત નાયક જાણવો."

હવે તેજ ગ્રંથમાં ધીરોદ્ધતનાં લક્ષણ લખે છે કે—

" दर्प मात्सर्य भूयिष्ठो मायाछद्मपरायणः ।
धीरोद्धतस्त्वहंकारी चलश्चण्डो विकत्थनः ॥ "

અર્થ—" અત્યંત ગર્વ અને અત્યંત અદેખાઇવાળો, છળ કપટ કરનાર, અહંકારી, અસ્થિરમનવાળો, ચંડ—ભયંકર કોપવાળો અને આત્મસ્તુતિ કરનારો હોય તેને ધીરોદ્ધત જાણવો."

ભીમ નાયક આ નાટકમાં કેવી રીતે વર્ણવ્યો છે તે જોવાથી આ વાતનો ખુલાસો થઇ જશે. ભીમને છળકપટ કરનારો તથા અસ્થિર મનવાળો કવિએ કોઇ જગોએ વર્ણવ્યો નથી; અને ખરું પૂછો તો વર્ણાય પણ નહીં. બહુધા પ્રતિનાયકને ધીરોદ્ધત વર્ણવવામાં આવે છે. આ નાટકમાં જટાસુર એ પ્રતિનાયક છે માટે તેને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે—

" लुब्धं धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृद्व्यसनी रिपुः । "

એટલે લોભી, ધીરોદ્ધત, સ્તબ્ધ (જડ—અક્કડ), પાપી, વ્યસની અને નાયકનો શત્રુ, એવા કવિએ યોજ્યો છે. તેને દ્રૌપદીના લોભવાળો વર્ણવ્યો છે; ધર્મરાજાના સામવચન અને દ્રૌપદીનાં પ્રાર્થનાવચન તે માનતો નથી, એમ બતાવીને તેને સ્તબ્ધ પણ વર્ણવ્યો છે; તેના બારણા આગળ મનુષ્યનાં ચૂસી ખાધેલા શરીર પડેલાં કહીને તેને પાપી વર્ણવ્યો છે; તે મનુષ્ય સ્ત્રીઓનું હરણ કરે છે, એમ બતાવીને તેને કામાદિ વ્યસનવાળો વર્ણવ્યો છે, અને તે ભીમની નિંદા કરે છે, એમ બતાવીને તે દ્વારા તેને નાયકનો શત્રુ પણ વર્ણવ્યો છે. પ્રતિનાયકના એ બધા ગુણ સાથે તે ધીરોદ્ધત પણ હોવો જોઇએ. દ્રૌપદી આદિ તથા પાંડવોને લેઇ જતી વખતે તેનાં વચન તપાસો. તેમાં ગર્વ અને અહંકાર માલુમ પડી આવે છે. તે મંત્રાનંદ થઇને રહ્યો છે તેમાં તથા દ્રૌપદીને છેતરવાને તે અર્જુન તથા ભીમનું રૂપ ધરીને આવે છે તેમાં, તેની માયા તથા છળ કપટ જણાઇ આવે છે. મંત્રાનંદ રૂપે છતા તે વિદૂષકાદિની અદેખાઇ કરે છે એ તેનો મત્સર ગુણ છે, અને

એજ રીતે ધીરોદ્ધતપણાના બીજાં લક્ષણ પણ તે પાત્રમાં વર્ણવ્યાં ઠામ ઠામ મળી આવશે.

ભીમ નાયક જેમ ધીરોદાત્ત છે તેમ પ્રતાપવાન છે; જો ન હોય તો ભૂતપ્રેતાદિ, વ્યાઘ્રાસંહાદિ, અને યક્ષરાક્ષસાદિ તેનાથી પરાભવ પામત નહીં; એટલુંજ નહીં, પણ સ્વતઃ કુબેર પણ એમ ઇચ્છે, કે ભીમની વાંચ્છેલી વસ્તુને આપતાં યક્ષોએ આડ કરી વાર લગાડી તેની ક્ષમા ભીમ આપશે કે નહીં ! આ નાયકનો પ્રતાપ નહી તો શુ કહેવાય ? વળી ભીમ દૈવથી ગાનુષીને પેટે અવતરેલો હોવાથી દિવ્યાદિવ્ય નાયક છે.

નાટકમાં એક પ્રધાન રસ જોઇએ તે પ્રમાણે આમ આ નાટકમા વીર રસ પ્રધાન છે, અને બીજા પાછળ કહ્યા તેવા રસ અંગભૂત અથવા ગૌણ છે. નિર્વહણ સધિમા હનુમાનાદિના પ્રસંગમાં તથા વનમાં ચાલતાં વૃક્ષો ઉપાડી ફેંકી દેવાના પ્રસંગમા અદ્ભૂત રસ પણ વર્ણાયો છે. આ નાટકમાં ભીમ, જટાસુર અને વિદૂષક એ ત્રણ પુરૂષ અને દ્રૌપદી તથા વસતિકા એ બે સ્ત્રી મળીને પાચ પાત્રો મુખ્ય કાર્યમા વ્યાપૃત છે. આ નાટકના અંક પણ ઉત્તરોત્તર નાના થતા ગયા છે. માટે ગોપૂચ્છાગ્ર સમાન નાટકનું નિબંધન પણ થયું છે

આ પ્રમાણે એમાં નાટકના સર્વે લક્ષણો યથાસ્થિત હોવાથી તેને શુદ્ધ નાટકનું નામ ઘટે છે. પાછળ કહ્યુ તેમ એના પાચ અંક કરેલા છે. અંકનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમા લખે છે કે—

" प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वल. ।
भवेदगूढशब्दार्थ. क्षुद्रचूर्णकसयुतः ।
विच्छिन्नावांतरैकार्थ किंचित्सलग्नबिंदुकः ।
युक्तो न बहुभि कार्यै बींजसहृतिमान् न च ।
नाना विधानसयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।
आवश्यकाना कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ।
नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सप्रयोजित ।
आसन्ननायक पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ।
दूरा ह्वान वधो युद्ध राज्यदेशादिविप्लव ।
विवाहो भोजन शापोत्सर्गौमृत्यू रत तथा ।
दतच्छेद्य नखच्छेद्य मन्यमाडाकर च यत् ।
शयनाधरपानादिनगराद्युपरोधनम् ।

स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ।
प्रत्यक्षचित्र चरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।
अन्तनिष्क्रांतनिखिलपात्रोंक इति कीर्तितः ॥"

અર્થ—અંકમાં નાયકનું ચરિત પ્રત્યક્ષ દેખાડવું. તેને રસ અને ભાવની વ્યંજનાદિથી પ્રકાશિત કરવો. તેમાં શબ્દોની યોજના સૌને સમજાય એવી કરવી, અને કદાચિત્ ગૂઢ શબ્દ વાપરવો પડે તો ટુંકામાં તેની સમજણ પણ આપવી. તેમાં જૂદાં જૂદાં પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત વર્ણવતાં પણ તે બધાંનો સંબંધ મુખ્ય ઇતિવૃત્ત સાથે ગળવો જોઇએ. (પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત પણ એવું ન જોઇએ કે જેને ઉપાડી લેવામાં આવે તોપણ મુખ્ય ઇતિવૃત્ત ખંડિત ન થઈ શકે). પતાકારૂપ પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્તનું બીજ અંક પૂરો થતાં નાશ ન કરવું, પણ કાંઇક વળગેલું રાખવું, એટલે તેનો સંબંધ તે પછીના અંકોમાં નીકળી આવે એમ કરવું. એકજ અંકમાં અનેક કાર્યવાળા વૃત્તાંત યોજવા નહીં. (ખરું જોતાં તો ગમે તેટલા અંક વડે આખું નાટક બનતું હોય તથાપિ તેમાં કાર્ય (પરિણામ) એકજ આવવું જોઇએ). અંક પૂરો થાય ત્યાં આગળજ બીજનો સંહાર ન કરવો, પણ બીજ એવાં મૂકવાં કે તેનાં ફળ પછીના અંકોમાં જોવામાં આવે. નાના પ્રકારનાં વિધાન એક અંકમાં બતાવવાં અને અતિશય પદ્ય તેમાં આણવાં નહીં. અંકની રચના એવી રીતે કરવી કે જેથી નાયકાદિનાં આવશ્યક નિત્યકર્માદિને બાધ આવ્યો છે એમ જોનારને જણાય નહીં. વળી એક અંકમાં અનેક દિનથી બને એવું ઇતિવૃત્ત પણ આણવું નહીં. ત્રણ ચાર પાત્ર અને નાયક અંકમાં વારાફરતી આવે એમ રચના કરવી. દૂરથી બૂમ મારવી, વધ કરવો, યુદ્ધ, રાજ્યભંગ, દેશભંગ, વિવાહ, ભોજન શાપ, શાપનો ઉત્સર્ગ, મૃત્યુ, સંભોગ, દાંતે કરીને કાપવું, નખથી કાપવું, અને બીજું પણ એવું લજામણું હોય તે, શયન, અધરપાન, નગર વગેરેને ઘેરો ઘાલવો, સ્નાન કરવું, શરીરે ચંદનાદિનો લેપ કરવો, એવા બનાવ રંગભૂમિ ઉપર દેખાડવામાં આવે એવું વર્ણન અંકમાં કરવું નહીં. પટરાણી, પરિજન, પ્રધાન, વેપારી, એ સર્વનાં એવાં પ્રત્યક્ષ ચિત્ર બતાવવાં કે જેથી ભાવ અને રસ દીપી નીકળે અંકને અંતે રંગભૂમિ ઉપરથી બધાં પાત્ર જતાં રહે એવી રચના કરવી."

પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનના અંકો એ લક્ષણોથી યુક્ત છે કે નહીં તે

જોઇએ ભીમ નાયક છે અને તેનુ ચરિત દરેક અકમા પ્રસક્ષ બતાવવામાં આવે છે, તથા તે કેવુ રસમય તથા આનન્દજનક છે તે ટીકામા પણ બહુ સ્થળે બતાવ્યુ છે એટલે અહીં તેનુ પુનરાવર્તન કરતા નથી એમાં કોઇ કોઇ જગોએ ભાષા સસ્કૃતનાન હોવાથી સામાન્ય મનુષ્યને શબ્દાર્થ જરા સમજ્રા આવે તેમ નથી, પરતુ તે તે સ્થળે પાત્રાનુરૂપ ભાષા હોવાથી તથા ભારતી વૃત્તિથી વર્ણન કરવાનુ હોવાથી કવિએ તેમ કર્યું છે એમ છતા પણ એક૯૮ અકી ભાષારચના સરલ અને વૈદિક પ્રચારવાળી છે, તે તો આ નાટકમા સમાયની કઇ સેકડો મ્હેતતોથીજ માલમ પડી આવે છે આમા રાક્ષસ ી ભાષા કઇક વિચિત્ર છે, પણ તેનો ખુલાસો તેજ સ્થળે ટીકામા આપ્યો છે અહીં એ વિષે એટનુ જોવાનું છે કે તે ભષા ગમે તેવી વિચિત્ર યોજવા છતા પણ શ્રોતાને સમજવાને યોગ્ય કરી દીધી છે, આમાં દ્રૌપદીનુ જટાસુરથી હરણ એ પ્રસગ અવાતર કથા રૂપ છે પણ તે પ્રાસ ગિક ઇતિવૃત્ત હોવાથી તેનુ બિદુ (બીજ) પહેલા અકની અંતે નાશ કર્યુ નથી તેમ તે ઇતિવૃત્ત ઠેઠ નિવહણ સધિ સુધી પહોચાડીને છેવટે પણ જટાસુરનો ભાઇ ઘટાસુર ભીમને રોકવા આ યો ત્યાં સુધી પહોચા. ડ્યુ છે કમળની પ્રાપ્તિ અથવા પાચાલીને પ્રસન્ન કરવી એ એકજ કાર્ય બધા અ કોએ સિદ્ધ કરીને કર્યું છે પહેલા અ કમાં યજ્ઞપ્રસગ તથા ભીમ દ્રૌપદીનો વનવિહાર, આ બે પ્રસગ વર્ણ્યા છે તે બે દિવસનુ ઇતિવૃત્ત છે બીજા અ કમાં જટાસુરના વધનો પ્રસ ગ છે તે એક દિવસનુ ઇતિવૃત્ત તથા બાકીના અ કોમા ભીમ કમળ લેવા ગયો તે પ્રસગ છે, તે પણ એકજ દિવસ નુ ઇતિવૃત્ત છે એ રીતે એક અ કમા અનેક દિવસોનુ ઇતિવૃત્ત આવ્યુ નથી જટાસુરનો વધ રગભૂમિ પર બતાવ્યો નથી, એ વિષે તો પાછળ કહેવાઈ ગયુ છે કવિએ ભીમ દ્રૌપદીના બે પ્રસગમાં શૃગારની છેક છેલ્લી સીમાનુ દર્શન કરાવી યુક્તિપૂર્વક પ્રસગ બદલી નાખ્યો છે, એ પણ કવિના ચાતુર્યને ધન્યવાદ અપાવે એવુ છે અર્થાત સભોગાદિ પ્રસગ પણ સભા ળથી વર્ણ્યા છે એ વિના અકના બીજા લક્ષણો પણ આ નાટકના અંકોમાં એવા સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે કે તે વિષે વિશેષ વિસ્તાર કરી ગ્રંથ વધારવો ઠીક નથી આવી રીતે નાટક તથા અકના સપૂર્ણ લક્ષણવાળા આ ગ્રથને હવે આપણે વાચવા માડીએ.

ગ્રથકાર પ્રથમ નાન્દીદ્વારા નાટક ી વસ્તુનુ સૂચન કરીને પૂર્વરંગ કરે છે આ નાન્દી કોણે બનાવી તે કાઇ નાટકમા લખ્યુ નથી, કેમકે જૂના કવિઓ તેમ કરતા નથી. પણ તે સૂત્રધારજ બોલતો એવુ અનુમાન થાય

છે. હવે સૂત્રધાર અને નટનો સંવાદ ચાલે છે તે જાણવા જેવો છે. ગૂજરાતી ભાષાની તે વખતમાં કેવી અવગણના થતી હતી, તેનું બહુ સરસ ચિત્ર કવિએ ત્યાં આપ્યું છે. તેમ કવિની ગૂજરાતી ભાષાના અભિમાનની તીવ્ર લાગણી પણ ત્યાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે। આ સ્થળે કવિએ સૂત્રધારના અને નટીના મુખમાં મૂકેલા શબ્દો પ્રત્યેક **ગૂજરાતી ભાષાના અભિમાની-ના હૃદયની આરપાર નીકળી જાય એવા છે.** "વિમાતાએ શું આ રંગભૂમિ ભાળી સ્વભાષા પર ભાર ધરે એવો એકેય રસજ્ઞ નહિ નિપજ્યો હોય" "गुर्जराणा मुग्ध भ्रष्ट એ પદ લખનારના મુખમાં ધૂળ નાખવા એકકે પદે થઈ રહી છું." "હવે તારો જન્મ ગુર્જર ભૂમિમાં થયો છે એમ હું ગણીશ. બાકી બીજા માટે તો હું આમ માનું છું"...અથવા 'मौनं सर्वार्थ साधनम्' આ વાક્યો કવિના મનનો કયો ભાવ સૂચવે છે ? પ્રેમાનંદના પહેલા અને પછી અનેક કવિઓ થયા હશે, પણ ગૂજરાતી ભાષા ખીલવવાનું પણ લેઇ પાઘડી ન પહેરનાર બીજો એક તો કોઈ જોઈએ ! અસ્તુ. પ્રેમાનંદના આવા પરિશ્રમ માટે આપણે તેના ઉપકૃત છીએ.

બીજો પ્રવેશ નકુળનો છે. નકુળ પોતાની સ્થિતિનો શોક કરે છે તે દ્વારા પાંડવોની તે વખતની સ્થિતિ વર્ણવી છે. તથા એવી સ્થિતિમાં પણ યથાશક્તિઅતિથિસત્કાર વડે તેઓ યજ્ઞ કરતા, માટે તેમના મનનો ઉત્કર્ષ પણ વર્ણવ્યો છે. ' ગમે તેવી દુઃસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તથાપિ મહાન્ પુરૂષો વિક્રિયા પામતા નથી, ' એવું પ્રાચીન વાક્ય અહીં કવિએ યુધિષ્ઠિરાદિના ચરિતથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. નકુળના પ્રવેશમાં તે જેટલો પોતાની સ્થિતિનો શોક નથી કરતો તે કરતા તે દ્રૌપદીના વનવાસ સંકટનો વધારે શોક કરે છે અને તેમ કરીને પ્રત્યેક પાંડવને દ્રૌપદી કેવી વહાલી હતી તે બતાવી આપ્યું છે. એવી વહાલી દ્રૌપદી જે માગે તે આણી આપવાને પાંડવો તત્પર થાય, એવી પણ એ વૃત્તાંતથી કવિએ સૂચના કરી છે.

આ પ્રવેશનું સ્થળ રસ્તો છે, તેથી હવે પછીના ત્રીજા પ્રવેશમાં યજ્ઞશાળાનો દેખાવ આપવાનો અવકાશ આવવા માટે જાણે આચ્છાદન (cover) ન આપ્યુ હોય તેવું છે. આગળના પ્રવેશોની હકીકતનું અવલોકન કરતા આપણે જોઇશું કે બહુધા બધે એક દૃશ્ય (scene) અને એક આચ્છાદન એમ કવિએ ક્રમવાર આપ્યું છે. હાલના વખતમાં જે નાટકો ભજવાય છે, તેમા પ્રવેશોનો આવો ક્રમ બહુધા હોય છે તેજ તે ભજવાને સરળ પડે છે પ્રેમાનંદના વખતમાં આજની રીતે નાટકો નહીં ભજવતા હોય એમ માનવાને કારણો છે, તેમ છતા ઘણા પ્રાચીન વખતમા પડદાઓ (ચિત્રપટ) સહિત નાટકો ભજવાતાં હતા એ વાત પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કરેલી છે. તેવી રીતે દેખાવ આપી ભજવવાનો વિચાર મનમા રાખી પ્રેમાનંદે આ નાટક લખ્યું હોય તો પ્રેમાનંદની બુદ્ધિ વિષે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્રીજો પ્રવેશ ધૌમ્ય લોમશનો છે. આ પ્રવેશમાં મુનિઓની સંસ્કૃતમય ભાષા તથા ઉદાહરણાર્થ સંસ્કૃત ભાષાની કહેવતો વગેરે જોવામા આવે છે યુધિષ્ઠિર યજમાન થઇને કોઇ નાનો યજ્ઞ કરે છે તથા ધૌમ્ય લોમશ તેના યાજક છે. આ પ્રવેશમા કવિ મંત્રાનંદને લગાર વધારે ઉઘાડો પાડવા જેવો કરે છે. સ્મરવર્ધકની જગો મંત્રાનંદને પ્રાપ્ત કરી આપવાની ઇચ્છા દ્રૌપદીની હોવાથી સ્મરવર્ધક અને મંત્રાનંદની સ્પર્ધા અહીંથીજ ચાલુ થાય છે સ્મરવર્ધકને સોંપેલુ ઘી મંત્રાનંદ સંતાડી પછીથી પોતે ખોળી આપે છે અને એમ કરી સ્મરવર્ધકને હલકો પાડી પોતે વહાલો થાય છે. પ્રતિનાયકના લક્ષણમા વર્ણેલા છળ અને મત્સર

ગુણો વાંચનારે અહીં યાદ કરવા. કેટલાંક દલકાં નાટકોમાં જેમ અસંબદ્ધ વાણી બોલવાનેજ વિદૂષકનું પાત્ર યોજે છે તેમ અહીં કવિએ કર્યું નથી, તે પણ જોવા જેવું છે. વિદૂષકના બધાં વાક્યો સયુક્તિક મર્માર્થવાળાં, પ્રસંગને લગતાં, તથા તેની સાથે શ્રોતાના હૃદયને હાસથી વિકસિત કરનારાં અહીં વર્ણ્યાં છે. મહા યત્નથી મેળાં પૂર્ણાહુતિ સમયે હોમવા રાખી મૂકેલું ઘી પુરન્દર શબ્દથી શરૂ થતા મંત્રને અંતે હોમવું, એમ આજ્ઞા કર્યા છતાં વિદૂષક ફક્ત તે મંત્રનો પ્રારંભ થતાંજ પુરન્દરમાંના પુરન્ એટલા અક્ષરો સાંભળી પૂરણ થયું. એમ સમજી હોમી દેછે, અને તેથી ગંભીર મહર્ષિઓ ગુસ્સે થાય છે, ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર દિલગીર થાય છે, ખીજવાયલી દ્રૌપદી (વિદૂષકને) મહેણાં મારે છે અને મંત્રાનંદનો તેની સાથે પડછો નાખી તેનો પક્ષ કરે છે, તથા એ સઘળું જોઇ વિદૂષક બાપડો ખશિયાણો પડી જાય છે. આ સર્વ દેખાવ જોનારના મનને કેવા આકર્ષણ કરે એવા છે, તે રસજ્ઞ વિના બીજા ભાગ્યેજ જાણી શકશે.

ચોથો પ્રવેશ ભોજનશાળાના રસ્તાનો છે. (હવે પછીના પ્રવેશમાં આશ્રમ પાસેના ઉપવનનો તથા કમળવાળા સરોવરનો દેખાવ આપવામાં આવશે તેનું આ આચ્છાદન જાણવું.) અહીં પ્રથમ મંત્રાનંદ એકલો પ્રવશ કરે છે. તેના બોલવા પરથી હવે શ્રાતાઓ સમજે છે કે તે બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણના વેશમાં છૂપાયલા રાક્ષસ છે. આ વાત તેની પછી પ્રવેશ કરનારા ભારતીભટ, ભીમભટ, સોમભટ, મોદકાનંદ, સદાશિવ, વગેરે દ્વિજોના તેની સાથેની વાતચિતથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. કવિએ આ જગોએ એવી રચના કરી છે કે બ્રાહ્મણો તે રાક્ષસ છે એવા ભેદ જાણ્યા વિનાજ તેના સાથે વાત કરે છે, અને રાક્ષસ એમ બીહે છે કે રખેને નતે જાણી ગયા હોય, તથા શ્રોતાઓ ખાતરીપૂર્વક જાણે કે એ રાક્ષસ છે! નાટકમાં જેને પતાકાસ્થાનક કહે છે તેના જેવી આ રચના છે.

પાંચમો પ્રવેશ તલાવડીમાં કમળ તોડતા ભીમનો છે. પાછલા પ્રવેશમાં શૃંગારના ઉદ્દીપન વિભાવ છૂટા છવાયા વર્ણ્યા છે તે સર્વનો અહીં ઉપયોગ થવાને શૃંગાર વર્ણવ્યો છે. પ્રથમ વસંતિકા અને પછી પાંચાલી પ્રવશ કરે છે. મંત્રાનંદને માનીતો કરાવવા ભીમને દ્રૌપદી આ જગોએ ભલામણ કરે છે. આ પ્રવેશમાં શૃંગાર કેવી રીતે વર્ણ્યો છે, તથા તેને કેવી રીતે નાટકના પ્રતિવૃત્તમાં ઉપયોગી કરી લીધો છે, તે કહેવા કરતાં તે સ્થળે જોવાથીજ વિશેષ અનુભવવામાં આવશે.

છઠ્ઠે પ્રવેશ મુનિ શિષ્યોનો છે કૃશગાત્ર, પુષ્પભટ, ભયભટ, નગનાથ, નિશ્રાગનાથ સાગનાથ, કામનાથ, એવા નામવાળા વિદ્યાર્થીઓ મૃગયાએ જતા ભીમના મુનિનો સંદેશો કહતા આવે છે, તથા ઘટોત્કચને અને ભીમને દેખીને બીહેછે ગૃહસ્થાવસ્થાની સારી સ્થિતિ તથા તે વખતના અભિનય કવિએ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી રીતે આ સ્થળે વર્ણી છે. ત્રીજા અંકમા એમ વર્ણશે કે ભીમની ગેરહાજરીમાં મનાનંદ પણ પાંડવો સહિત દ્રૌપદીને હરી ગયો, એ વાતને સુઘટીત કરવાને આગળથી આ પ્રવેશ નાખી મૂકયો હોય એમ લાગેછે પહેલો અંક અહીં પૂરો થાય છે

બીજા અંકમા પહેલા પ્રવેશમા પાંચાલીની પર્ણકુટી નજરે આવે છે. પાંચાલી પોતાને થતા અપશુકનનો ખેદ કરેછે, તેવામા વસંતિકા આવીને તેને ભયની ખબર આપે છે. વસંતિકાના ભયનું આ ઠેકાણે કવિએ ઠીક વર્ણન આપ્યુ છે પછી અનુક્રમે તેજ જગાએ સહદેવ, નકુલ અને યુધિષ્ઠિર આવી ચઢે છે તથા શસ્ત્રાસ્ત્ર હરણ થવાનો શોચ કરેછે, અને મનાનંદ ઉપર તેનો દાઝ ઠાલવે છે એવામાં મનાનંદ એકાએક પ્રવેશ કરી વસંતિકા શિવાય બધાને ઊંચકીને ચાલ્યો જાયછે, તથા વસંતિકા ભયથી મૂર્છિત થઇ જાયછે, અને પડદો પડે છે.

બીજા પ્રવેશમા ધૌમ્ય, લોમશ, અને સ્મરવર્ધક પ્રવેશ કરેછે, તેઓ પાંડવોની શોધ કરે છે એમાં વસંતિકાનો આર્તસ્વર કાને પડવાથી લોમશ અને સ્મરવર્ધક જાયછે, તથા ધૌમ્ય ધ્યાન કરેછે, એવે પડદો ઉપાડવાથી વસંતિકાને મૂર્છિત થયેલી સ્મરવર્ધક જુએ છે, અને સર્વ ગમે તેને શાંત કરવાનો યત્ન કરેછે વસંતિકા શુદ્ધિમાં આવતી નથી તેથી તેને મહર્ષિ શાપ દેવા તૈયાર થઇ જાયછે। એવામાં રાક્ષસના પાસેથી છૂટો પડેલો સહદેવ ભીમને તેડી આવી પ્રવેશ કરેછે, તેમને ધૌમ્ય આશિષ આપી દ્રૌપદી વગેરેની શોધમા મોકલે છે આ પ્રવેશ ભયાનક રસની અસર પાથરે છે, તથા પ્રતિનાયકનું કાર્ય જે દ્રૌપદીહરણ, તે સિદ્ધ કરે છે. વસંતિકાના દ્રૌપદી પ્રતિ પ્રેમભાવ કવિએ અહીં અપ્રતિમ વર્ણ્યો છે

ત્રીજો પ્રવેશ જંગલમા થાય છે તથા સર્વ પાંડવોને હરણ કરી જતો રાક્ષસ દેખાય છે, અને યુધિષ્ઠિર તેને સારા વચનથી બોધ આપે છે. ધર્મનું ધર્મપણું કવિએ અહીં દેખાડી આપ્યુ છે। સહદેવ તો પહેલાથીજ છૂટો પડી ગયો હતો, અને તે બીજા પ્રવેશમા ધૌમ્યઋષિને આવી મળ્યો હતો અને નકુલ પણ તેની પાસેથી છૂટી જાય છે, તથા છેવટે ભીમનો

શબ્દ સાભળી યુધિષ્ઠિરને પણ તે છોડી દઇ દ્રૌપદીને લેઇ નાશી જાય છે.

ચોથા પ્રવરામાં ભીમ તથા સહદેવ રાક્ષસને શોધતા પ્રવેશ કરે છે. ભીમનો ક્રોધ અહીં સારો વર્ણવ્યો છે.

પાંચમો પ્રવેશ રાક્ષસને શોધતા નકુલ તથા યુધિષ્ઠિરનો છે. રાક્ષસનું ઘર અહીં પાસે છે, એવાં કેટલાંક ચિન્હ તેઓ જુએછે, એટલામાં ભીમ તથા સહદેવ તેમને આવી મળે છે. ચારે મળીને વળી શોધ કરે છે, અને દ્રૌપદીનો નિવાપસ્ત્રર ઓળખી તે તરફ ચાલ્યા જાયછે. આમાં કવિએ જુગુપ્સા વગેરે બિભત્સ રસના ભાવ વર્ણ્યા છે તથાપિ તે બધા વડે ભીમના ક્રોધનું ઉદ્દીપન કરીને રૌદ્ર રસ વર્ણ્યો છે.

ઉપરના ત્રણ પ્રવેશ જંગલમાં વર્ણવ્યા પછી છઠ્ઠો પ્રવેશ રાક્ષસીના ઘરમાં શોક કરતી દ્રૌપદીનો વર્ણ્યો છે. અહીં રાક્ષસની દાસી કુબ્જિકા દ્રૌપદીને વસ્ત્રાલંકાર આપી જાય છે. (એ વસ્ત્રનો આગળ ભીમ દ્રૌપદીનો વેષ ધરવામાં ઉપયોગ કરવાનો છે, માટેજ બહુધા તે આ સ્થળે લાવી મૂક્યુ છે) દ્રૌપદીને રાક્ષસ આવી સમજાવે છે, અર્જુનનું રૂપ ધરી આવીને છળે છે, પણ દ્રૌપદી તેના કાલાવાલાજ કરે છે કે તું મને છોડ. છેવટે રાક્ષસથી બચવાનો એકેય ઇલાજ દ્રૌપદી જોતી નથી ત્યારે ગળે ફાંસો ખાઇ મરવા તૈયાર થાય છે, એવામાં એકાએક ભીમાદિ પાંડવો પ્રવેશ કરી તેને બચાવે છે.

દ્રૌપદી વગેરે સહુને વિદાય કરી ભીમ દ્રૌપદીને રાક્ષસે પહેરવા આપેલું વસ્ત્ર ઓઢી ખુણામાં ભરાઇ બેસેછે. આ વખતનો ભીમ અને જટાસુરનો સંવાદ બહુ રમુજી છે. જટાસુર ભીમને દ્રૌપદી જાણી તેની સાથે વાત કરેછે અને ભીમ તેને શ્લિષ્ટાર્થ વાક્યોથી ઉત્તર આપતો જાયછે અને આખરે એવીજ રીતે ભીમ તેને અંતઃપુરમા લેઇ જાયછે. આમ પાત્રનો નિર્ગમ થયા પછી નેપથ્યનો કોલાહલ અને રંગભૂમિ ઉપર રાક્ષસનાં પરિજનની દોડાદોડથી રાક્ષસનો વધ સૂચવ્યો છે.

રાક્ષસનો ભીમે વધ કર્યો, તેની સભાસદને પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ આપવા સારે લોહીવાળાં અંગ સહિત ભીમ પ્રવેશ કરેછે, એ આ અંકનો સાતમો અને છેલ્લો પ્રવેશ છે. પ્રાસંગિક ઇતિવૃત્ત અહીં બહુ અંશે સંપૂર્ણ થાય છે.

ત્રીજા અંકના પહેલા પ્રવેશમાં નદીનો દેખાવ છે. પ્રથમ પસંનિકા અને દ્રૌપદી પ્રવેશ કરેછે. જળથી નિખૂરી પડેલી માછલીને જોઇ દયાર્દ્ર

મનવાળી દ્રૌપદી તેને જળમાં ન ખાવે છે એમ કહીને કવિએ સૂચવ્યુ' છે કે દ્રૌપદી પણ ક્ષણવાર પોતાના પતિનો વિયોગ સહી શકતી નથી જી મ ી તે ઉત્સુકતાથી વાટ જુએ છે પછી ભીમ પ્રવેશ કરે છે એવામાં વાયુથી ઉડી આવેલુ કમળ તેની દૃષ્ટિએ પડે છે અને તેમા તે સ્પૃહા-વાળી થાય છે ભીમ પાસે એવા ઘણા કમળ મગાવવાને દ્રૌપદી એક અદ્ભુત યુકિત રચે છે. ભીમ દ્રૌપદીને જળક્રીડા માટે સાથે જવા કહેછે ત્યારે દ્રૌપદી કહેછે, કે " હા સ્વામીનાથ ! ચાલો, પણ—" એમ અરધુ બોલી અટકી જાય છે ' આગળ શુ કહેવાની હતી, ' એમ ભીમ પુછેછે પણ દ્રૌપદી આડાતેડા ઉત્તર આપી ભીમને ઉત્કંઠિત કરી, છેવટે સ્થગ ક્રીડા કરવાની મરજી બતાવે છે અને એક શિલા પાસે જાય છે ભીમ વસતિ ઢાને તે પર ફૂલની શય્યા પાથરવા કહે છે શય્યા તૈયાર થયે તે પર ભીમ દ્રૌપદીન પોતાની સાથે બેસવાનુ કહે છે, ત્યારે દ્રૌપદી પોતાની પાસેનુ સુગંધિ કમળ બતાવી તેવા કમળની શય્યાપર બેસવાનો અભિલાષ જણાવે છે ;અને પછી યુકિતપૂર્વક મુનિ કુમારિકાઓના નૃત્યની વાત કરી ઝાણના ઘુઘરા પગે બાધી દ્રૌપદી ભીમને મુનિકુમારિકાઓના નૃત્યનું અનુકરણ કરી બતાવે છે, તેથી ભીમ પ્રસન્ન થાય છે અને તેને ઇચ્છિત વસ્તુ માગવાનુ કહે છે દ્રૌપદી પોતાની પાસેનુ કમળ બતાવી તેવાં ઘણા કમળ માગે છે. આ પ્રવેશમાં કવિએ શૃગાર રસ ઉત્તમ વર્ણવ્યો છે; અને પાછળ જેમ મ ત્રાનદને માનીતો કરાવવામા શૃ ગારનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે કરતા અધિક અહી કમળ મગાવવામા કર્યો છે આખા નાટકમા એક પણ નૃત્યનો દેખાવ નહી, તે કવિને ઠીક નહી લાગ્યુ' હોય તેથી તેણે દ્રૌપદી પાસે નૃત્ય કરાવવા ા યોજના કરી હોય એમ લાગે છે. એમ કરવામા તેણે દ્રૌપદી સરખુ મોટુ પાત્ર કેવુ સાચવ્યુ છે, તે જોઇને કવિની રસજ્ઞતા વિષે ધન્યવાદ ઉપજે છે દ્રૌપદી એકાંત વનમા એકલા પોતાના વહાલા પતિ પાસે નૃત્યનુ અનુકરણ કરી બતાવે છે, એમ વર્ણવવામા કવિએ શૃ ગારનુ જ ઉદ્દીપન વર્ણવ્યુ છે, એમ કહીશુ તોપણ ચાલશે તેમ છતા શૃગાર ઉઘાડો ન પડી જાય માટે તેને નૃત્યના પ્રસંગથી આચ્છાદિત પણ કર્યો છે. નૃત્યથી પ્રસન્ન થઇ વચને બધાયલો ભીમ કમળ લેવા જાય છે

બીજો પ્રવેશ ગ ધમાદન તરફ જવાના માર્ગનો છે અહી પ્રથમ ચાર ભૂત પ્રવેશ કરે છે આ ભૂતો ા ભાષા વર્ણને તો કવિએ હદજ

વાળી દીધી છે. ઘટાગકાસ, અવગતિયો, ઝાંપડો અને ઝાંપડી, એ ચારે પાત્રની નિર્નિરાળી ભાષા તેમની જાતિને અનુસારે વર્ણવી છે, જે લક્ષપૂર્વક તેમની ભાષાનું અવલોકન કર્યા વિના વર્ણી શકાય નહીં; સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની ભાષામાં જે બારીક ભેદ હોય છે, તે ભેદ આ નીચ પાત્રોની ભાષામાં પણ બતાવી આપવા કવિએ કસર રાખી નથી । લોકમાં પ્રચલિત ભૂતનાં લક્ષણોનો કવિએ અહીં સારો ઉપયોગ કરી લીધો છે. લોક કહેછે કે જે ભૂતથી બીહે તેને ભૂત હેરાન કરે, પણ અહીં ભીમનો પોતાના બળનો વિશ્વાસ એટલો બધો વર્ણવ્યોછે કે તેને સાક્ષાત્ કાળનો ભય પણ લાગે નહીં. ભૂત ઉલટા ભીમથી બીહીને નાસી ગયા પછી વાઘ, રીછ, ભુંડ, વગેરે શિકારી પ્રાણીઓ ભીમને જંગલમાં મળે છે, તથા તે પરાજિત થયા પછી વહૂલિસ અને નવગાલિત નામે બે વનદેવતાઓ ભીમને રોકવા માટે આવે છે. આગળ જતાં કવિએ ખુલાસો કર્યો છે કે એ ભૂત તથા પશુઓ વનદેવતાઓનાં સેવક તથા વાહન હતા. એ રીતે એ પ્રવેશમાં ત્રીજો અંક સમાપ્ત કર્યો છે.

ચોથો અંક ભીમ અને હનુમાનના પ્રસંગનો છે. ભીમ તથા હનુમાન બન્ને પરાયા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાયુના પુત્ર હોવાથી બન્ને ભાઈ છે. આ કલ્પના યદ્યપિ કવિની નવીન નથી, તથાપિ કવિએ એનો અહીં સારો ઉપયોગ કર્યો છે. ભીમ સૌગંધિક વનમાં જતાં આડે માર્ગે ચઢી જશે તો હાની પામશે એમ ધારી પહેલા પ્રવેશમાં વાયુ તેને સીધે માર્ગે શી રીતે લઈ જવો તેનો વિચાર કરે છે. આ પ્રવેશમા પર્વતના ઉંચા પ્રદેશનો દેખાવ આપનો એમ કરેલા વર્ણન ઉપરથી કવિની ધારણા જણાય છે.

બીજો પ્રવેશ વનના માર્ગમાં વનદેવતાઓનો છે. ભીમે તેમનાં અનુચર ભૂતોને બીહીવરાવ્યાં, તેમનાં વાહન ગજમાર્દપાદિને માર માર્યો, તથા તેમનું કેળાનું વન ઉપાડી નાખ્યું, અને તે પણ એક માનવે, તેથી ક્રોધે વાગછને તેઓએ ભીમને ભૂલો પાડવાને ખરો માર્ગ બંધ કરી દીધો. વાંચનારે લક્ષમાં રાખવાનું છે કે નાટકમાં કાર્યસિદ્ધિ વિઘ્ન વિના ન વર્ણવવી એવા નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમનું અહીં કવિએ પાલન કર્યું છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં પર્વતના કરાડા ઉપર બેઠેલા વાયુદેવ તથા હનુમાન પ્રવેશ કરે છે, અને પર્વતની નીચેના પ્રદેશમાં કેળાનું ઘાડું વન છે. ભીમને સ્વર્ગને માર્ગે ન જવા દેતાં તેને સૌગંધિક વનને રસ્તે પાડવાની ભલામણ કરી વાયુદેવ જાય છે, અને ભીમ પાસે આવ્યો જાણી હનુમાન કેળવનની

વચ્ચે માર્ગ રોકી સૂઈ જાય છે. અહીં ભીમ તથા હનુમાનનો જે ચમત્કારિક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે, તે નાટકમાં વાચવાથીજ લક્ષમાં આવે એવો છે. એક વાર ભીમને અતુલ બળવાળો વર્ણવ્યો પછી તે હનુમાનનું પૂંછડું સરખું પણ ઉપાડવા સમર્થ થતો નથી, એવું અદ્ભુત બળ હનુમાનનું વર્ણવીને શ્રોતાના વિસ્મયને જાગ્રત કર્યો છે. વ્યાસ મહાત્માએ આ પ્રસંગ ભારતમાં બહુ લાંબો વર્ણવ્યો છે, એ અમે પાછળ જણાવીજ ગયા છીએ, તેમ છતાં તેમાંનો અર્થ કે ચમત્કાર ન જવા દેતાં રસનું પોષણ થાય એમ આ પ્રસંગને કવિએ સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યો છે માટે તેને ધન્યવાદ ઘટે છે.

પાંચમા અંકમાં પ્રથમ કવિ બદરી વનનો પાંડવનો આશ્રમ બતાવી પહેલો પ્રવેશ શરૂ કરે છે. અહીં પાંડવોને ઉત્પાત દર્શન થાય છે તેનું થોડુંક વર્ણન છે જે વખતે ભીમ કમળવાળી તલાવડીની પાસે યક્ષના અનુચરો સાથે યુદ્ધ માંડી બેઠો હતો તે પ્રસંગને સૂચવનારા આ ઉત્પાત છે, એમ કવિએ જણાવી આપ્યું છે. ભીમની ગેરહાજરી જોઈ તેને મળવાને ઉત્કંઠિત થયેલા યુધિષ્ઠિરાદિ ઘટોત્કચની સહાયથી ભીમ પાસે જવા નીકળે છે એમ વર્ણવી આ પ્રવેશ પૂરો કર્યો છે.

બીજો પ્રવેશ સૌગંધિક વનના માર્ગનો છે. વનદેવતાની શીખવણીથી ઘટાસુર તે માર્ગ રોકીને પર્વત જેવડા રૂપે બેઠો છે. ભીમ તેને પર્વત માની ગદા વડે તોડવાને પ્રહાર કરે છે કે ઘટાસુર જીવ લેઈ નાસે છે. આ પણ એક અદ્ભુત પ્રસંગ છે. " ઘટાસુરે કે પટાસુરે રસ્તો રોક્યો છે " ઇત્યાદિ ભીમના વચનથી આપણે એમ માનવું જોઇએ કે એ ઘટાસુર છે એમ ભીમના જાણવામાં છતાં તેને પર્વત માની ભીમે તે પર પ્રહાર કર્યો. પણ ભીમ જાણેજ છે, એમ જો નક્કી કરીને કવિ કહે તો પછી અદ્ભુતતા રહે નહીં, માટે તે વાત શ્રોતાઓને સમજાવવાને માત્ર સ્પર્શ કરીને છોડી દીધી છે. વળી પાછી વનદેવતાઓ સામી થઈ આવે છે પણ ભીમનું તેજ ન સહેવાથી નાશી જાય છે. કવિએ અહીં ઘટાસુરના બનાવથી કાંઈક ગૂઢ હાસ્યનો પ્રસંગ પણ આણ્યો હોય તેમ દીસે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં સૌગંધિક વનની કમળવાળી તલાવડીનો દેખાવ નજરે પડે છે. ત્યાં આગળ તલાવડીનું રક્ષણ કરનારા કુબેરના સેવકો ઇંદ્રદ્યુમ્ન, કિન્નરેશ્વર, નીલદ્યોત, વિદ્યુન્માલિ, કોકનદેશ્વર, વગેરે ભીમ અને વનદેવતાના સંબંધનીજ વાતો કરતા જાય છે અને પુષ્પની માળાઓ તૈયાર થતી જાય છે. કવિ નાટકના ભાષણ રસાલંકારયુક્ત તો સર્વત્ર

કયાં અગ નાટકમાં કયા કયાં વર્ણ્યાં છે, તે બહુધા ટીકામા બતાવ્યુ છે માટે અહીં ચર્વિતચર્વણ કરતા નથી બીજા અંકમા જટાસુરને મારી દ્રૌપદીને મુક્ત કરી ત્યાથી તે ત્રીજા અકમા ભીમ કમળ લેવા ગયો, ત્યા સુધીમા બીજનો સગાર વધારે વિસ્તાર કરીને પ્રતિમુખ સધિ વર્ણવ્યો છે ત્રીજા અકમાં ભીમને ઈષ્ટસિદ્ધિ કરતા વાર વાર વિઘ્ન નડ્યાં છે તથા તેમાથી તે પાર પાડતો ગયો છે એમ વર્ણીને ગર્ભસધિ વર્ણવ્યો છે ચોથા અકમા હનુમાનના મેળાપ પછી ઇચ્છેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી દ્રૌપદીને હુ પ્રસન્ન કરી શકીશ, એવી ભીમની ધારણા ઓતાને સમજાવી અવમર્શ સધિ વર્ણવ્યો છે જે અનુક્રમે મુખાદિ પાચ સધિઓ વર્ણવ્યા છે, તેજ અનુક્રમે આરભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ, એવી કાર્યની પાંચ અવસ્થાઓ પણ વર્ણવી છે આ નાટકમાં પાચાલીને પ્રસન્ન કરવા રૂપ મુખ્ય કાર્ય છે, અને તે માટે ભીમનો પ્રયાસ એ અધિકારીક ઇતિવૃત્ત છે જટાસુરનો પ્રસગ એ પતાકા રૂપ પ્રાસગિક ઇતિવૃત્ત છે મ ત્રાનદના ઉપર શકની દૃષ્ટિ, એ પતાકા રૂપ ઇતિવૃત્તનુ બીજ (બિ દુ) છે, તથા જટાસુરનો વધ એ, એ બિંદુનું કાર્ય છે. એજ પ્રમાણે બીજા પ્રાસગિક ઇતિવૃત્તના બિ દુ વગેરે જાણી લેવાં વાયુથી ઊડી આવેલા કમળને જોઇને તેવા ઘણા મેળવવાની દ્રૌપદીની ઇચ્છા રૂપ આધિકારિક વૃત્તનુ બીજ પણ પાચમા અકમા સહસ્ર કમળ દ્રૌપદીની પ્રાપ્તિરૂપે ફળવાન થયુ છે એ આપણે ઉપરજ કહી આવ્યા છીએ.

આ નાટકમાં કવિએ ભીમ, દ્રૌપદી, વિદુષક, વસતિકા, યુધિષ્ઠિર, નકુળ, સહદેવ, ઘટોત્કચ, ધૌમ્ય, લોમશ, અને જટાસુર, એ મુખ્ય પાત્રે વર્ણવ્યાં એ. અને તેમા પણ ખરેખરો ભાગ લેનાર તો ભીમ, દ્રૌપદી અને જટાસુર છે ભીમ નાયક, જટાસુર પ્રતિનાયક, અને દ્રૌપદી નાયિકારૂપે વર્ણવી છે નાટકમા કહેના નાયિકાને યોગ્ય બધા ગુણો દ્રૌપદીમા કેવી રીતે વર્ણ્યા છે એ ગતાગતા બહુ વિસ્તાર થઇ જાય માટે તે 'મધ્યાધીરા' નાયિકા હતી, એટલું કહીનેજ વિરામ પામીએ છીએ બ્રાહ્મણો વિદ્યાર્થીઓ જટાસુરની દાસી કુબ્જિકા, જગાસુરના પરિજન, વ્યાઘ્રાદિ પશુઓ, ભૂતો, વનદેવતાઓ, બગાસુર, હનુમાન, યક્ષના ચાકરો, કુબેર, અર્જુન, વગેરે પાત્રો આ નાટકમા પ્રાસગિક વર્ણવ્યા છે એટલે તે નાટકના બધા કે ઘણા અંકોમા ભાગ લેનારા વર્ણવ્યા નથી બ્રાહ્મણો, વિદ્યાર્થીઓ, ભુત, યક્ષના અનુચરો, અને વનદેવતા વગેરેના નામ જોડી કાઢવામા પણ કવિની ઓછી કુશળતા નથી માલમ પડતી ! એ સર્વે પાત્રોનુ અથવા તેમાના મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોનુ

કવિએ કેવું ચિત્ર પાડ્યું છે, તથા કેવી રીતે તેને દરેક પ્રસંગે જાગતી રાખ્યું છે, એ વગેરે વર્ણન કરતાં વિવેચન બહુ લાંબુ થઈ જાય માટે તે વાત રસજ્ઞ વાંચનારાઓને માટે રહેવા દઈએ છીએ.

આ નાટકના સંબંધે હજી વિવેચન કરવા જેવી ઘણી બાબતો છે. તથાપિ તે સર્વ કરવા માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખવો પડે, માટે ટુંકામાં એટલુંજ કહીએ છીએ કે નાટકના સંબંધે આમાં બહુ સૌંદર્ય છે, તથા એવું સૌંદર્ય આણનાર કવિનું નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ; એટલુંજ નહીં, પણ તેણે ઘણાં નાટક ભજવાતાં પણ જોયાં હોવાં જોઈએ. તે વખતમાં આજના જેવાં નાટક ભજવાતાં હશે કે કેમ, એ વાતનો વિચાર કરી તત્ત્વ નિર્ણય કરવો એ તો વિદ્વાનોને આધીન છે, તથાપિ તેના આ નાટક ઉપરથી અમારૂં જે સહેતુક અનુમાન થયું તેજ અમે બતાવ્યું છે. આ કવિનુ ભાષા સંબંધી જ્ઞાન પણ વિસ્મય ઉપજાવે એવું છે. રોષદર્શિકાના વિવેચનમાં અમે એ વિષે જે લખ્યું છે તે અહીં ફરી લખવું દુરસ્ત ધારતા નથી. પણ તેણે કવિતા તથા ભાષણોમાં જે ધ્વનિ, અલંકાર અને માધુર્યાદિ ગુણ મૂકેલા છે તે જોતાં આ કવિને કોઈ સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો પ્રસાદિત કવિજ માનવો જોઈએ ! ગુજરાતી ભાષા ઉત્તમ થાય—તે સંસ્કૃત જેવી થાય—તે સંસ્કૃતની પદ્વી પ્રાપ્ત કરે, આ તેના ઉદ્ગાર તેના પ્રત્યેક નાટકના આદિ અંતમાં હોય છે. કિંબહુના, તેનાં બીજાં કાવ્યોમાં પણ તેના આ ઉદ્ગાર બહુધા જોવામાં આવે છે ! રોષદર્શિકા તથા આ, બે નાટક આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે, ત્યાં તેની પ્રસ્તાવના થતાંજ પ્રથમ ગુજરાતીનો ઉદય અને ગુજરાતીનું અભિમાન પ્રગટેલું દૃષ્ટિએ આવે છે, અને ઉપસંહાર વખતે પણ તેનું તેજ દૃષ્ટિએ આવે છે ! નહીં, આમાં તો તેથી પણ કવિની ઇચ્છા ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે આગળ વધેલી દેખાય છે. રોષદર્શિકામાં તો તે છેવટે ગુજરાતીને બીજી ભાષાઓથી ચડતી તથા માત્ર સંસ્કૃતથી ઉતરતી થયેલી જોવા ઇચ્છે છે; ત્યારે અહીં તો મૃતપ્રાય થયેલી સંસ્કૃત ભાષાની જગોએજ તેને સ્થાપવા ઇચ્છે છે ! આમ ગુજરાતી ભાષાના ઉદય માટે જેણે પોતાનું આખું જીવિત સમર્પણ કર્યું છે, તે પ્રેમાનંદને અમે આ અમારી પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું છેલ્લું પુસ્તક પૂરૂં કરતાં પ્રણામ કરીએ છીએ. ઈશ્વર તેના આત્માને ચિરકાળ શાંતિ આપો !

श्री

प्रेमानंद कृत

पांचालीप्रसन्नाख्यान.

नान्दी.

શ્લોક.

વિષ્ણુ નાભિથકી સરોજ નીપન્યુ, તેની સુગંધી ઘણી;
બ્રહ્મા જે થકી ઉપન્યા સુરમણિ, શોભા ન જાયે ગણી;
ભોળાનાથ કૃપા કરો મમ પરે, અર્પો ગણો આપણી,
માયા માનવતી મનાય તવ તો, ભાળો સતીના ભણી. ૧

---

૧ નાન્દી—દેવાદિકની સ્તુતિ સહિત આશિર્વચન નાટકના આરંભમાં યોજવામાં આવેછે તે રંગભૂમિ ઉપર પ્રથમ સૂત્રધારે પ્રવેશ કરીને એ બોલવી જોઈએ સૂત્રધારો પઠેન્નાન્દી મધ્યમં સ્વરમાશ્રિત ઇત્યાદિ (જુઓ રૌષ્ટ્રદર્શિકા પૃ ૫ મુ) શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત વિષ્ણુ ઈ૦—રીસાયની પાર્વતીને મનાવતા શિવના આગળ પાર્વતી કહેછે, કે વિષ્ણુની નાભિમાથી એક સરોજ (કમળ) નીપન્યુ (ઉપન્યુ) છે, તે કમળની સુગંધી ઘણી છે એ કમળમાથી સુર (દેવો) માં મણિરૂપ બ્રહ્મા ઉપન્યા છે, તથા તે કમળની શોભા ગણતા ગણાય એવી નથી હે મારા ભોળા (કપટ વગરના) નાથ (સ્વામી—મહાદેવ !) તમે મારા ઉપર કૃપા કરો અને જો મને આપણી (પોતાની) ગણીને તે કમળ અર્પો (લાવી આપો) તો આ માનવતી (રીસાયલી) માયા (પાર્વતી દેવી) મનાય હે મહાદેવ ! તમે સતીના ભણી ભાળો—સતી ઉપર

અપિચ—

શ્લોક.

મુખમાય એવું માગ્ય તેનું, દેવું આણી હું સતિ !
દુખ જાય જેવું શંભુ સેવું, કે'વું ના શું મા'ગતિ !
સુખ થાય તેવું આણી દેવું, એ'વુ હેને શુભગતિ !
રૂખરાય સેવુ લાભ લેવું, રે'વું નામી મેં રતિ. ૨

સૂત્રધાર—(નાન્દ્યન્તે નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) અલં; અતિ વિસ્તાર વડે શું ? મારિષ ! (અ)

કૃપા કરી પાર્વતીનુ માન વર્ણવ્યુ છે માટે **માનવિપ્રલંભ શૃંગાર.** શ્લોકના દરેક ચરણના આદિ શબ્દમા વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, મહાદેવ, એ ત્રિમૂર્તિ દેવોના તથા માયાદેવીનું નામ મૂક્યું છે માટે **વસ્તુનિદર્શન.** દેવોનાં નામ મુદ્રિત કર્યા છે માટે **મુદ્રાલંકાર** આ નાટકમા દ્રૌપદી પોતાના સ્વામી ભીમ પાસે કમળ માગે છે અને તે લાવી આપે છે, એ સબંધી સૂચના પણ કવિએ આ નાન્દીદ્વારા કરી છે.

૨ અપિચ—વળી શ્લોક—હરિગીતછંદ. મુખ ઈ૦–શંકર પાર્વતીને કહે છે કે હે દેવિ ! તું મોંમાં સમાય તેવું માગ્ય,—મારાથી આપી શકાય તેવું ભાગ દેવું—દેઉં પાર્વતી કહે છે દુખ ઈ૦—જેવું મારૂં દુઃખ હોય તેવું જાય માટે હુ શંભુને સેવુંછું; અને એમ છે તો હે મહામતિ ! મારે તમને શું ના કહેવું ?—શું ન માગવું ? આ સાંભળીને શિવ કહેછેઃ સુખ ઈ૦—જેથી તને સુખ થાય તેવું મારે આણી દેવું અને હે શુભ ગતિવાળી પ્રિયા ! તારે તે ગ્રહેવું. શુભગતિ—(બહુવ્રીહિ) આ સાંભળીને પાર્વતી પોતાનો સંતોષ બતાવે છેઃ રૂખરાય ઈ૦—જો એમ થશે તો હું રૂખરાય (ઋષિરાય) સેવું, અને તે સેવાનો લાભ લેવું (લેઉં), તથા મે (મારે) રતિ (પ્રીતિથી) તમને નામીને રહેવુ. નાટકમાં ભીમ અને દ્રૌપદીનો આવાજ પ્રકારનો સંવાદ વર્ણાશે તેનું આથી સૂચન કર્યું છે. જે નાન્દીમાં આવી રીતે વસ્તુનું સૂચન કર્યું હોય તેને **પત્રાવલિ** નાન્દી કહે છે. (જુઓઃ રાગદર્શિકાની ટીકા પૃ. ૬).

(અ) નાન્દ્યન્તે—નાન્દી થઇ રહ્યા પછી સૂત્રધાર—રંગભૂમિની વ્યવસ્થા કરનાર. (એ વિષે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ રાગદર્શિકા પૃ ૭). નેપથ્યાભિમુખ—નેપથ્ય સામે જોઇને. નટલોકો જે સ્થળમાં અલંકાર પહેરે છે તે જગોને નેપથ્ય કહે છે. સામાન્યતઃ—પડદાની બે બાજુ તરફ જે સ્તંભ હોય છે, જેમાં થઇને નટ રંગભૂમિ ઉપર દાખલ થાય છે, તે તરફ જોઇને, એવો અર્થ સમજવો. અલં—બસ અતિ ઈ૦–બહુ મોટી નાન્દી કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. મારિષ !—હે નટ ! સૂત્રધારે નટને

પારિપાર્શ્વક—ભાવ ! હાવભાવ વિનાનો કિન્તુ ભાવવાળો દીર્ઘ સ્વર સુણતા પેલાજ હું આવી ઊભો રહ્યો છું (આ)

સૂત્રધાર—પ્રેમી પ્રેક્ષકજને મને આજ્ઞા કરી છે કે કોઇ સારો અને પ્રચીન પ્રયોગ કરી બતાવો ત્યારે અમે દોઢડાહ્યા થઇ અર્વાચીન અને પ્રેમાનંદભટ્રચિત પાચાલી પ્રસન્નાખ્યાન ભજવવા સજ થયા છીએ " ઇશ્વરેચ્છા બલીયસી " મારિષ ! જા તું જઇ ચગમૃદંગ વીણાદિ સજ્જ કરી તૈયાર રે' (ઇ)

પારિપાર્શ્વક—એવું સાહસ વો'રી હઠ હાસ્ય કરવાથી કિયા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય તેવી છે ? પ્રેમાનંદભટ્રચિત પ્રયોગ કરવાનો ભાવ ભાવના મનોભાવમાં ભાસ્યો છે એને ભાષા પણ ગૂજરાતીજ હશે તો ! " પ્રીતિ તો કોઇ ધણી છે " ! (ઈ)

એ નાનો હોય ત્યારે તેને ' મારિષ ' કહીને બોલાવવો, એવી નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે (જુઓ સાહિત્યદર્પણ કારિકા ૩૧ મી)

(આ) પારિપાર્શ્વક—નટ ભાવ—નટ નટે સૂત્રધારને 'ભાવ' કહીને બોલાવવો એમ નાટ્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે મારિષ પારિપાર્શ્વક અને ભાવ, એ ત્રણે એકજ અર્થના શબ્દો છતા તેનો કરાર પ્રમાણે જૂદી જૂદી રીતે ઉપયોગ કરવામા આવે છે ' ભાવ ' શબ્દ નાને માનવાચક છે હાવભાવ ઇ૦—તમારો દીર્ઘસ્વર જો કે હાવભાવ વિનાનો (અભિનય રહિત) તથાપિ ભાવવાળો (પ્રીતિવાળો અથવા કોઇ કહેવાના અર્થની સૂચના કરનારો અથવા ઉત્સાહાદિ ભાવની વ્યન્જનાવાળો) છે એ સ્વર સાભળતા પહેલાજ હું આવી ઊભો રહ્યો છું, એમ કહેવાવી એવી વ્યન્જના કરી છે કે બધા નટો પોતપોતાનું કામ કરવાને તૈયાર છે

(ઇ) પ્રેક્ષકજને—જોનારા મનુષ્યે એ પ્રયોગ—નાટકને રંગભૂમિ પર ભજવી બતાવવાનું કામ દોઢડાહ્યા—પોતાનું ડહાપણ આખું માને અને બીજાનું ગરધું માને, તથા તે બન્નેનું મળીને થયેલું દોઢ ડાહાપણ પોતાના એકલામાં છે એમ માને તે દોઢ ડાહ્યો કહેવાય છે અર્થાત્ ડહાપણનું ન છતા ડહાપણું માનનારો—બીજાની બતાવેલી સૂચના ઉપર નહિ ધ્યાન આપનારો અર્વાચીન—નવીન—હમણાંનું પ્રેમાનંદભટ્રચિત—પ્રેમાનંદ ભટે રચેલું—રચેલું ઇશ્વરેચ્છા બલીયસી—ઇશ્વરની ઇચ્છા બળવાન છે રે—રહે

(ઈ) એવું ઇ૦—સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રાચીન નાટકો ઘણાં છતા અર્વાચીન અને

સૂત્રધાર—મારિષ ! મા રીસ કરય. વિધાતાએ શું આ રંગભૂમિ ભાળી સ્વભાષા પર ભાવ ધરે એવો એકકેમ રસજ્ઞ નહિ નિપજાવ્યો હોય ! અને કદાચિત્ તેમ હશે તો "જ્યારે જેવા ચાલે ત્યારે તેવા દેવા." (નટીને આવતી જોઇ) મારિષ ! જો મારી પ્રિયા શૃંગાર સજી કેવી ઉતાવળી આવે છે ! માટે તું પણ જઇ જોઇતી તૈયારી કરય. (उ)

પારિપાર્શ્વક—જેવો ભાવનો મનોભાવ ! (નમન કરી) હું આજ્ઞાનુવર્ત્તી રજા માગું છું. (જાય છે.) (ऊ)

નટી—(પ્રવેશ કરી) આર્યપુત્ર ! આપની આજ્ઞાનુસાર સર્વ સાહિત્ય સજ કરી, ' गुर्जराणाम् मुख भ्रष्टं ' એ પદ લખનારના મુખમાં ધૂળ નાખવા એકે પદે થઇ રહી છું ! (ऋ)

પ્રાકૃતભાષામાં લખાયલું નાટક ભજવવું એ સાહસ છે; (કેમકે તે શ્રોતાઓને પસંદ પડશે કે નહિ એ સંશયની વાત છે.) એવું સાહસ વોહોરી લેવાથી હાસ્ય (ઉપહાસ) થવાનો સંભવ છે. જો એમ છે, તો એવા જોખમમાં ઉતરવાની તમારે શી જરૂર છે ? એવો નટનો સૂત્રધારપ્રતિ પ્રશ્ન છે. પ્રેમાનંદરચિત નાટકની ભાષા વિષે કહે છે: પ્રેમાનંદ ઈ૦. ભાવ—અભિલાષ. ભાવના—સૂત્રધારના. મનોભાવમાં—અંતઃકરણમાં. ધણીનો ઇ૦—અર્થાત્ તમે નાટકના સૂત્રધાર હોવાથી નાટક સંબંધી તમામ કામ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થવાનું; હવે તમારી ઇચ્છા ગુજરાતી નાટક ભજવવાની છે ત્યારે તમને તે વાતની ના કહેવાની અમારી કાંઇ સત્તા નથીઃ નહિ તો, પ્રાચીન નાટક અર્વાચીન કરતાં ઉત્તમ છે, એમ કહેવાની અમારી મરજી તો ખરી !

(उ) મા રીસ કરય—રીસ ન કર અને ઈ૦—જો કોઇ સ્વભાષા ગુજરાતી ઉપર પ્રીતિવાળો નહિ હોય તો પછી ઘટે તેમ કરીશું—પ્રાચીન નાટક ભજવીશું.

(ऊ) આજ્ઞાનુવર્ત્તી—આજ્ઞામાં વર્તનાર. (ऋ) અર્યપુત્ર !—સ્વામીનું સ્ત્રીએ કરેલું સંબોધન. गुर्जराणाम् ઇ૦—જે લોકો ગુજરાતી ભાષાને અશુદ્ધ ઠરાવવાને કહેછે, કે—

" गुर्जराणां मुखं भ्रष्टं शिवोपि शवतां गतः ।
तुलसी तलसी जाता मुकुन्दोपि मकन्दताम् ॥ "

અર્થ—" ગુજરાતીઓનું મુખ ભ્રષ્ટ છે; કેમકે ગુજરાતીઓમાં ' શિવ ' ને ઠામે ' શવ ' ઉચ્ચાર કરેછે, ' તુલસી ' ને ઠામે ' તળશી ' કહેછે અને ' મુકુન્દ ' ને ઠામે ' મકન્દ ' કહેછે ", એવું કહેનારા—આ શ્લોક બનાવનારાના મુખમાં ધૂળ નાખવા

સૂત્રધાર—અયિ પ્રિયે ! ધન્ય છે, ધન્ય છે ! હવે તારો જન્મ ગુર્જરભૂમિમાં થયો છે એમ હું ગણીશ. બાકી બીજા માટે તો હું આમ માનું છું ....અથવા " मौनं सर्वार्थसाधनम् " પ્રિયા, આ વસંતઋતુથી પણ મને તો ગુર્જરગિરા વિશેષ આહ્લાદજનક લાગે છે, માટે તું તેજ ગિરામાં વસંતવર્ણન કરી મને તથા સભાસદોને ઉભય અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવ્ય. (ऋ)

નટી—આર્યપુત્રની આજ્ઞાનુરૂપ વર્તવા તૈયાર છું. સહૃદયજનો એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કરશેજ. (નમન કરી અભિનયપૂર્વક ગાય છે). (ऌ)

ધ્રુપદ.

આ તે લલિત સુમન મધુકણ સ્રવે શકે;
વા મધુરી ગુર્જરીની મિઠાશ મોઘી ઘણી. આ તે૦

કિંશુક કુસુમ રક્તપીત વર્ણ વામ વનું;
અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણિ. આ તે૦

—તેને બોલતો બંધ કરવા હું એક પદે (પગે) થઇ રહીશ. અર્થાત ગૂજરાતી ભાષા શુદ્ધ છે એમ બતાવી આપવાની મને બહુ ઉત્કંઠા છે.

(ऋ) અયિ—(કોમળ સંબોધનવાચક અવ્યય) ગુર્જરભૂમિમાં (ગૂજરાતમાં) ગૂજરાતીનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છિયો માટે ધન્યવાદ આપ્યો છે. આમ માનું છું ઇ૦—" આમ માનું છું " એમ કરીને કાંઈ કહેવા જાય છે, પણ વળી ગમ ખાઇને " मौन सर्वार्थ साधनम्—ન બોલવું એજ સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનારું છે " એમ કહી વાત ઉડાવી દેછે અર્થાત્ જાણે તે કહેવાનો હોય, કે બાકી બીજા બધા માટે તો હું આમ માનું છું, કે તેઓ વિદેશમાં (જે ભાષાને તે વખાણતા હોય તે ભાષાના પ્રચારવાળા દેશમાં) જન્મ્યા છે અર્થાત્ તેઓ અમારા ગૂજરાતીજ ન હોય ! ! આહ્લાદજનક— આનંદ ઉપજાવનારી ઉભય અર્થની—ગૂજરાતીભાષા સાંભળવાથી થતા આનંદ રૂપ અર્થની તથા વસંત વર્ણન સાંભળવાથી થતાં આનંદ રૂપ અર્થની.

(ऌ) આજ્ઞાનુરૂપ આજ્ઞા પ્રમાણે સહૃદયજનો—રસજ્ઞ મનુષ્યો. સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ કહેછે, કે જેઓનાં હૃદય પથરા જેવા જડ હોયછે તેમને કવિની રસમય વાણીથી કાંઈ અસર થતી નથી, માટે તેમને હૃદય વિનાના જાણવા, અને કવિની રસવ્યંજનાથી જેમનાં હૃદય પીગળે છે તેમને સહૃદય (હૃદયવાળા) જાણવા. અભિનયનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમાં લખ્યું છે, કે " भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः " નટોએ જે રામાદિકનો

ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત્ત ભૃંગ ગુંજે;
અકલ પરભૃત આ વાણી મેં પ્રેમીતણી આ તે૦
સુરભિએ સત્કાર પ્રફુલ્લિત પૂર્ણ કર્યો;
પ્રમુદિત દ્વિજગિરા સુગમ સુહામણી આ તે૦ ૩

વેષ ધારણ કર્યો હોય તેમની અવસ્થાનું અનુકરણ કરવું તે અભિનય (વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ રાસદર્શિકા પૃ. ૧૯ મું)

૩ ધ્રુપદ—ભૈરવી કે કલ્યાણના ધ્રુપદ તરિકે ગવાય છે મનહરછંદની રીતે પણ ગવાશે. આ તે ઇ૦—વસંતનું વર્ણન કરતા કવિ કહે છે, કે શું આ તે લલિત (સુંદર) સુમન (પુષ્પ) ના મધુકણ (મકરંદના બિંદુ) સ્રવે છે વા (કે) મધુરી એવી ગુર્જરી (ભાષા) ની ઘણી મીઠી મિઠાશ છે? પુષ્પના મધુકણ અને ગુર્જરીની મિઠાશ એ બેમાંથી કયી વસ્તુ છે એ નક્કી કરી શકાતું નથી, માટે સંદેહાલંકાર ગુજરાતી ભાષા પુષ્પમાંથી નીકળેલા મકરંદ સરખી મધુર છે, એ વ્યંગ્ય કિંશુક ઇ૦—કિંશુક (ખાખર)નું કુસુમ (ફૂલ) રક્તપીત વર્ણ (રાતા અને પીળા વર્ણનું) તથા વાસ (સુગંધ) વિનાનું છે અને મહામહિરૂપ ગુર્જરીભાષા અનુદિન ગુલાબ જેવી છે ખાખરના ફૂલ વસંતમાં ખીલે છે માટે વસંતનું વર્ણન કરી ગુજરાતીભાષાને તે કરતા ગુલાબરૂપે ઉત્તમ વર્ણવી છે માટે **અધિકાલંકાર.** રાતા અને પીળા વર્ણ કરતા ગુલાબનો રંગ વધારે ચિત્તાકર્ષક છે, એથી પણ ગુજરાતીની વસંત કરતાં અધિકતા વ્યંગ્ય છે ખાખરના ફૂલ ફક્ત વસંતમાંજ ખીલેલા હોય છે ત્યારે ગુર્જરી ગુલાબ અનુદિન (હમેશાં) ખીલેલું હોય છે, એ રીતે પણ વસંત કરતા ગુર્જરીની અધિકતા સૂચવી છે ઉપવન ઇ૦—વસંતઋતુમાં ઉપવન (બાગ) ને કુસુમિત (પુષ્પવાળો થયેલો) જોઈને મત્ત (પુષ્પરસ પીને ઉન્મત્ત રહેલો) ભૃંગ (ભમરો) ગુંજે (અવ્યક્ત મધુર અવાજ કરે) છે ભાષારૂપી બાગમાં કો પ્રેમીની આ (ગુજરાતી) વાણી ગર્જન (સ્પષ્ટ અને મધુર ઉચ્ચાર કરનારી) પરભૃત (કોયલ) રૂપ છે અથવા અકલ—ન કળી શકાય એવી ભાષાને કોયલરૂપે વર્ણવી છે માટે રૂપક ભમરાની અસ્પષ્ટ વાણી કરતા કોયલની સ્પષ્ટ વાણી વર્ણી છે માટે **અધિકાલંકાર** સુરભિએ ઇ૦—સુરભિએ (વસંતઋતુએ) સત્કાર (આદર) ને પૂર્ણ પ્રફુલ્લિત કર્યો છે, ત્યારે પ્રમુદિત (હર્ષિત) થયેલા દ્વિજ (બ્રાહ્મણ—પ્રેમાનંદ) ની ગિરા (વાણી) વડે આ ગુજરાતી ભાષારૂપી સુરભિ (વસંતઋતુ) પણ સુહામણી (શોભાયમાન) છે અથવા સુહામણી ગિરારૂપી સુરભિ (વસંત અથવા કામધેનુ) વડે દ્વિજ (પ્રેમાનંદ) પ્રમુદિત થયો છે અથવા સુરભિ (વસંતઋતુ) માં પ્રમુદિત દ્વિજ (પક્ષીઓ) ની ગિરા સુહામણી લાગે છે, તેમ ગુજરાતીભાષામાં પણ પ્રમુદિત દ્વિજ (હર્ષિત પ્રેમાનંદ) ની ગિરા સુહામણી લાગે છે આ ધ્રુપદમાં વસંતઋતુનું અને ગુજરાતીવાણીનું વર્ણન

સૂત્રધાર—પ્રાણપ્રિયા સુખજન્યા ! ધન્યા ! ધન્ય છે, ધન્ય છે ! તે ગાનકલામા આટલી બધી નિપુણતા ક્યારે સપાદન કરી ? શુ હુ આરભેલુ કાર્ય કરી ચૂક્યો ! હા હા, એમજ નીકર આ રસિક પ્રેક્ષકો આગળ સ્તબ્ધ થઈ કેમ ઉભો રહુ ? (અધરે અગુલિ અડાડી) અથવા આમ તો થયુ નહિ હોય ! (૮)

શ્લોક.

ગાનનમા ગુચાયુ, મારૂં મન શુ શકે દ્વિજની પેઠે;
વાયનદાને વાંગે, લેવા લલના શકે ભૂમિ ભેટે ૪

નટી—પ્રાણનાથ ! મારી કુશળતાને ધન્યવાદ આપવા કરતા ગુર્જરીગિરાના માધુર્યનેજ માન આપવુ વધારે સુઘટિત છે, પણ પ્રાણપ્રિય ! પડદે પેલા કોણ બે દીનતા અને પ્રેમના વચન બોલતા સંભળાય છે (૯)

હોવાથી પાત્રના કહેવા પ્રમાણે ઉભય અર્થની પ્રાપ્તિ થઈછે એ સ્પષ્ટ છે નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે નાન્દી વગેરે થઇ રહ્યા પછી એકાદ ઋતુના સબંધવાળુ ભારતી વૃત્તિ વડે ગાયન કરવુ (જુઓ સાહિત્યદર્પણ કારિકા ૨૮૪ મી) (ભારતીવૃત્તિ માટે જુઓ) રૈષદર્શિકા પૃષ્ઠ ૧૧ મુ)

(૮) સુખજન્યા—સુખ ઉત્પન્ન કરનારી. ધન્યા !—ધન્યવાદને યોગ્ય સ્ત્રી નીકર—નહિ તો પ્રેક્ષકો—સભાસદો. સ્તબ્ધ—સ્થિર—જડ જેવો. અધરે—ઓઠે અગુલિ—આગળી ઓઠે આગળી અડકાડવી, એ **વિતર્ક** નામે ભાવનો અભિનય છે

૪ શ્લોક—ગીતિ ગાયન ઇ૦—શકે તે દ્વિજની પેઠે મારૂ મન શું ગાયનમા ગુચાયુ છે ? કયો દ્વિજ તે કહેછે વાયન ઇ૦—કે જે લલના (સ્ત્રી—દ્રૌપદી)ને લેવાને (હરી જવાને) ભૂમિ ભેટે (પૃથ્વી પર પડે છે—આળોટેછે—નમેછે) અને વાયનદાને વાયનદાનના નિમિત્તથી) તેને વાયન—છેતરેછે એક નાના સુપડામા કકુની દાબડી, કાશકી, ફળ વગેરે મૂકી સ્ત્રીઓ બ્રાહ્મણને દાન આપેછે તે એનો અપભ્રશ ‘ વાયણુ ’ કહેવાયછે કોઈ દ્વિજ વેષધારી દૈત્ય દ્રૌપદીની પાસે આવીને પોતાને મળવાના વાયન દાન સબધી વાતચિત કરીને તેને જેમ છેતરવામા ગુચાયો છે, તેમ મારૂ મન પણ ગાયનમા ગુચાયુ છે કે શું ? એમ કહીને સૂત્રધારે નાટકના પાત્રપ્રવેશની સૂચના કરી છે આવી રીતે પાત્રનો પ્રવેશ થાય તે **પ્રયોગાતિશય** નામે પ્રસ્તાવનાનો ભેદ કહેવાય છે (જુઓ સા દ કારિકા ૨૯૧ મી)

(૯) માધુર્યને—મિઠાશને સુઘટિત—વધારે ઘટતુ

અંક ૧ લો.

(પર્ણકુટીમાં ઉભેલી પાંચાલી ને તેને વિનવતો વિપ્ર પ્રવેશ કરેછે) (શ્રી)

પાંચાલી—(ગભરાટથી) હાં હાં દ્વિજદેવ ! આમ અગાડે પ્રણામ કરી પાપમાં નાખો છો એ ઠીક નથી. ભૂદેવ ! ભૂલથી પ્રણામ કર્યા હોય તો તેનો દોષ તમને તથા અમને નથી, પણ હવે હું વિનવું છું, કે પાંડવની પટરાણી, ના ના દાસી પાંચાલી છું. વિપ્રર્ષિ ! આપનો કંઇ દોષ નથી પણ અગારાજ કર્મના કૂડા જોગે આ વનકુંજ પહેરવા મળ્યું છે અને આ પર્ણકુટીમાં રહેવાનું છે (નિઃશ્વાસ નાખી) એટલે એમજ થાય ! શિવ શિવ ! ઋષિરાજ ! આપની શી ઇચ્છા છે ! (એટલું કહી પર્ણકુટીથી બહાર આવી નમન કરી ઉભી રહેછે) (क)

મંત્રાનંદ—(સખેદ) વત્સા ! હું તમારી દુર્દશાને મંત્રબળથી જાણી ગયો. ભાગિની ! તમારૂં ભગવંત ભદ્ર કરો. તમે જેના દોષથી દુઃખી થયાં છો, તેની અવકૃપા મારા પર થવાથી હું તમને બાચવા આવ્યો છું. (ख)

પાંચાલી—(સાશ્ચર્ય) શું મહર્ષિ ! આર્યપુત્ર યુધિષ્ઠિર અને

(શ્રી) પ્રવેશ ૧ લો. સ્થળ—પાંડવની પર્ણકુટી પડદો ઉપાડતાથી આ દશ્ય દેખાવું જોઇએ વિનવતો—પગે લાગીને કાલાવાલા કરતો.

(क) ભૂલથી ઇ૦—મને ઋષિપત્ની જાણીને પ્રણામ કર્યા હોય તો. આપનો ઈ૦-તમે મને પગે લાગવાની ભૂલ કરો તેમાં કાંઇ આપનો દોષ નથી. એમજ થાય—મને કોઈ ઋષિપત્ની જાણીને ભૂલ કરે. "મારા સરખી સાર્વભૌમ રાજાની પટરાણીને આ ગરીબ બ્રાહ્મણ સમજે, એવી દીનતા અમારી થઈ ગઈ છે !" એવો અર્થ નિઃશ્વાસ નાખવામાં રહ્યો છે. ક્ષત્રિય સ્ત્રીને બ્રાહ્મણે પગે લાગવું એ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે, એ વાતને બ્રાહ્મણ તો સમજેજ; પણ આ બ્રાહ્મણ તે સમજતો નથી માટે ભૂલ કરે છે, એમ વર્ણવીને કવિએ સૂચન કર્યું છે, કે એ બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણ વેશધારી દૈત્ય છે.

(ख) મંત્રાનંદ—દ્વિજવેષ ધારી દૈત્ય. વત્સા !—હે પુત્રી ! ભદ્ર—કલ્યાણ. તમે ઈ૦—તમે જે યુધિષ્ઠિરના દોષથી (દ્યૂત રમવારૂપ) દુઃખી થયાં છો, તેની અવકૃપા મારા પર થઈ છે.

સૂત્રધાર—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) હાં હાં પ્રણપ્રિયા ! એ તો એજ; (અંગુલિવડે બતાવી) જો પેલો કપટી દ્વિજ કૃષ્ણાની કૃપા મેળવવા કાલાવાલા કરી રહ્યો છે. અરે પ્રભુ ! શું આ શક્રપ્રસ્થમાં નિવાસ કરનારી અને પાંડવની પટરાણી પાંચાલી પર્ણકુટીમાંથી નીકળી દ્વિજનું મન મનાવતી આ મગ આવે છે ! પ્રિયા, ચાલ્ય ચાલ્ય જતાં રહીએ. જો આગમ એવાં માટે આમ કહે છે. (ઐ)

શ્લોક.

આપે સુખી સુજન તો, દુખી દુઃખ કાપે,
કાપે ન કષ્ટ કદી જો, દુખ દિલ વ્યાપે;
વ્યાપે ન દુઃખ વપુમાં, સ્વય સુખ શાપે,
શાપે ન તો સુખી ભલે, ભરપૂર પાપે. ૬

પ્રિયા ! એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે માટે આપણા શૃંગારભૂષિત અંગ વનકુસુમ પહેરેલી વામાને બતાવવાં ઉચિત નથી. જો જો, એ આપણી નિકટ આવી પહોંચ્યાં, માટે ચાલ્ય આપણે જતાં રહીએ. (બન્ને જણ જતાં રહે છે). (ઓ).

(ઇતિ પ્રસ્તાવના).

(ઐ) નેપથ્યાભિમુખ—પડદા સામે કપટી દ્વિજ—(રાક્ષસ છતાં દ્વિજનો વેષ ધારણ કરેલો હોવાથી) કૃષ્ણાની—દ્રૌપદીની. શક્રપ્રસ્થમાં—ઇંદ્રપ્રસ્થમાં. પાંચાલી—પાંચાલ દેશના રાજાની પુત્રી—દ્રૌપદી આ મગ—આ તરફ આગમ—શાસ્ત્ર.

૫ શ્લોક—વસંતતિલકા આપે ઇ૦—સુજન આપે (પોતે) સુખી હોય તો તે દુઃખીનાં દુઃખ કાપેછે; જો કદી દુઃખીનાં કષ્ટ ન કાપી શકે તો તેમના દિલમાં (મનમાં) દુઃખ વ્યાપે છે; જો તેમના વપુમાં (શરીરમાં) દુઃખ ન વ્યાપે તો તેઓ પોતાનાં સુખને શાપે (ધિક્કારે) છે; અને જો તેઓ પોતાનાં સુખને શાપે નહિ તો ભલે તે સુખી રહે, પરંતુ તેઓ પાપથી ભરપૂર થાય છે. શ્લોકના એક ચરણના અંતના બે અક્ષરો બીજા ચરણના આદિમાં આવે એવી રચના કરી છે માટે **સિંહાવલોકન ચિત્રકાવ્ય** ઉત્તરોત્તર કાર્યનું પૂર્વ પૂર્વ વાક્યમા કારણ બતાવ્યું છે, માટે **કારણમાળા** અલંકાર મતલબ કે દ્રૌપદીને દુખી જોઇને આપણે સુખી દંપતીએ અહીં ઊભાં રહેવું અઘટિતછે.

(ઓ) શૃંગારભૂષિત—શૃંગાર રસને અનુકૂળ અલંકારાદિથી અલંકૃત વામાને—સ્ત્રીને—દ્રૌપદીને ઉચિત—ઘટિત. નિકટ—પાસે. પ્રસ્તાવના—(જુઓ રોપદર્શિકા પૃષ્ઠ ૨૩ મું)

અંક ૧ લો.

(પર્ણકુટીમાં ઉભેલી પાંચાલી ને તેને વિનવતો વિપ્ર પ્રવેશ કરેછે) (ઔ)

પાંચાલી—(ગભરાટથી) હાં હાં દ્વિજેન્દ્ર ! આમ અમને પ્રણામ કરી પાપમાં નાખો છો એ ઠીક નથી. ભૂદેવ ! ભૂલથી પ્રણામ કર્યા હોય તો તેનો દોષ તમને તથા અમને નથી, પણ હવે હું વિનવું છું, કે પાંડવની પટરાણી, ના ના દાસી પાંચાલી છું. વિપ્રવર્ય ! આપનો કંઇ દોષ નથી પણ અમારાજ કર્મના કૂડા જોગે આ વનકુગ પહેરવા મળ્યું છે અને આ પર્ણકુટીમાં રહેવાનું છે (નિઃશ્વાસ નાખી) ઓટલે એમજ થાય ! શિવ શિવ ! ઋષિરાજ ! આપની શી ઇચ્છા છે ! (એટલું કહી પર્ણકુટીથી બહાર આવી નમન કરી ઉભી રહેછે) (क)

મંત્રાનંદ—(સખેદ) વત્સા ! હું તમારી દુર્દશાને મંત્રબળથી જાણી ગયો. ભાગિની ! તમારૂં ભાગ્યવંત ભદ્ર કરો. તમે જેના દોષથી દુઃખી થયા છો, તેની અવકૃપા મારા પર થવાથી હું તમને વાંચવા આવ્યો છું. (ख)

પાંચાલી—(સત્વર) શું મહર્ષિ ! આર્યપુત્ર યુધિષ્ઠિર અને

(ઔ) પ્રવેશ ૧ લો. સ્થળ—પાંડવની પર્ણકુટી પડદો ઉપાડવાથી આ દૃશ્ય દેખાયું જોઇએ વિનવતો—પગે લાગીને કાલાવાલા કરતો.

(क) ભૂલથી ઇ૦—મને ઋષિપત્ની જાણીને પ્રણામ કર્યા હોય તો. આપનો ઈ૦-તમે મને પગે લાગવાની ભૂલ કરો તેમા કાંઇ આપનો દોષ નથી. એમજ થાય—મને કોઈ ઋષિપત્ની જાણીને ભૂલ કરે "મારા સરખી સાર્વભૌમ રાજાની પટરાણીને આ ગરીબ બ્રાહ્મણ સમજે, એવી દીનતા અમારી થઈ ગઈ છે !" એવો અર્થ નિશ્વાસ નાખવામાં રહેલો છે. ક્ષત્રિય સ્ત્રીને બ્રાહ્મણે પગે લાગવું એ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે, એ વાતને બ્રાહ્મણ તો સમજે; પણ આ બ્રાહ્મણ તે સમજતો નથી માટે ભૂલ કરે છે, એમ વર્ણવીને કવિએ સૂચન કર્યું છે, કે એ બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણ વેશધારી દૈત્ય છે

(ख) મંત્રાનંદ—દ્વિજવેષ ધારી દૈત્ય. વત્સા !—હે પુત્રી ! ભદ્ર—કલ્યાણ. તમે ઈ૦—તમે જે યુધિષ્ઠિરના દોષથી (દ્યુત રમવારૂપ) દુઃખી થયાં છો, તેની અવકૃપા મારા પર થઈ છે.

તેમની દ્વિજ પર અવકૃપા! (સૂર્ય ભણી જોઇ સઆશ્ચર્ય) રે નભમાંથી સૂરજ ચળ્યો નથી, અને કદી ચળ્યો હોય તોય પણ આર્યપુત્રની દ્વિજ પર અવકૃપા થઇ હશે એમ કેમજ કહેવાય? તેમ તમારા જેવા મહર્ષિના બોલ્યામાં શંકા પણ શી રીતે લેવાય? (એટલું કહી નિઃશ્વાસ નાખી હાથ જોડી ઉભી રહેછે). (ગ)

મત્રાનંદ—(વિચાર કરી) યુધિષ્ઠિરની મારા પર અવકૃપા છે એવું બીજા કોઇના જાણવામા આવવું કઠિન છે.

પાંચાલી—(નમન કરી) સારે ભૂદેવ! તમારા પ્રત્યેની તેમની તેવી દૃષ્ટિ તમે મંત્રબળે સમજી ગયા કે કોઇ બીજી રીતે!

મત્રાનંદ—હા, અમે એમજ જાણી ગયા; વિશેષમાં આમ પણ થયું:—

શ્લોક.

ભૂસુર પાગ વિના મળિયા, યશ ગાય ઘણા મન આશ વધારી,
દાન સુમાન સમાન ગણી કર્યાં, દે મતિમાન સુકીર્ત્તિ પસારી;
(હું) માત્રિક માનિનિ! તે થકી મેં નવ, પાંડવ અગ્રજથી દૃષ્ટિ નિવારી,
લેંમ પડ્યો નૃપના મનમાં અતિ, તે ભૂપ ભામિની! છેજ અમારી. ૬

પાંચાલી—(વિચાર કરીને) શું મહારાજ! એટલા પરથીજ તમને જાવ એમ કહ્યું! તમે ગમે તે હો તોપણ દ્વિજરૂપ ધર્યું એટલે આર્યપુત્રે તમારો અનાદર કર્યો હશે એ માનતાં મન કચવાય છે. શું મારા પ્રાણનાથ ભીમે તમને જાવ કહ્યું, કે વત્સ ઘટોત્કચે એવી ભૂલ કરી! (નમન કરી) ભૂસુર, જેમ થયું હોય તેમ મને યથાર્થ કહી બતાવ-

---

(ગ) સત્વર—કૃતાનજો આર્યપુત્ર ઈ૦—અર્થાત્ એ ન બનવા જેવી વાત છે. અત્યંત અશક્યતા બતાવેછે. સૂર્ય ઇ૦. દ્રૌપદીની બ્રાહ્મણ પરની આસ્થા વર્ણવેછે: તેમ તમારા ઇ૦ આ વાક્યથી દ્રૌપદીનું કુળવાનપણું અને સરળપણું વ્યજિત કર્યું છે.

૬ શ્લોક—ઉદ્ધવિજય ભૂસુર ઈ૦—દ્વિજવેષધારી હૈસ દ્રૌપદીને કહેછે, કે યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમા ઘણા ભૂસુર (બ્રાહ્મણો) મળ્યા છે અને તેઓ મનની આશા (દાનાદિ લેવાની) વધારીને (યુધિષ્ઠિરના) યશ ગાયછે; મતિમાન યુધિષ્ઠિર પણ પોતાની સુકીર્ત્તિને પસારીને તેમને દાન તથા સુમાન સમાન

વા કૃપા કરો, એટને હુ આર્યપુત્રો મળી જેવી રીતે ધર્મનો લોપ ન થાય તેવી રીતે આચરવા વિનવુ. (घ)

અજ્ઞાનદ—(દ્રૌપદીને માથે હાથ મૂકી) વત્સા! તારૂ કલ્યાણ થાવ શ્રવણ કરસ, એમ થયુ કે મારી દૃષ્ટિ ઘણી વાર અસ્ત્રભણી જતી જોઇ મહર્ષિ લોમશને રાજર્ષિ અજાતશત્રુએ નેત્રપલ્લવી વડે મને ઓળખાવ્યો, કે તે મહાતપસ્વીએ તપ તપ તપસ્વીએ મારા ગોત્રાદિનો સૂક્ષ્મપણે તપાસ કર્યો અને તેમા તે નિષ્ફળ ગયા, તથાપિ ભીમે કહ્યુ કે શકારપદસ્થા! જણ્યુ ચોટલ ઉડા પાણીમા પેસવાનો આ અવસર નથી એ વાક્ય શ્રવણ કરી ધનંજય મને પકડતા આવ્યો, કિન્તુ ધર્માત્મા ધર્મપુત્રે તેને અટકાવી મને કહ્યુ કે દ્વિજદેવ! તમે બીજા વિપ્રવર્ગની પેઠે અમારી સાથે સુખેથી નિવાસ કરો (ङ)

પાંચાલી—(સહર્ષ) ધન્ય છે આર્યપુત્ર ધન્ય છે! વારૂ મહારાજ! એમણે તમારે વિષેની આશંકા તજી તમને નિવાસ કરવા કહ્યુ એમ

ગણીને છે—તેમને માનપૂર્વક દાન આપેછે દાન આપતા પહેલા કીર્તિ પસરેલી વર્ણી છે માટે **અપળાતિશયોક્તિ** હે માનિનિ! હુ માત્રિક (અસ્ત્ર શસ્ત્ર યોજવા સબધી મત્રવિદ્યા જાણનાર) છુ તેથી મે પાડવોના અસ્ત્રથી મારી દૃષ્ટિ નિવારી નહીં—બીજા બ્રાહ્મણો અસ્ત્ર શસ્ત્રોને જોતા નહોતા પણ હુ તાકીને જોયાજ કરતો હતો, અને તેથી રાજાના મનમા અમારે વિષે વહેમ પડ્યો છે

(घ) તમે ઈ૦—આ બ્રાહ્મણને વિષે યુધિષ્ઠિરને સદેહ ઉપજવાનુ દ્રૌપદી સમજી ગઇ હોય તેમ વર્ણવ્યુ છે માટે **વિચાર** નામે નાટ્યલક્ષણ. ધર્મનો લોપ ન થવાની ઈચ્છા વર્ણવી છે માટે **નીતિ** નામે નાટ્યાલકાર

(ङ) અજાતશત્રુએ—યુધિષ્ઠિરે નેત્રપલ્લવી વડે—આખની દ્રશારતથી કે—કે તરતજ તપ તપ ઈ૦ જાતે બ્રાહ્મણ નહીં હોવાથી તપસ્વીને ઠેકાણે ભૂલથી તપસી બોલી જાયછે અને તે સુધારતા તપ શબ્દની પુનરાવૃત્તિ થઇ જાયછે ગોત્રાદિનો ઇ૦—મારૂ ગોત્ર શુ છે, એ વગેરે વાતનો નિષ્ફળ થયા—અર્થાત્ બધુ મે બરાબર કહી બતાવ્યુ શકારપદ સ્થાન—શકારનુ આસ્પદ (સ્થાન) જેને વિષે સ્થાન કરીને રહ્યુ છે એવો વેષધારી દ્વિજ (તત્પુરુષ+મ બહુવ્રીહિ) ઊંડા પાણીમા પેસવાનો—અજાણ્યાને અહીં રાખી જોખમ વહોરવાનો

છતાં તમે મારા પર કૃપા કરી એવું કાંઇ કારણ હોય તો આ કિંકરીને દેશો. (च)

મંત્રાનંદ—વત્સા, અમે વાડવ ક્ષમા સ્વરૂપી કે'વાઇએ તેથી કોઇના પર પણ કોપ ન કરતાં રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિરનું કહેવું અમે સ્વીકાર્યું; તથાપિ અમારે વિષેની આશંકા ઉભીજ રહી તે ટાળવાને અમે તારી કને આવ્યા છીએ (छ)

પાંચાલી—(નમન કરી) દ્વિજ્જેષ્ટ, આશંકા વિનાના પુરુષે પોતાવિષેની આશંકા ટાળવાનો યત્ન શા કારે કરવો? અથવા મહર્ષિ તમે ક્ષમા કરી મારા પતિઓનું શુભ વાચ્છયું છે, તો ચાલો હું આર્યપુત્ર કને ચાલી તમને જેમ સુખ થાય તેમ કરૂં.

મંત્રાનંદ—(મનમાં) જો હું એની શંકાનું સમાધાન નહિ કરૂં તો એ સમજી જશે. (પ્રકાશ) વત્સા! આશંકાવાળા નરનું જીવ્યું મૃગજળ જેવું છે. જો હું અહીં તારી કને આવ્યો છું તેમાંય પણ મારે વિષે શંકાશીલ થઇ પરોક્ષ્ય મને જોયા કરેછે. એવા નિવાસને અમારે આનોજ માનવો જોઇએ. (ज)

શ્લોક.

નિવાસ પાવકે ભલો ભણ્યો ભલો જને સદા,
કલંકી શંકી જીવવું ન ઠીક તે થકી કદા;
વિચારય વામલોચના કુવાસ નર્ક સર્વદા,
અધિક ધિઃક ધિઃક માનું શંકી જીવ્યું હું યદા. ७

(च) કૃપા કરી—(આપીને કહેવારૂપ અર્થાત્ મને લક્ષણ કરવાનું કહેવા આવ્યા. કિંકરી—દાસી. (छ) વાડવ—બ્રાહ્મણ.

(ज) જો ઇ૦—મારે વિષે આશંકા નથી, તેમ છતાં હું પોતાને આશંકા વાળો માનુંછું તેનું કારણ જો નહિ સમજાવું તો દ્રૌપદીને પણ મારૂં આચરણ શંકાભરેલું લાગશે મૃગજળ—ઝાંઝવાનું પાણી.

७ શ્લોક—નારાચ. પાવકે—અગ્નિમાં. કલંકી ઈ૦—કલંકવાળું અને શંકાવાળું જીવવું ઠીક નથી વામલોચના—વાંકી દૃષ્ટિવાળી સ્ત્રી—હે દ્રૌપદી! કુવાસ—સંકાયુક્ત થઇને રહેવું તે. નર્ક—નરકરૂપ. શંકી જીવ્યું—શંકાવાળું

પાંચાલી—(નમન કરી) ભગવંતનું કહેવું ખરૂં છે; અને મારૂં મન પણ તમારે વિષે શંકા ધરાવતું નથી. પ્રભુ ! મારાથી બનતા ઉપાય યોજી હું આર્યપુત્રને તમારા પ્રતિ નિઃશંક જોનારા કરીશ. (એવે સ્મરવર્ધક પ્રવેશ કરેછે). (ज्ञ)

સ્મરવર્ધક—દેવીનો જય થાવ. તમને તે ગદ્દ દેવી કે મહાલક્ષ્મી કહી મારે બોલાવવાં ? પુરનાં દેવી, ઉપવનનાં દેવી અને વનનાં દેવી તમેજ કે ? ભક્તિવાળાં શક્તિજી ! તમે સ્વરૂપ બદલવાને સમર્થ છો એમ જાણ્યા છતાં, હાં કહ્યું તે કહ્યું. (દ્વિજ સામું જોઈ) કેમ મોદક-ભટજી ! અહીં આવ્યા છો કે ? જો જો ઘડો લાડવો ન થઇ જાય ! યાજ્ઞ-સેની ચાલો યજ્ઞારંભ તમારા વિના અટકી પડયો છે (ञ)

પાંચાલી—ભગવંત તમે પણ ત્યાં ચાલો.

સ્મરવર્ધક—એ આવા યજ્ઞમાં આવી શું ખાઈ જવાના છે ?

પાંચાલી—(સરોષ) "વગર બોલાવ્યો બોલે તે તરખલાની તોલે" શું તું એટલુંય નથી જાણતો કે ! (એવે વિદ્યાધર પ્રવેશ કરે છે). (ट)

વિદ્યાધર—દેવી કલ્યાણ થાવ. યજ્ઞનો આરંભ થવામાં પધારો તેટલીજ વાર છે.

પાંચાલી—શું એમ છે ! ત્યારે તો ચાલો હું આ આવી. (સર્વે યજ્ઞમંડપ ભણી જાય છે).

(ધનુષ્ય બાણ નિહાળતો નકુલ પ્રવેશ કરે છે).

જીવવું અથવા શક્તિ પુરૂષનું જીવવું. (ज्ञ) સ્મરવર્ધક—પાંડવોનો કામસાહાય—વિદૂષક.

(ञ) પુરનાં દેવી—ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેનારાં. ઉપવનનાં-બાગમાં વિલાસ કરનારાં. વનનાં—આ અરણ્યની ઝુંપડીમાં રહેનારાં. ભક્તિવાળાં—પોતાના સ્વામીઓને વિષે પ્રીતિવાળાં. શક્તિજી—શક્તિ કે મહામાયા રૂપી તમે ઇ૦—જેમ શક્તિ કાર્યપરત્વે પોતાનાં સ્વરૂપ બદલે છે તેમ તમે પણ પુરમાં, ઉપવનમાં અને વનમાં જૂદે જૂદે સ્વરૂપે દેખાઓછો દ્રૌપદીના અવસ્થાંતરની વ્યંજના છે ઘડો લાડવો—પ્રેતશ્રાદ્ધ કર્યા પછી ઘડા ઉપર લાડવો મુકીને બ્રાહ્મણને આપવામા આવેછે, એવી તમારી દશા ન આવી જાય !—મૃત્યુ ન પામો યાજ્ઞસેની—દ્રૌપદી. (ट) વિદ્યાધર—કોઇ બ્રાહ્મણ.

નકુલ—(સખેદ) ભલે યોગીશ્વરો પુરૂષાર્થને પૂર્ણ માની દૈવને દુર્બળ ગણે, તથાપિ મારે સ્વાનુભવથી સિદ્ધ થયેલો સિદ્ધાંત કિયે પ્રકારે ખોટો માનવો? આહા! શું આ ધનુષ્ય અને બાણ કે જેથી આખો ભરતખંડ વશવર્તી કરયો'તો, તે આજ ઉદરનિર્વાહ માટે યથાર્થ ઉપયોગી થતાં જણાતાં નથી! દૈવ! તેં આટાટલું કર્યું તથાપિ શું તારૂં મન સંતુષ્ટ નથી થતું? (નિઃશ્વાસ નાખી) દુર્દૈવ! શ્રવણ કરય, શ્રવણ કરયઃ—(૭)

શ્લોક.

કરમ નામ છે, કર્મી તાહરૂં,
શરમ શે હર્યું, ધર્મી માહરૂં;
લલિત લક્ષણા, દક્ષણા સમી,
ગલિત ગર્વિણી, વર્ણિની દમી. ૮

---

(૭) પ્ર. ૨ જો. બીજા પ્રવેશની અંતે પડદો પડવાથી અરણ્યનો માર્ગ દેખાશે ત્યાં આ પાત્રનો પ્રવેશ સમજવો. નકુલ ભક્ષ્ય મેળવવા માટે શિકારે ગયો હતો પણ ત્યાંથી જોઇએ તેટલો શિકાર ન મળી આવવાથી તે કહે છેઃ ભલે ઇ૦—યોગીશ્વરો—વસિષ્ઠ વગેરે. વસિષ્ઠ પ્રારબ્ધને તુચ્છ માની પુરૂષાર્થનેજ મુખ્ય માનનાર છે. તે એવી તકરાર લાવે છે, કે પ્રારબ્ધ પણ પૂર્વે કરેલા પુરૂષાર્થનોજ ફળ ભોગ છે; માટે જો પુરૂષાર્થ પ્રબળ હોય તો પ્રારબ્ધને ફેરવી શકાય છે. (જુઓ યોગવાસિષ્ઠ—ઉત્પત્તિ પ્રકરણ). સ્વાનુભવથી—પોતાના અનુભવથી. સ્વાનુભવ વહે છેઃ આહા ઇ૦. વશવર્તી-સ્વાધીન. યથાર્થ-જોઈએ તે પ્રમાણે આટાટલું-આટલું આટલું.

૮ શ્લોક—લલિત છંદ. હે કર્મી (કર્મવાળા—પ્રારબ્ધ) તારૂં નામ કરમ (કર્મ) છે, ત્યારે તેં મારૂં ધર્મી (ધર્મવાળું) શરમ (શર્મ-સુખ) શે હર્યું? તારૂં નામ કર્મ છે તો હું પણ કર્મ (કાર્ય) કર્યાજ કરૂં છું; એમ છતાં અને વળી ધર્મપ્રમાણે સુખ ઇચ્છું છું (અધર્મથી નહીં) એમ છતાં, પણ તેં મારૂં શર્મ શા માટે હર્યું? શું શર્મ હર્યું તે કહે છેઃ લલિત ઇ૦-લલિત (સુંદર) લક્ષણવાળી અને દક્ષણા (ચતુર અથવા દક્ષિણા રૂપી દેવી) સરખી વર્ણિની (સારા રંગવાળી-દ્રૌપદી) ને દમીને તેં ગલિત ગર્વિણી-ગર્વ જેનો ગળી ગયો છે એવી કરી મૂકી! આ છંદનું 'લલિત'. નામ શ્લોકમાં મૂક્યું છે માટે મુદ્રાલંકાર.

અપિચ—

શ્લોક.

ઉપવને સુખ અમો ન માનતા,
અરર આ દુખ કશું અદાનતા !
ભટકતા વનવને કર્યા ભમા,
બહુ થયું બહુરૂપી રૂપી બલા ! ૯

(એવે આમ તેમ નકુલને જોતો મહદેવ પ્રવેશ કરેછે).

સહદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) આ તે કિયા પાપનાં ફળ ઉદે પામ્યાં કહેવાય ? (ઉદર સામે જોઇ) અરે તું'ય પણ પૃષ્ઠ સાથે એકત્ર થઇ જવાનો વિચાર કરતું દેખાયછે કે શું ? ભને, હવે આ કરતાંય કંઇ તારાથી વધારે થાય તેમ છે કે ? કિંતુ અલ્યા દુર્દૈવ ! તું એટલું'ય નથી જાણતો, કે આ અડગ ક્ષત્રિય સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ વારંવાર લાવ્યા કરેછે ! જો કે—(ह)

શ્લોક.

રથ હીન કર્યા વર દીન કર્યા,
સુખ વીણ ધર્યા અર ખીણ ધર્યા;
કુઅજિન ધર્યા પર દીન ધર્યા,
શું મલિન કર્યા ? ડરપી ન ડર્યા. ૧૦

---

૯ શ્લોક—પ્રિયંવદા વૃત્ત. ઉપવને ઇ૦—અમે પૂર્વે એવા હતા, કે જેઓ ઉપવને (બાગબગીચામા) પણ સુખ માનતા નહીં; અરર ! તેમને આ દુઃખ કશું (કેવું) ? તે દુઃખ કહે છે; ભટકતા ઇ૦—અમને વનવને (એક વનથી બીજા વનમાં) ભટકતા કર્યા ? હે બહુરૂપી રૂપી (બહુરૂપીનું રૂપ ધારણ કરનારી) બલા (બલારૂપ દૈવ) ! બહુ થયું (હવે તેં અતિ દુઃખ પાડ્યું છે.

(ह) પૃષ્ઠ સાથે—પીઠ સાથે. અર્થાત્ ભૂખથી પેટ બરડા સાથે ચોટી ગયું છે. પાંડવોને વનમા ખોરાકની પણ તંગી હતી એ વ્યંજના વડે પાંડવોનું કષ્ટ ધ્વનિત કર્યું છે.

૧૦ શ્લોક—તોટક રથ ઈ૦—હે દૈવ તેં અમને રથહીન કર્યા. (કોઇ શત્રુ પણ પ્રતિપક્ષીને હરાવીને રથહીન કરેછે). વર ઈ૦—અમે વર (શ્રેષ્ઠ)

અપિચ—

શ્લોક.

નવનવી યુવતીની યુવા હરી,
પ્રખર કાંતિ પ્રભાકરશી કરી;
તદપિ દૈવ સદૈવજ હારિયો,
વ્યરથ બાણુ અજાણુ વધારિયો. ૧૧

નકુલ—(સહદેવને જોઇ સઆશ્ચર્ય) કે' ભાઇ ! યજ્ઞદેવનૈવેદ્યના મૃગ ક્યા છે ? (ઢ)

સહદેવ—(નમન કરી) જુઓ પેલા પારધી લઈ બારોબાર જતા જણાય છે માટે હવે ચાલો સત્વર જઇ એની વ્યવસ્થા કરીએ. (ણ)

હતા તેમને તેં હીન કર્યા. (શત્રુ પણ પ્રતિપક્ષીને હીન કરેછે). સુખ ઇ૦— અમો સુખ વગર કર્યો–તેં અમને દુઃખી કર્યો, તથા અમે અર (ઉતાવળે) ખીણોમાં ફર્યો. અમે કુઅજિન ધર્યો (નઠારાં મૃગચર્મ જેમણે પેહેર્યાં છે એવા થયા) તથા અમને પર (શત્રુઓએ) દીન સરખા ધર્યો (ગ્રહણ કર્યા–દ્યૂતાદિ પ્રસંગે). એમ છતાં પણ અમે શું મલિન થઇને ડર્યો ? નહિ, અમે ડરપી (બીહીકણ) થઇને ડર્યા નથી.

૧૧ શ્લોક–દ્રુતવિલંબિત. નવનવી ઇ૦–હે દૈવ તેં નવનવી યુવતી (સ્ત્રી) ઓની યુવા (જવાની) હરી. (અમારે વનવાસ ભોગવવાનો હોવાથી અમારી પરણેલી સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ અમે ન કરી શકતા હોવાથી અથવા વનમાં અમારી સાથે દુઃખી થતી હોવાથી) શી રીતે યુવા હરી, તે કહે છેઃ પ્રખર ઇ૦–પ્રભાકરશી (સૂર્યના સરખી) પ્રખર (તીક્ષ્ણ) કાંતિ કરીને. સૂર્યનું ઉગ્ર તેજ જેમ તાજી વનસ્પતિને સૂકવી નાખે છે તેમ હે દૈવ ! તેં દુઃખ પાડીને અમારી યુવતીઓની યુવા હરી લીધી છે. તોપણ અમારી સહનતાને લીધે અમે તારી દરકાર કરતા નથી; તદપિ ઇ૦. તદપિ–તોપણ. વ્યરથ ઈ૦–હે અજાણુ દૈવ ! તેં અમારી ધીરજ હણવાને તારો બાણુ વ્યર્થ વધાર્યો છે.

(ઢ) યજ્ઞદેવનૈવેદ્યના—યજ્ઞદેવને ધરાવવાના નૈવેદ્યના અથવા યજ્ઞમાં આહુતિ આપવાના.

(ણ) બારોબાર જતા જણાય છે—માંસાદિ બીભત્સવસ્તુ રંગભૂમિ ઉપર ન બતાવવી જોઇએ, એવા હેતુથી આ યુક્તિ કવિએ કરી છે. રંગભૂમિ ઉપર ન બતાવવા જેવી વસ્તુઓ ગણાવતાં વિશ્વનાથ કહે છે કે—" दूराह्वानं वधो युद्धं ... ઇ૦ " (કા. ૨૭૮)

નકુલ—(લાગણી નજરે જોઈ) ભાના ! જો જો એ તો યજ્ઞમંડપ સગી જઈ પહોંચવા માટે ચાલો ઉતાવળા. (બન્ને જણ ચાલ્યા જાય છે).

(યજ્ઞ કરતાં યુધિષ્ઠિર, પાંચાલી અને યજ્ઞ કરાવતા ધૌમ્ય લોમશ પ્રવેશ કરેછે) (त)

ધૌમ્ય—(વિદ્યાધરને આવતો જોઈ) અહ્યા વિદ્યાધર ! જોને પેલા સ્મરવર્ધકને દર્ભ લેવા મોકલ્યો છે તે ત્યાંનો ત્યાંજ રહ્યો કે શું ?

લોમશ—વાહ વાહ ! તમનેય ઠીક મોવાગ્રમતિનો માણસ કુશાગ્ર લાવનાર નજરમાં આવ્યો. એ રાજપ્રિય વિપ્રને આપણા કામમાં પ્રેરવો એ યથાર્થ નથી. सुज्ञेषु किम् बहुना કિન્તુ મખમુહૂર્ત વટી જશે તેનીએ એને શી પડી છે ? (थ)

(એવે " स्वस्तिना इन्द्रो " ઇત્યાદિ બોલતા દશ બાર બ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરે છે).

યુધિષ્ઠિર—(આવેલા સર્વ દ્વિજને નમન કરી) ભગવંત, આ પાટ પર સર્વ ભૂદેવ બિરાજો. (द)

(त) પ્રવેશ ૩ જો. સ્થળ—યજ્ઞશાળા. પ્રવેશ કરેછે—અર્થાત્ પડદો ઉપડવાથી દેખાય છે. ધૌમ્ય—પાંડવોના પુરોહિત. લોમશ—એ નામના એક મોટા ઋષિ.

(थ) મોભાગ્રમતિનો—મોભના છેડા જેવી જાડી બુદ્ધિનો. કુશાગ્ર—દર્ભનાં અણિયાં. કુશાગ્ર જેવી સૂક્ષ્મ વસ્તુને ખોળવામાં મોભાગ્રબુદ્ધિ કામ લાગે નહિ, એમ છતાં તેવી યોજના કરેલી વર્ણવી છે માટે વિરોધાભાસ રાજપ્રિય—રાજાને વહાલો. સ્મરવર્ધક વિદૂષક હોવાથી તે રાજપ્રિય ગણાયો છે. सुज्ञेषु ઇ૦—સુજ્ઞને વિશેષ કહેવાનું શું કારણ છે ? અર્થાત્ ટુંકામાં તમારે સમજી લેવું કે રાજપ્રિય માણસને આપણા કામમાં યોજવાથી આપણને ઘણા પ્રકારે હાનિ છે કદાચ આપણા કામમાં કાંઇ આપણી ગફલત થતી હોય તેની ચાડી પણ કરે, ઇત્યાદિ અર્થ બતાવનારી ટુંકી સમજણ. કિન્તુ—પણ મખમુહૂર્ત—યજ્ઞનો નિર્મેલો સમય. શી પડીછે ?—શી કાળજી છે ?

(द) स्वस्तिना ઇ૦—આશિર્વાદ આપવાનો એક મંત્ર છે " स्वस्तिना इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषाविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु. " ઇંદ્ર, પૂષા, તાર્ક્ષ્ય અને બૃહસ્પતિ, અમારું કલ્યાણ કરો, એવો એ મંત્રમાં અર્થ રહેલો છે.

બ્રાહ્મણો—(ઉંચા હાથ કરી) शुभं भवतु. कल्याणमस्तु. पुत्रपरिवारादिवृद्धिरस्तु (એમ આશિર્વાદ દેતા ઘણા ઋષિઓ આવી બેસેછે) (घ)

સ્મરવર્ધક—(હાથમાં દર્ભ લેઇ પ્રવેશ કરી સ્વગત) અરે પ્રભુ ! મોદક મારવા વિના બીજું કાંઇ ન જાણનારને આ દાસનાં તેણાં વેણી લાવવાનો સમય આવી પડ્યો ! આથી હરિશ્ચંદ્ર, રામચંદ્ર અને નળાદિ નૃપાળોનું દુઃખ શી રીતે મારે વિશેષ ગણવું ? (સવિસ્મય) અરે ! આટલાં બધાં તુંબડાં એકદમ ક્યાંથી સજીવન થયાં અને જીવન વિના તરતાં કેમ જણાયાં (न)

ધૌમ્ય—(સ્મરવર્ધકને આવતો જોઇ) રે બટુક ! લાવ્ય લાવ્ય દર્ભ સત્વર લાવ્ય. મૂર્ખ ! મખમુહૂર્ત વીતી ગયાની એ ચિંતા નથી ધરાવતો એ શું ! (प)

સ્મરવર્ધક—(નમન કરી દર્ભ આપી) ગોળ ખાંડ ને મધના વાસ વગર તેમ ઋતુ વગર ઇંડાળ ઉભરાયલી જોઇ મારે સાચવીને પગ મૂકતાં મૂકતાં આવવું પડ્યું, જેણે કરી આવતાં વાર લાગી. (फ)

(घ) शुभं ઇ૦—શુભ થાઓ, કલ્યાણ થાઓ, પુત્રપરિવાર વગેરેની વૃદ્ધિ થાઓ.

(न) 'તેણાં' અને 'વેણી' વગેરે શબ્દોથી વિદૂષકની ગ્રામ્ય ભાષા વર્ણી છે. 'સમય આવી પડ્યો' ઇત્યાદિ વચનથી યુધિષ્ઠિરની પૂર્વાવસ્થાના સુખનું અને હમણાની અવસ્થાના દુઃખનું સૂચન કર્યું છે. આથી—આ મારા દુઃખથી. અરે ઇ૦—બ્રાહ્મણોને તિરસ્કારમાં તુંબડાં કહેછે, કેમકે એમની પાસે ધનસંપત્તિ નહિ હોવાથી તે લોટાને ઠેકાણે તુંબડાં વાપરતા હતા. સજીવન થયાં આવી ચડ્યાં. જીવન વિના—પાણી કે જીવિકા વિના. અહીં પાણી નથી તેમ છતાં આ તુંબડાં કેમ તરેછે ? અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર હવે એ સઘળાનું જીવન ચલાવવાને અસમર્થ છે તેમ છતાં બ્રાહ્મણો અહીં કેમ ભેગા થાય છે ? આ વાત **દૃષ્ટાંત** અને **શ્લેષદ્વારા** કથન કરી છે. (प) સત્વર—ઉતાવળે.

(फ) ગોળ ઇ૦—કીડીઓની ઇંડાળ ગોળ, ખાંડ કે મધના વાસથી ઉભરાય છે, અથવા ચોમાસાનું આગમન જોઇ, અષાડની ગરમીથી ઉભરાય છે પણ તે બન્નેમાંથી એકે કારણ આજ ન છતાં ઇંડાળ ઉભરાઈ છે. અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર પાસે હવે ગળ્યું ગળ્યું ખાવાનું આપવાની શક્તિ નથી, તેમ વર્ષપ્રતિપદા કે શમીપૂજન જેવો કોઇ ખાસ પ્રસંગ પણ નથી, તેમ છતાં આટલા બધા બ્રાહ્મણો શું કરવા ભરાયા છે ?

લોમશ—(સકોપ) અરે મૂર્ખ બટુક ! અસંબદ્ધ શું ઉચ્ચર્યા કરે છે ? ગુડ મધુ શર્કરાનું સ્વપ્ન સુદ્ધાંય આવતું નથી, તો તારે પિપીલિકા સંભાળતાં શી રીતે આવવું પડે ? (વ)

શ્લોક.

હોય જો ઠોઠ સાજા તો, ઝાઝા ઉત્તર જાણવા;
આહુતી હોમ્ય લે તું આ, મારી દે તર્ક માણવા. ૧૨

સ્મરવર્ધક—શું ભગવંત ! અમે તો તમારે મન ખોટુંજ બોલનાર ઠર્યા કે ? સ્વાહા, આવાહયામિ અને નમઃ એ શબ્દો સાંભળી આસા ભૂદેવો જેમ ખાંડ, ગોળ અને મધની આશાએ કીડીઓ ઉભરાયથી જણાય તેમ જણાય છે કે નહિ ? (મ)

લોમશ—(સસ્મિત) અલં. લે આ આહુતી વિદ્યાધર તને શોધવા ગયો છે તેના આવતા સુધી તું હોમ્ય. (મ)

સ્મરવર્ધક—(ઝોકાં ખાતો) આ મફતિયા મહારાજને મૂકી અમારી આંખ્યો ફોડવાથી તમને શું મળવાનું છે ? (મંત્રાનંદને બોલાવી) મહારાજ ! લ્યો આ આહુતી હોમો. (ય)

(વ) અસંબદ્ધ—સંબંધ વગરનું—જ્યાં જેની જરૂર નથી એવું અથવા અમર્યાદ. અસંબદ્ધપણું કહી બતાવે છેઃ ગુડ ઈ૦. ગુડ—ગોળ, મધુ—મધ. શર્કરા—સાકર.

૧૨ હોય ઈ૦—" ઠોઠ સાજા તો ઉત્તર ઝાઝા " એવી કહેવત છે તેમ તું પણ ગમે તેવા જવાબ આપ્યા કરે છે; પણ હવે હોમવેળા વહી જાય છે માટે તર્ક માણવા મારી દે—કલ્પના કરી કરીને જવાબ આપવા પડતા મૂક. અને આ આહુતિ (હોમવાનો પદાર્થ) હોમ્ય

(મ) ઈંડાળ ઉભરાય છે, એ દૃષ્ટાંતનો સિદ્ધાંત બતાવે છેઃ સ્વાહા ઈ૦. સ્વાહા—દેવને આહુતિ આપતાં છેવટે બોલવાનો શબ્દ. આવાહયામિ—આવાહન કરૂં છું—બોલાવું છું. ખાંડને બદલે સ્વાહા, ગોળને બદલે આવાહયામિ, મધને બદલે નમઃ, અને કીડીઓને બદલે બ્રાહ્મણો જાણવા.

(મ) સસ્મિત—હાસ્યસાથે. અલં—બસ. આહુતિ—(હોમ્ય, ક્રિયાપદ સાથે અન્વય કરવો).

(ય) મફતિયા મહારાજ—બ્રાહ્મણ વેષધારી રાક્ષસ—મંત્રાનંદ.

પાંચાલી—(સકોપ) આર્યપુત્ર! આવાને હજી આથીએ વધારે મોઢે ચઢાવો એટલે પેટ ભરી પામવાનું પામશો. (आ)

ભીમ—(ગોરથી) મૂર્ખ! મુઢ! જા જા, અહીંથી આઘો જા. (का)

મંત્રાનંદ—(ઊઠી આમતેમ જોઇ) ભગવંત, આ આજ્ય આ રહ્યું; યથાય નીચું નમી જુવે તો જડેકની? (खा)

પાંચાલી—નીચું નમી કામ કરતાં તો કેડના મંકોડા મરડાઇ જાય છે. (યુધિષ્ઠિર સામું જોઇ) આર્યપુત્ર! તમારે એને રાખવો હોય તો કરારે રાખો, પણ થોડા દહાડા આ મંત્રાનંદને એનું કામ સોંપી જુઓ. જો એને પાંશરો તીર જેવો કરવો હોય તો એજ ઉપાય છે. હું તો મારે મારૂં બધુંય કામ આજથી મંત્રાનંદને સોંપવાની છું. (गा)

ભીમ—હા હા, ઠીક છે; એમ થોડા દિવસ કરી જુઓ.

યુધિષ્ઠિર—આપ્તજને અનુચિત વર્તન કેવળ અહિત વિચારીને કર્યું હોય એમ લાગે તથાપિ તેના વિરૂદ્ધ કંઈ પણ કરવા શાસ્ત્ર શાખ પૂરતું નથી. (घा)

ધીને હમે તેના કોઇ પ્રતિનિધીથી પણ ચલાવી લેવાશે. તે પ્રતિનિધિ બતાવેછે' પય ઇ૦. પય--દૂધ.

(आ) મુખ્ય નાયિકા અને વિદૂષકને બનાવ નથી હોતો, એમ બહુધા નાટકોમાં વર્ણવેલું જોવામાં આવેછે (જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર, રત્નાવલિ પ્રિયદર્શિકા, રોપદર્શિકા, વગેરે)

(का) ભીમનું આ વચન દ્રૌપદીના પક્ષપાતનું સૂચક છે ભીમનો અનુરાગ દ્રૌપદી પર વિશેષ હતો એમ આગળ વર્ણાશે, તેનું આ સૂક્ષ્મતર બીજ છે.

(खा) યથાર્થ--બરોબર રીતે મંત્રાનંદદ્વારા ઘી મળી આવવાથી દ્રૌપદી પ્રસન્ન થાય અને તેના પર વિશેષ પ્રીતિ કરે, એવા હેતુથી કવિએ આ રચના કરી છે.

(गा) નીચું નમી ઇ૦--(વિદૂષકના સંબંધનું વચન છે). મંત્રાનંદના લાભનું વાક્ય દ્રૌપદીને મુખે બોલાવીને કવિએ ભાવિ કથાનું સૂક્ષ્મ બીજ મૂક્યું છે.

(घा) આપ્તજને--પોતાનો કહેવાનો હોય તેવા માણસે જે માણસને આપણે પોતાનો કરી માનતા હોઇએ, તે માણસે જો કાંઇ અનુચિત (અઘટિત) વર્તન આપણું હિત વિચારીને કર્યું હોય તો તેની વિરૂદ્ધ કાંઇ ઉપાય લેવો યોગ્ય નથી, એ

ધૌમ્ય—વત્સા ! યુધિષ્ઠિરનું કહેવું સયુક્તિક છે. ત્ને અવશ્ય કરય (ક્ષ)

શ્લોક.

ક્ષયરોગી વિધુ ભાળી, રોહિણી તજતી ન'ઈ;
પૂર્ણિમાએ તથા પૂરું, સુખ લે કહું કથી. ૧૩

લોમશ—વત્સા ! ધૌમ્યનું કહેવું સત્ય છે. (રમરવર્ધક વાણી જોઈ) લે અલ્યા ! આ આજ્ય પૂર્ણાહુતિ સમયે હોગી દેજે. (રમરવર્ધક હાથમાં ઘીનો પડીઓ ઝાલી ઉભો રહેછે.)

ધૌમ્ય—(યજ્ઞની ધૂણી આંખમાં જવાથી એકને એક મંત્ર ફરી બોલેછે, અને જોઈતી વસ્તુ ન જડવાથી આંખો મીચી ફાંફાં મારે છે) પુ (લંબાવી) પુર (વિશેષ લંબાવી) પુરન્ (એ સાંભળી રમરવર્ધક ઘી હોમ દે છે અને સર્વે તેના પર કોપ કરે છે). (ચા)

સો સર્વ કોઇ જાણે છે પણ તેણે આપણું અહિત કરવાના વિચારથીજ કાંઈ અઘટિત વર્તન કર્યું, તો પણ તેને તે આપ્તજન છે, એટલા ઉપરથીજ માફી આપવી યોગ્ય છે. ને એમ ન કરવામાં આવે તો આપ્ત અને અનાપ્ત વચ્ચે કાંઇ તફાવત રહેતો નથી. યુધિષ્ઠિરનું શાસ્ત્ર પ્રમાણે વચન હોવાથી અહીં નાયકનું **શાસ્ત્રચક્ષુપણું** વર્ણવ્યું છે. (જુઓ નાટ્યપ્રકાશ પૃ. ૮૦ મું).

(ક્ષ) વત્સા !—હે દીકરી ! (દ્રૌપદીનું સંબોધન). સયુક્તિક—દષ્ટાંતાદિ યુક્તિથી પ્રમાણ થયેલું.

૧૩. યુક્તિરૂપ દષ્ટાંત કહે છે: શ્લોક—અનુષ્ટુપ. ક્ષયરોગી ઇ૦—ચંદ્રને ક્ષયરોગી (અંધારિયામાં પ્રતિદિન ક્ષીણ થતો) જોઈને પણ તે આપ્તજન હોવાથી તેની સ્ત્રી રોહિણી તેને તજતી નથી; અને તેથીજ તે પૂર્ણિમાએ (ચંદ્ર પૂર્ણ તેજસ્વી થાય છે ત્યારે) પૂરૂં સુખ લે છે, એમાં હું કથીને (વિશેષ વખાણીને) શું કહું ?

(ચા) પુ ઇ૦—પુરન્ એ અક્ષરોથી શરૂ થતો મંત્ર ધૌમ્ય બોલે છે અને તેના પુરન્ એટલા અક્ષરો બોલાવાથી વિદૂષક સમજે છે, 'કે પુરન્ એટલે પૂરૂં'; માટે પૂર્ણાહુતિ આપવાનો સમય થયો, એમ સમજી પૂર્ણાહુતિનો આરંભ થતાંમાજ તે ઘી હોમી દેછે, એટલે તે હોમેલું નકામું જાયછે અને ફરીને હોમવાને ઘી છે નહિ, તેથી તેના પર સર્વે કોપ કરે છે. વિદૂષકની આવી ભૂલ મંત્રાનંદ વા લાભની છે, તે આગળ વર્ણવીશું.

युधिष्ठिर—(निःश्वास नाखी) दैवनी गति बलवत्तर छे. (छा)

पांचाली—भगवंत ! हुं एनां सर्व लक्षण जाणुं छु. आर्यपुत्र हवे तो समजवानी के एने धूणी लागी तेथी एणे यज्ञनी पूर्णाहुती करी नाखी. (सर्व ब्राह्मणो सामु जोइ) मंत्रानंद महाराज ! भोजन समय थयो छे माटे हवे कंइ जता नहि. (जा)

रमरवर्द्धक—(नीचुं जोइ) त्यारे शुं अमे जइए अने ए न जाय !

युधिष्ठिर—अरे भाइ ! एवी निरथक कल्पनाओ कां करेछे !

धौम्य—(तिलकादि करी रह्या पछी) हवे तमारे जवुं होय तो जाव (एटलुं कही बने मुनिओ उभा थाय छे).

पांचाली—(ऊभी थइ) आर्यपुत्र ! (रमरवर्धकने बतावी) आ तमारा महर्षिने तेडी वेहला आवजो (एम कही जाय छे). (ज्ञा)

लोमश—अजातशत्रु ! आ यज्ञ पुनरपि थइ शके तेवो छे, तेथी शोच करवानुं कंइ कारण नथी. हवे चालो भोजनविधि आरोपी लइए. अहया विद्याधर ! आ बलि मुकी तथा दर्भादि नदीमां नाखी भोजन समय थयो छे माटे जा सत्वर आव्य (एम कही सर्व जण जाय छे अने विद्याधर पण दर्भादि लइ रह्या पछी नदी भणी जाय छे). (त्रा)

(मंत्रानंद अने पाछळथी भोजन करनार ब्राह्मणो प्रवेश करे छे. (ता)

मंत्रानंद (एकलो)—हा हा ठीक चोपट गोठवी, रमनार बेसाड्या अने दाव नाख्या. हवे तो इष्टकृपाथी पासा सुलटा पडे एटलुंज करवानुं बाकी छे. दानवी माया ए तो मोटामां मोटी मनायेलीज छे तेने

(छा) दैवनी इ०—केमके प्रथम थी नाश पाम्यु हतु ते वळी मळी आव्युं, त्यारे आ रीते नाश थयुं !

(जा) मंत्रानंद उपर द्रौपदीनी विशेष कृपा वर्णी बतावेछे: मंत्रानंद महाराज ! इ० ज्ञा महर्षिने—विदूषकने वक्रोक्ति

(त्रा) अजातशत्रु—(युधिष्ठिरनुं संबोधन) पुनरपि—फरीने पण (ता) प्रवेश ४ थो स्थळ—भोजनगृहनो रस्तो.

બિચારા માનવી શી રીતે જાણી શકે ? હું ભલો જ જાણું છું તે શ્રીમાદિક નથી જાણતા તે જરૂરી આ પ્રમાણે વેગના અંતને પામીશ. (જા)

શ્લોક.

ગુપ્ત જાયમ રાખમાં વન્હિ વસીને રહે, તે દહે હાનગી પાદ મૂકે;
ગુપ્ત કરિઅરિ ગમો વેશ વસગો અહી, અસુર આ આવિયો હા ! ચૂકે !
ભીમભાઈ તેં અદભ ગિન્ન મમ મારિયો, ધારિયો નહિ તદા ત તકું કે !
જોઉં છુ ખોડ છુ પૈર હું પનટમાં, હાકમાં ગમ રગતાન રૂ૬ ૧૪

(ભારતીભટ પ્રવેશ કરી)

ભારતીભટ—અરે મંત્રાનંદ ! હવે તો તમે રાજપ્રિય થવા માટે અગાઉ કઇ કરજો હો.

મંત્રાનંદ—(સભય સ્વગત) અરે આણે કંઇ સાંભળ્યું કે શું ? (પ્રકાશ) તમે શા પરથી કહોછો ?

ભારતીભટ—શા પરથી તે તમારા બોલવા પરથીજ.

મંત્રાનંદ—(સકોપ) અમે એવું શું બોલ્યા કે તમે એમ કહોછો ? અમે કશુંય ક્યારે બોલ્યા છીએ ?

ભારતીભટ—"ખાતે ન જણાય પણ ગાતે તો જણાય કની." (દા)

સોમભટ—(મંત્રાનંદને જોઇ) અરે ભૂદેવ! કંઇ અમારા ભણી ભાળજો. જો જો નીકર પછે અમે છીએ હો! "પેટ ભરાયું એટલે પાટણ ભરાયું," જો એવા સ્વાર્થી થયા તો અખડાઇ પડશો. અમે જાતે જોયું છે અને કાનોકાન સાંભળ્યું છે. (ધા)

મંત્રાનંદ—(સકોપ) પણ એટલાજ પરથી અમારૂં સ્વાર્થીપણું કોણ કહી શકે તેવો છે! (ના)

સોમભટ—કોણ કહી શકે તેવો છે તે આ અમારા જેવોજ છે. કેમ હવે બોલ્યું અણબોલ્યું કરશો તો આગે કરવા દઇશું કે? (પા)

સોમભટ—ભારતીભટ, (મંત્રાનંદને બતાવી) આ તમારા મિત્રને કહેજો કે અમને ભૂલી જાય નહિ. અમે એગના ભોગિયા છીએ હો. અમે એમને વિષે કંઇનું કંઈ સાંભળ્યું છે. કિંતુ પાચાલીની પ્રસન્નતા ભાળી જાણી જોઇનેજ કાંઇ બોલ્યા નથી. (ફા)

(દા) ખાતે ઇ૦—અર્થાત્ તમે બોલ્યા તે અમે નહિ સાંભળ્યું હોય પણ તમારા પર દ્રૌપદી પ્રસન્ન છે તે અમારા જોવામાં આવે છે, તેથી અમે ધારીએ છીએ કે તમે રાજપ્રિય છો

(ધા) અમે ઈ૦—અમે તમારૂં સન્માન થતું જાતે જોયું છે અને દ્રૌપદીએ તમને પોતાની પાસે રાખવાનું કહ્યું તે કાનોકાન સાંભળ્યું છે. એવા અર્થનું વાકય સોમભટ કહે છે, પણ મંત્રાનંદને વહેમ પડે છે કે રખેને એણે મારો છળ જાણ્યો હોય તથા મારા બોલ સાંભળ્યા હોય!

(ના) બ્રાહ્મણોએ મારૂં કપટ કેટલે દરજ્જે જાણ્યું છે, તે નક્કી કરવાને મંત્રાનંદ પ્રશ્ન કરે છેઃ પણ ઇ૦.

(પા) મંત્રાનંદનો પ્રશ્ન ભોળી બનાવીને ઉત્તર કરેછે કોણ ઇ૦—કોણ કહી શકે એવો છે? એમ પૂછાછો એનો ઉત્તર એજ કે, તે અમારા જેવોજ કહી શકે એવો છે અર્થાત્ હું પોતે કહી શકુંછું. બોલ્યુ અબોલ્યું—તમે રાજપ્રિય થાઓ ત્યારે અમારૂં સન્માન થાય એમ કરવાનું તમે કહ્યું છે તેની હવે ફરશો નહિ, એમ સોમભટનું કહેવું છે પણ મંત્રાનંદને આ વાકય પણ ભ્રમ ઉપજાવેછે. કેમકે તે એમ સમજે છે કે જે હું બોલ્યો તે આ બ્રાહ્મણે ચોકસ સાંભળ્યુ છે કે શું, જેથી તે આ પ્રમાણે બોલે છે?

(ફા) ભોગિયા છિયે—જાણીતા છીએ (એ રાજપ્રિય છે એ વાતના).

મંત્રાનંદ—(સભય) ભાઇયો, હું કંઇ દુષ્ટ બુદ્ધિથી બોલ્યો નથી, તથાપિ જો તમે મારૂં સર્વ ગુપ્ત રાખશો તો મને સ્મરવર્ધકનું સ્થળ મળશે અને તે મળ્યું એટલે તમારે નિત્ય મિષ્ટાન્ન હરશે. (वा)

ભારતીભટ્ટાદિ—(સ્વગત) અરે આ તો ઠીક કંઇ "આંધળે બેરૂંજ કૂટાય છે." (પ્રકાશ) મંત્રાનંદ અમે કોઇનેય નહિ કહિયે પરંતુ તમારે અમને મિષ્ટાન્નપાણી સમે ભૂલવા નહિ હો. (मा)

(સોળાં પેહેરેલા અને હાથમાં તુબીપાત્ર ઝાલેલા દશ બાર બ્રાહ્મણ પ્રવેશ કરે છે)

મોદકાનંદ—(આમતેમ જોઇ) અરે ભારતીભટ્ટ, ભોમભટ્ટ સોમભટ્ટ, ચાલો ચાલો. ગુરૂદેવે ભણાવ્યું છે કે "शत विहाय भोक्तव्यम्" તે ભૂલી ગયા કે શું ? અમે તો એ યથાર્થ શીખ્યા છીએ. કેમ આવવું છે, કે જઇએ ? (सा)

સર્વદ્વિજ—સત્યં સત્યં. (મંત્રાનંદને જોઇ એક પછી એક) અમે તમારે સારૂં ઘણું કર્યું છે હો. અરે અમે હઇએ નહિ તો પાંચાલી-પ્રસન્ન થાયજ નહિ. ભાઇ ઘૃતનો ઘાટ તો અમેજ ઘડી બતાવ્યો'તોને. સ્મરવર્ધકને ઉંઘા બાંધનાર અમેજ. જો અમને ભૂલી ગયા તો હતા એવા થયા એમ જાણવું. તમારૂં ગાયું અમે ગાયું અને લોગશ મહર્ષિના કોપ-પાત્ર થયા. જોજો, સંભાળજો નીકર હતા તેવા થશો (या)

મંત્રાનંદ રાક્ષસ છે એ વાતના ભોમિયા છીએ, એ તો રખેને એમના કહેવાનો અર્થ નથી, એવો મંત્રાનંદને શક ઉપજેછે. 'અમે એને વિષે કંઇનું કંઈ સાંભળ્યુ છે,' આ વાક્યમાં પણ ઉપરના જેવોજ ભ્રમ છે

(वा) બ્રાહ્મણોના બોલવા ઉપરથી મંત્રાનંદ ગભરાય છે, કેમકે તે એમ માનેછે કે બ્રાહ્મણોએ મારૂં બોલેલું (૧૪ મા શ્લોકનું) સાંભળ્યું છે, અને તેથી તે કહેછે ભાઈઓ ઈ૦.

(मा) ભારતીભટ્ટાદિ—ભારતીભટ્ટ વગેરે બીજા બ્રાહ્મણો અરે ઈ૦—આપણે કહીએ છીએ કંઇનું જૂદું ધારીને અને એ સમજે છે એ કંઇક જૂદું. (मा) "शत विहाय भोक्तव्यम्"—સો કામ પડતાં મૂકીને ખાઇ લેવું.

(या) મંત્રાનંદે બ્રાહ્મણોને મળીને સ્મરવર્ધકને દવકો પાડવાને ઘી સંતાડયુ હતુ અને પાછળથી તે શોધી આપ્યું હતું, એ વાત અહીં સ્પષ્ટ કરે છે ભાઈ ઈ૦ આ વચનો સર્વ દ્વિજના છે અને તે અનુક્રમે લેવાના છે. એ રીતે કે—

મંત્રાનંદ—(સભય) દ્વિજ દેવો! જેમ છે તેમનું તેમ રાખશો તો હું કોઇને ભૂલી જવાનો નથી. હું સ્વાદ લઇ તૃપ્ત થાઉં અને ત્યાર પછી તમારે દુઃખ દેખવાનું જ તો ક્યારે મને કહેજો! હું કોઇનેય ભૂલું એવો નથી હો. ! (रा)

(વિદ્યાધર પ્રવેશ કરીને)

વિદ્યાધર—(નમસ્કાર કરી) ભૂદેવો! હું દર્ભાદિ નદીમાં નાખી આવ્યો માટે હવે ચાલો ભોજનાદિ આરોગી લઇયે (મંત્રાનંદ ભણી જોઇ) તમે યજમાનપત્નીને મળી આવ્યા કે હવે જવાના છો? (ला)

મંત્રાનંદ—તમારા વિના ન જવાય? ચાલો હવે સાથેજ જઇયે છીએ.

સદાશિવ—અરે ભાઇ એમના વિના તમે ઘણુંએ ભટક્યા છો અને ગયા છો, કિંતુ પુણ્યના કર્મ આડું પડ્યું છે. બાકી ક્યાં મંત્રાનંદ અને ક્યાં પાંચાલીનું પ્રસન્ન થવું! (वा)

(સ્મરવર્ધકનું પ્રવેશ કરવું).

સ્મરવર્ધક—(મંત્રાનંદ ભણી જોઇ) મહારાજ મોદકિયા મળશે.

સર્વ દ્વિજ—સત્યં સત્યં.
૨ જો દ્વિજ—અમે તમારે સારૂં ઘણું કર્યું છે હો.
૩ જો દ્વિજ—અરે અમે હઇએ નહિ તો પાંચાલી પ્રસન્ન થાયજ નહિ.
૪ થો દ્વિજ—ભાઇ ધૂતનો ઘાટ તો અમેજ ઘડી વાળ્યો તોને.
૫ મો દ્વિજ—સ્મરવર્ધકને ઊંધા પાટા બંધાવનાર અમેજ.
૬ ઠ્ઠો દ્વિજ—જો અમને ભૂલી ગયા તો હતા એવા થયા એમ જાણવું.
૭ મો દ્વિજ—તમારૂં ગાયું અમે ગાયું અને સોમગમહર્ષિના કોપપાત્ર થયા.
૮ મો દ્વિજ—જોજો, સંભારજો, નીકર હતા તેવા થશો.

(रा) જેમ છે તેમનું તેમ—અર્થાત્ ગુપ્ત. હું કોઇને ભૂલી જવાનો નથી—તમને બધાને ખાઇ જઇશ. એજ અર્થ વિસ્તારથી કહેછેઃ હું સ્વાદ લઇ ઇ૦.—મતલબ કે તમે જીવતાજ નહિ રહો તો દુઃખ દેખવાનું શાનું રહેશે? (ला) યજમાનપત્નીને—દ્રૌપદીને.

(वा) વળી પાછળના જેવુંજ વહેમ ઉપજાવે એવું વાક્ય સદાશિવ પણ બોલે છે. અરે ભાઇ ઇ૦.

(વિચાર કરી સ્વગત) અરે પણ પાંચાલી ની આના પરની પ્રસન્નતાને હું કેમ વીસરી જાઉં છું ! (પ્રકાશ) મંત્રાનંદ ! હવે અમને મોદક ગળગે કે તમને એકલાને. "જૂના ઝાડના મૂળ ઉંડા" જાણી સંભાળશો તેમાં તમનેજ લાભ છે.

મંત્રાનંદ—અરે એમ શું બોલો છો ? સૌથી પેહેલા તમે. અમે નાના પેટના છીએ એમ સમજશો મા ! (શા)

સ્મરવર્ધક—પેટ તો અમારા ભીમ મહારાજનું તમારાથીએ મોટું છે પણ-(એવે સહદેવ પ્રવેશ કરી સવને નમન કરે છે.) (ષા)

સહદેવ—(સકોપ) અલ્યા સ્મરવર્ધક ! તને આ દ્વિજદેવોને બોલાવા મોકલ્યો છે તે ભૂલી જઇ વાતોના તડાકા માર્યા કરે છે કે ? (હાથ જોડી સર્વ દ્વિજને) ભૂદેવા ! ભોજન સમય થયો છે માટે કૃપા કરી પધારશો. (મંત્રાનંદ ભણી જોઇ) મહારાજ ! તમારૂં સ્મરણ દ્રુપદનંદિની કર્યા કરે છે માટે મારી સાથે આવવાની કૃપા કરશો.

સર્વ દ્વિજ—હા મહારાજ અમારે કંઈ વાર નથી. ભારતીભટ, ભોગભટ, સોમભટ, મોદકભટ, ચાલો ચાલો (તુણીપાત્ર વગાડતા અને આનંદ પામતા સર્વ ચાલ્યા જાય છે).

(સરાવરમાથી કમળ તોડતો તથા વનરાજીની ઉપવન જેવી શોભા જોતો ભીમ પ્રવેશ કરે છે) (સા)

ભીમ—(કમળને જોઈ) અરે આ કમળની શોભા અલૌકિક છે. (બીજા કમળને જોઇ) હા ! આ કમળ કરમાઇ ગયેલું સતાં શોભાનો ત્યાગ કરતું નથી. મારે તો અધુના આવાજ અબ્જનો ઉપભોગ લેવ નો છે, માટે આ પ્રફુલિત થયેલા અને પોતાની સ્મરિકતાથી બીજા કંજોનું ઉપ-

---

(શા) સૌથી પેહેલા તમે—અર્થાત્ સૌથી પેહેલો નાશ તમારો કરીશ.

(ષા) પેટ છે—આ વાક્ય સ્મરવર્ધક તો સામાન્યરીતે બોલે છે પણ મંત્રાનંદના વાક્યનો ઉત્તર એમા થઇ જાયછે જેમ કે, મંત્રાનંદ કહેછે કે "અમે નાના પેટના નથી—તમને ખાઇ જઇએ એવા છીએ" ત્યારે સ્મરવર્ધક કહે છે કે "અમારા ભીમનુ પેટ તમારાથી મોટું છે—તને પણ ભીમ ખાઈ જાય એવો છે".

(સા) પ્રવેશ ૫ મો—ઉપવનનો દેખાવ. વનરાજી—વનની પંક્તિ-વનમાં ઉગેલી વનસ્પતિની હારો. ઉપવન જેવી—બાગ જેવી

હાસ કરતા આ અમલ કમલનો મારે ત્યાગ કરવો જોઇએ. (સારાં કમળનો ત્યાગ કરી) અરે, તમે શું મારો ઉપહાસ કરો છો ? પણ જુઓ જુઓઃ—(હા)

શ્લોક.

વન પંકજ ફુલા, દિન નવ રૂડા, ભાગ્યજ ભુંડા, હાસ્ય તજી;
આનન તારા સમ, ખાઈ કહું સમ, પ્રાણપ્રિયા મમ, સાજ સજી,
રે પ્રમુદિત પંકજ, ભય ધરય આ ગજ, મરદી કરું રજ, ક્ષત્રી હજી;
તુજ સમ સુખનયની, અધિક સુવયની, રાજિતઅયની, રમ્ય ભજી. ૧૪

અપિચ—

શ્લોક.

મ્લાન કમળ આનંદદાયી તું, આ અવસર અગને વા'લા;
ગાનવતી મદિરા મુખ તુજ સમ, કરમાયું છે હા કલા!

(હા) અહીં ભીમ કમળ સાથે દ્રૌપદીને સરખાવે છેઃ અરે ઇ૦—(જેમ દ્રૌપદીની શોભા સ્વાભાવિક છે તેમ) હા ઇ૦—(જેમ દ્રૌપદી વનવાસનું સંકટ વેઠતાં છતાં પોતાના સૌંદર્યનો ત્યાગ કરતી નથી તેમ) અધુના—હમણાં. આવાન્ય—કરમાઇ ગયેલા. અબ્જનો—કમળનો. કંજોનું—કમળોનું, અમલ—નિર્મળ. આ પ્રવેશમાં ભીમ તથા દ્રૌપદીનો શૃંગાર વર્ણવવાનો આ ઉપક્રમ છે વન, કમળ, એ શૃંગારના ઉદ્દીપન વિભાવ છે. આ વાક્યમાં પ્રસિદ્ધ અર્થ કમળને લાગુ પાડનારો છતાં બીજો અપ્રસિદ્ધ અર્થ દ્રૌપદીને લાગુ પડે છે માટે શોભા નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે.

૧૪ પાછળ કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. શ્લોક—ત્રિભંગી છંદ. વન પંકજ ઇ૦—હે ફૂલા વનપંકજ (વનકમળ) તારા દિન રૂડા નથી પણ ભુંડા છે એમ તું હાસ્ય તજીને ભાગ્ય (વનકમળ પોતાની પ્રિયા દ્રૌપદીના મુખ જેવી શોભા ધારે છે તેથી ઇર્ષ્યા લાવીને ભીમ તેના પર ગુસ્સે થયો છે, એમ વર્ણવ્યું છે) આનન ઇ૦—હું સમ ખાઇને કહું છું કે મારી પ્રાણપ્રિયા તારા સમ આનન (મુખ) નો સાજ સજી (રહેલી છે) ઉપમા. પ્રમુદિત—હર્ષિત ભય ધરય ઇ૦—હું હજી ક્ષત્રિયરૂપી ગજ (હાથી) છું માટે તને મરદી (ચોળી નાખીને) તારી રજ (ભૂકો) કરું છું, માટે તું ભય ધરય રૂપક અને પરિણામાલંકાર તું એમ કહેશે કે મારો નાશ કરીને તમે શું કરશો ? તો, તુજ ઇ૦—તેનું (મારી પ્રિયાનું) તારા સમાન મુખ અને નયન છે અને અધિકમાં, તે રાજિત (શોભિત) અયન (ગમન) વાળી, સુંદર વયવાળી છે અને રમ્ય છે, તેને મેં ભજી છે અર્થાત્ તારૂ મારે કાંઇ કામ નથી. દ્રૌપદીના સૌંદર્ય ગુણનું કીર્તન કર્યું છે માટે ગુણકીર્તન નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે

ભાન ભૂલતો ભાગિની વાળી થાશે, આ કરમાયેલી નિર્ગંધા,
વા વિધુ વળશે સુખ ગળશે, મ્લાન કમળ ને ક્યાં બાલા! ૧૫

(વસતિકા પ્રવેશ કરીને)

વસતિકા—(નમન કરી) મહારાજાધિરાજ! મારી વયસ્યા કૃષ્ણાએ કહાવ્યું છે કે ભોજન કરી રહેલા ભૂદેવો ગયા છે અને હવે થોડુંક કામ બાકી છે તે પરવારી લઈ હું સત્વર આવું છું વળી તેણે કહ્યું છે કે મારે કાજે આર્યપુત્રે ખોટી થવું પડ્યું તેની ક્ષમા કરશો (કિ)

ભીમ—શાબ્દિ! તારી નમ્રતા તો ભાર પરત્વેજ હોય છે, કિન્તુ પ્રિયાની નમ્રતા તો સર્વ કાલ સરખીજ જોવામાં આવે છે વસતિકા! વારુ એ તેમ કહુંજ છે, કિંતુ કહે જોઈએ કે તું આ વનમાં વસનારી સતે નાગરીનિ જાણનારી કેમ જણાય છે? (નિશ્વાસ નાખી) અમારી માલતીનું તને જોઈને મને સ્મરણ થાય છે! (ખિ)

---

૧૫ અપ્રિય—વળી શ્લોક—રુચિરાર્ઠ હવે કરમાયેલા કમળની સાથે દ્રૌપદીને સરખાવી પણ તેનાથી દ્રૌપદીની અધિકતા વર્ણવે છે મ્લાન ઇ૦ મ્લાન—કરમાયલું માનવતી મહિલા—(દ્રૌપદી) હા કાના'—(કમળનું સંબોધન) કરમાયલા કમળ સાથે સરખાવો કરીને હવે તેથી અધિકતા વર્ણવે ભાન ઇ૦—અરે હું આ વર્ણન કરતાં ભાન ભૂલતો કેમકે કાનાંતરે મારી ભગિની તો પાછી બની (સુંદર—ખીલેલા કમળ જેવી) થશે પણ આ નિર્માલ્ય (તુચ્છ) કમળ તો કરમાયલુંજ રહેવાનું મ્લાન કમળ ઈ૦—ક્યાં કરમાયલું કમળ અને ક્યાં બાલા (દ્રૌપદી)? અર્થાત્ કરમાયલા કમળ સાથે એની સરખામણી ઘટતીજ નથી!

(કિ) વસતિકા—દ્રૌપદીની દાસી વયસ્યા—સખી કૃષ્ણા દ્રૌપદી ભૂદેવો—બ્રાહ્મણો આર્યપુત્રને—ભીમને

(ખિ) શાબ્દિ!—હે ડાગરના છોડ! ભારપરત્વે ઈ૦—જ્યારે તારા પર દાણાનો ભાર થાય ત્યારે તું નમે છે કિન્તુ—પણ તેમ કહું જ છે—ક્ષમા કરીજ છે સતે—છતાં રાજરીતિ જાણનારી—રાજકુળને યોગ્ય વિનય બતાવનારા શબ્દો બોલનારી વસતિકાના વાક્યમાં મહારાજાધિરાજ, વયસ્યા આર્યપુત્ર, ક્ષમા કરશો ઇત્યાદિ શબ્દો તેના રાજરીતિજ્ઞપણાના ઉપદર્શક છે વનમાં આ દાસી દુર્ભિક્ષ છતાં ક્યાંથી મળી? એવો વાચનારનો સંશય દૂર કરવા માટે આ વાક્ય મૂક્યું છે! માલતી—પૂર્વાવસ્થામાં દ્રૌપદીની સખી

વસંતિકા—(નમન કરી) મહારાજ હું સૂતસુતા છું. મારા પિતા રાજસેવાથી વિરામ પામી આ તપોવનમાં તપ કરવા આવ્યા ત્યારે હું તેમની સેવા કરવા અહીં આવી રહેલી છું. (ગિ)

ભીમ—અસ્તુ. પણ વસંતિકા! જો આ વેલી મારી અવગણના કરે છે તેને તું વારય, નીકર સહકાર સુદ્ધા હું એનો નાશ કરીશ. અરે જો જો—(ઘિ)

શ્લોક.

શું નવ દેખે એ, નવ લેખે એ, દુખિયા ગો આ ભીમ!
રે ઉવેખે શું, દીન પેખે શું, વીસરી મારો નીમ?
પતિ ભાળે પ્રેમે, વલ્લી એમે, જાણે નવ કંઇ સીમ!
તવ એ શે ક્ષેમે, રે' સુખ વે'મે, તોડું આ ગડ ભીમ. ૧૬

(એટલું કહી વલ્લીને તોડી નાખે છે અને પવન આવવાથી સહકારના નમેલા ડાળ પર કોપ કરે છે.) (ઙિ)

(ગિ) સૂતસુતા--સૂત જાતિના મનુષ્યની પુત્રી.

(ઘિ) અસ્તુ--તેમ હો-ભલે--ઠીક આમ્રાને વીંટાયલી વેલીને જોઇ ભીમ કહે છે. જો આ વેલી ઇ૦. અવગણના—તિરસ્કાર. અર્થાત્ હું દ્રૌપદીવિયોગી છતાં એ પોતાના પતિ સહકાર સાથે કેમ વીંટાઈ છે? સહકાર—આંબો.

૧૬ શ્લોક—મરહઠ્ઠી લેખે—ગણે દીન ઈ૦—શું મને એ દીન (ગરીબ) પેખે છે? અથવા શું મારો નીમ (ક્રોધ ઉપજે ત્યારે ભલુંબુરું કાંઇ ન જોતાં હું ગમે તેનો નાશ કરૂં, એવો મારો નિયમ) એ વેલી વીસરી ગઇ છે? તે વલ્લી પોતાના પતિને પ્રેમથી ભાળે છે, પણ એમે એ કાંઇ સીમ (મર્યાદા) જાણતી નથી! તવ એ (વેલી) શે (શામાટે) ક્ષેમે (કુશળતામાં) રહે? ત્યારે શામાં રહે? સુખવે'મે રહે—સુખના વહેમમાં રહે અર્થાત્ એને સુખ મળે નહિ. કેમ ન મળે? તોડું ઇ૦—આ ભીમભટ એ વેલીને તોડે છે.

(ઙિ) કોપ કરેછે—આંબાનું ડાળ પવનથી નીચું નમેછે તે, ભીમે તોડી પાડેલી વેલીને ઉંચકી લેવાના હેતુથી નમે છે, એમ માનીને ભીમ તેના પર કોપ કરે છે

પાંચાલી—(આલિંગન કરી) દુખિયાંએ સુખિયાંનું સુખ જોઇ શા કાજે સંતાપ કરવો ! જેને દૈવ અનુકૂળ હોય તે સુખભોગ ભોગવે, અને જેને પ્રતિકૂળ હોય તે દુઃખદિનનો અનુભવ લે, તેમાં સુખદુઃખ ભોગવનારને દુઃખસુખ દેવા પ્રવૃત્ત થવું એ તો " પખાલીને વાંકે પાડાને ડામવા જેવું છે. " (છિ)

ભીમ—(નિઃશ્વાસ નાખી) પ્રિયા ! તારૂં કેવું સત્ય છે. (એવે ચક્રવાકની બૂમો સાભળી) હાં ઠીક; જો જો પ્રિય ! શ્રવણ કરયઃ-

શ્લોક.

વિરહ વપુ વિશેષે, વ્યાપિયો વા'લી જો જો !
ચપળ ચતુર ભૂલ્યો, એ ચતુરાઇ જો જો !
પ્રિય પ્રિય પ્રિય પ્રિયા, એ રટે પ્રેમી જો જો !
ઝટપટ તજ સંગે, એ દશા મારી જો જો ! ૧૯

પાંચાલી—(આલિંગન કરી) આર્યપુત્ર ! હું સારી રીતે જાણું છું કે વિરહવ્યાધિની પીડાથી સકલ પ્રાણધર પ્રાણી જ્ઞાનશૂન્ય થાય છેજ. પણ પ્રિયતમ ! એક પરમાર્થનું કામ ન કરો ! (જિ)

આદિમાં ' મને, મને, તને, તને, ' એવા યમક આવ્યા છે માટે આદિયમક શબ્દચિત્ર. શ્લોકની ચોથી લીટીનો તેરમો અક્ષર અસલ લખેલી પ્રતમાં છેકાઇ ગયેલો છે તેથી બરોબર બેસતો નથી. પણ ' મેં ' જેવું કાંઇક માલમ પડવાથી અને એ અક્ષરથી અર્થ ભંગ ન થવાથી તે અક્ષર અહીં કાયમ રાખ્યો છે; પણ ત્યાં આગળ કોઇ લઘુ અક્ષર હોવો જોઇએ.

(છિ) તેમાં ઇ૦—સુખ ભોગવનારને દુઃખ અને દુઃખ ભોગવનારને સુખ દેવા પ્રવૃત્ત થવું.

૧૯ શ્લોક—માલિની અક્ષાર સુધી ભીમની મદ નામે કામદશા વર્ણવી છે, તે તેના મુખથી કહેવરાવે છેઃ વિરહ ઇ૦—હે વા'લી ! જો જો, તારો વિરહ મારા વપુ (શરીર) માં વિશેષે કરીને વ્યાપ્યો, તેથી હું ચપળ થઈને ચતુર છતાં ચતુરાઈ ભૂલ્યો. કોની પેઠે તે બતાવેછેઃ પ્રિય ઈ૦—એ પ્રેમી (ચક્રવાક) પ્રિય પ્રિય પ્રિય એમ રટેછે, હે પ્રિયા તે તું જો, જો એ દશા—ચક્રવાકના જેવી વિરહોન્મત્ત દશા

(જિ) પ્રાણધર—પ્રાણને ધારણ કરનારા. પરમાર્થનું—પરોપકારનું.

ભીમ—પ્રિયા ! આ જો આપણું ઉપહાસ્ય કરેછે. (ક્ષિ)

શ્લોક.

મધુમાલતી સહકારે, ઊંચી નીચી થઇ પ્રિયા ! ભેરે,
હાસ્ય કરે શા કાજે ? હું કે'તો ભેદ તોડી કરૂં છેરે. ૨૦

પાંચાલી—ભલે પ્રાણનાથ ! એ પણ એના પતિને મળી સુખભોગ ભોગવે. જો* તમારી આજ્ઞા હોય તો હું જઇ એની અને સહકારની વચમાં વાયુએ કોક કોક જગોએ અંતર પાડેલું છે તે પીટાડી આવું, પણ પ્રાણનાથ ! પેલું પરમાર્થનું કામ તો તમારે કરવું પડશે હો !

ભીમ—(સસ્મિત) જા જા પ્રિયા ! એ છૂટી પડી ગયેલી વલ્લીઓને સહકાર સાથે જોડી દે જોઇએ.

પાંચાલી—(આમતેમ જોઇ) અરે વસંતિકા કેમ જણાતી નથી ? એ કહ્યા વગરજ જતી રહી કે શું ? લાવ ત્યારે હુંજ બીજાં સર્વ સુખ તજ્યાં છે તેમ પતિમિલનસુખ પળવાર વીસરી પરમાર્થ કરી લઉં. (મધુમાલતી કને જઇ તેના એક બે છુટા વેલાને આંબા સાથે વળગાડે છે.) (જિ)

ભીમ—પ્રિયા ! હવે એટલું; ચાલ્ય ચાલ્ય, વેહેલી ચાલ્ય. (ટિ)

(ક્ષિ) ભીમ દ્રૌપદીના વાક્ય તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં પોતાના વિરહગ્રહની દશામાંજ બોલે છે, પ્રિયા ઇ૦.

૨૦ શ્લોક—ગીતિ. મધુમાલતી—એ નામની વેલી. હાસ્ય કરે ઇ૦—એ શા માટે મારૂં હાસ્ય કરે છે ? પવનથી હાલતી વેલી વિષે ભીમનું હાસ્ય કરવાની સંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. હું તો વિયોગી છે અને મારા સ્વામીને હું તો આવું સુખ આપું છું. 'તું મને એવું સુખ આપ' એ ભીમનો વ્યંગ્યાર્થ છે. *દ્રૌપદીની બુદ્ધિ પરમાર્થમય થઈ છે તે સૂચવે છે જો તમારી ઇ૦.

(જિ) વસંતિકાનું ગમન વર્ણીને એકાંતરૂપ શૃંગારનો ઉદ્દીપન વિભાવ વર્ણ્યો છે.

(ટિ) ભીમની ઉત્કંઠા વર્ણવેછે: પ્રિયા ઇ૦.

પાંચાલી—(માનપૂર્વક) આવીએ છીએ; શું ખાદું ગોણું થઇ જાય છે તે ! અમારૂં કે'વું તો કાનેય કોણ ધરે છે ! (ટિ)

ભીમ—(કને આવી હાથ ઝાલી લઈ જાય છે) પ્રિયા ! કહે તારૂં શું કાર્ય કાને ન ધર્યું ? કહે તો ખરી. (અંગુલીથી અધર હલાવી) કે' કે' બોલ્ય બોલ્ય; કેમ નથી બોલતી ? (ઠિ)

પાંચાલી—(સલજ્જ) મારે મારૂં કંઇએ કામ તમારી કને કરાવવું નથી.

ભીમ—અરે તારૂં હોય કે પારકું, પણ કહે તો ખરી; જા ગમે તેવું હશે તો પણ તે કરીશું.

પાંચાલી—(આલિંગન દઇ) આર્યપુત્ર ! એક પરમાર્થ કરવાનો છે.

ભીમ—(સસ્મિત) પ્રથમ સ્વાર્થ કે પરમાર્થ ? ના ના પરમાર્થજ; પરંતુ તમે અમારો પરમાર્થ કરો તો અમે તમારો ધારેલો પરમાર્થ કરીએ, (હનુએ અંગુલિ મારી) કેમ પ્રિયા ! ખરૂં છે કની ? (ઢિ)

પાંચાલી—(સકોપ) સ્વાર્થ થવાનાં તો છેટાંરતો ! (નીચું જોઇ) તમારોજ ન્યાય ન્યાય કે " પેહેલું મારૂં ને પછી તારૂં. "

ભીમ—(આલિંગન દેઇ) પ્રિયા ! કહી નાખ્ય કહી નાખ્ય. પ્રથમ પરમાર્થ કરવો એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા પણ છે, માટે કે' કે'.

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! (એટલું બોલી અટકી જઇ નીચું જુએછે).

ભીમ—(તેનું મો ઉંચું કરી પોતાના ભણી ફેરવી) પ્રિય કે' કે'; જા ગમે તેવુ કાર્ય હશે તે પણ હું અવશ્ય કરીશ.

પાંચાલી—(સલજ્જ) જો કરવાનુંજ કહોછો તો લ્યો કરો, કે તમારા સ્મરવર્ધકનું તમામ કામ મારો મંત્રાનંદ કરે: અને તેના પર

(ટિ) સંયોગશૃંગારનું પ્રણયમાન વર્ણ્યું છે: આવીએ છીએ ઈ૦.

(ઠિ) શૃંગારના અભિનય વર્ણ્યેછે: કને ઈ૦.

(ઢિ) અમારો પરમાર્થ—અમારો ઇચ્છેલો મુખ્ય અર્થ. તમારો ધારેલો પરમાર્થ—પરોપકાર. હનુ—હડપચી. ભીમે મનનો અભિપ્રાય અભિનયથી કહી જણાવ્યો છે માટે **મનોરથ** નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાવ્યું છે.

મહારાજા પ્રેમની નજરથી જુએ, એટલુંજ કરી આપો એ બિચારો કેવો ભાગરો અને ગરીબ છે! (ણિ)

ભીમ—(સસ્મિત) અહો એજ તારો પરમાર્થ કે? પણ પેલા સ્મરવર્ધનનું અહિત થાય તો પછી તે પરમાર્થ થયો શી રીતે કહેવાય?

શ્લોક

કોઇનો અર્થ ના સીઝે, ભલે થાય જ સર્વનું,
પરમાર્થ પ્રિયા એ તો, માનું અન્ય અપર્વનું. ૨૧

પાંચાલી—(સકોપ) હા, એ તો હું જાણુંછું કે "કાર્યને કારણ સાથેના સાથેજ હોય છે" વારુ હવે પછી કંઇ કે'વાનું છે? (તિ)

ભીમ—(આલિંગન દેઇ અને દ્રૌપદીના મનામણાંને છળી જવાનું કરે છે) પ્રિયા! સ્મરવર્ધકનું કાર્ય કરવું એ તો મારા આનંદને પણ એટલુંજ કાર્ય સોંપનાર આમ તો તારે કંઇ વાંધો છે?

પાંચાલી—(વિચાર કરી) ના મારે કંઇ વાંધો કે વચકો નથી; જ્યારે ત્યાં એ પ્રિયાનું કાર્ય થાય એટલુંજ મારે તો કે'વાનું છે.

ભીમ—વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો લે આ વચન. જા, મહારાજને ગમે તેમ કહી એનું એટલું કાર્ય હું અવશ્ય કરીશ

પાંચાલી—આર્યપુત્ર! વિશ્વાસે તો વેરાન વગડામાં સાથે આવ્યા છીએ, અને તમારામાં વિશ્વાસ ન રાખીએ તો કેમ પરવડે?

(ણિ) અહીં સ્નેહભરેલા વાક્યથી દ્રૌપદી અર્થ સિદ્ધ કરેછે, માટે **અનુનય** નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણવ્યું છે

૨૧ શ્લોક—અનુષ્ટુપ્. સીઝે—બગડે અપર્વનું—નહિ આનંદ આપનાર—શ્રેષ્ઠ નહિ એવું

(તિ) કાર્ય ઇ૦—કોઇ પણ કાર્ય થાય તે પૂર્વે તેનું કારણ હોવુંજ જોઇએ એવો પદાર્થવિદ્યાનો ન્યાય છે અહીં દ્રૌપદી કહેછે કે મારો કહેલો પરમાર્થ ન કરવામાં સ્મરવર્ધકનું અહિત કારણ તમે આગળ ધરોછો, તે કેવળ મારું કાર્ય ન કરવાનું એક બ્હાનું છે વારુ ઇ૦—(દ્રૌપદીનું રીસનું વચન) અર્થાત્ તમે મારાથી સુખ ન લેઇ શકો એ કાર્યનું કારણ પણ 'મારો કહેલો પરમાર્થ તમે સિદ્ધ ન કર્યો' એ જાણવું

સામ્યનાથ—ભ્રાતા વિશ્રામનાથ! તું જાણતો હોય તો કહે જોઇએ, કે દીપનો પુત્ર પ્રકાશ થતાં કયું અંતર નડયું કે કાજળ થઇ ગયો? શિવ શિવ! ક્યાં ભીમ અને ક્યાં તેનો સુત ઘટોત્કચ! મેં જ્યારે એને પ્રથમ જોયો ત્યારે મારી તો આંખો મીચાઇ ગઇઓ, અને બુદ્ધિ પણ સર્વ અંગમાંથી સટકી ગઇ હતી! (મિ)

કામ્યનાથ—અલ્યા સામ્ય..! એ વાતની એને ખબર નથી. સેને હું જ તને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવું છું. હિડિંબા રાક્ષસીનો અનુરાગ વૃકોદર ઉપર વધી પડયો અને એ રત્નની નીપજ થઇ! અરે પ્રભુ! જો આજજ એને જોઇ તાન નહિ આવે તો અવશ્ય પંચદ્રીનો સંકલ્પ સમર્પણ કરીશ. (એને પગના ધબકારાથી પૃથ્વી કંપતી જણાયછે અને ઘનગર્જનાવત બે જણ બોલતા સંભળાય છે) (મિ)

(જવનિકાંતર્ગત)

ભીમ—હાં હાં ઘટોત્કચ એ આશ્રમના મૃગ જેવો જણાય છે; એનું નીડરપણું તને ડર નથી ઉપજાવતું? (વિ)

એવો વિચાર તે કરેજ શાનો? કેમકે તે તો રાક્ષસ હોવાથી પાપપુણ્ય જાણેજ નહિ!

(મિ) દીપનો ઇ૦—જેમ દીવાથી પ્રકાશની ઉત્પત્તિ થાય, પણ તે પ્રકાશની જ્યોતિના વચમાં કાંઇ પદાર્થ ધરવામાં આવે તો તેને પ્રકાશ નહિ, પણ કાજળ વળગી આવે, માટે દીવાનો પુત્ર પ્રકાશ થાય, પણ અંતર નડવાથી કાજળની ઉત્પત્તિ માની છે, તેમજ ભીમનો પુત્ર ભીમ જેવો થવો જોઈએ તે ન થતાં કયો અંતર નડવાથી રાક્ષસ થયો? આંખો મીચાઈ ગઇ—ભયાનકરૂપ ન જોઈ શકાયાથી.

(મિ) અનુરાગ—પ્રીતિ. વૃકોદર—ભીમ એ રત્નની—ઘટોત્કચરૂપી પુત્રરત્નની.

(વિ) જવનિકાંતર્ગત—પડદામાં. એનું ઇ૦—મૃગ આપણને જોયા છતાં પણ નીડર છે. એથી શું તને એમ નથી સમજાતું કે એ આ આશ્રમમાં રહેનારા મહામુનિના આશ્રય નીચે છે, અને જો એનો ઘાત કરવામાં આવે તો મુનિ આપણને શાપથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખે?

સર્વ શિષ્યો—(સભય) હાય ! એ તો આવ્યા. એમની સાથે કોણ વાત કરશે કોણ ?

(એવે ધનુષ્યબાણ સજ્જ કરેલા ભીમ, ઘટોત્કચ પ્રવેશ કરે છે અને આંખો મીચી દઈ કંપતા મુનિકુમારોને જુએ છે.)

ભીમ—(નમન કરી) ભૂદેવો ! અમારા પ્રણામ અંગીકાર કરો. ધન્ય ભાગ્ય અમારાં કે આજ અમે સપ્તર્ષિ જેવા સપ્ત મુનિકુમારનાં દર્શન કરીએ છીએ. (રિ)

કૃશભટ—ભદ્ર (સર્વ) ભવતુ (લિ).

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી) ભૂસુર ! અમારા જેવું કંઇ કાર્ય અમને કહેશો તો અમારા પર મોટી કૃપા કરી એમ સમજી શું. (નિ)

પુષ્ટભટ—(ઉંચો હાથ કરી) મહારાજનો જય થાવ. કુરકુલમણિમાં નમ્રતાનો નિવાસ ન જોનારનાં નયન નહિ કિંતુ મયૂર પીછના ચાંદલાજ માનવા ઉચિત છે ! ચંદ્રમણિ ! અમારા આચાર્ય આનંદાશ્રમે (તુંબીપાત્ર બતાવી) આ અભિમંત્રણોદક મોકલી તમારી કુશળતા વાંચ્છી છે (શિ)

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી તુંબીપાત્રમાંનું જળ લઇ આંખે તથા શરીરે ચોપડી) આચાર્યે અમારા પર મોટી કૃપા કરી.

(રિ) સપ્તર્ષિ—કશ્યપ, અત્રિ, વશિષ્ઠ, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, વિશ્વામિત્ર

(લિ) ભદ્રંભવતુ—કલ્યાણ થાઓ. કૃશભટ ભદ્ર એટલું બોલીને અટકી જાય છે અને બીજા બધા ભવતુ કહીને આશિર્વચન પૂરું કરે છે.

(નિ) ભૂસુર !—હે બ્રાહ્મણો !

(શિ) કુરકુળમણિમાં—કુરકુળમાં મણિ જેવા. ચંદ્રમણિ—ચંદ્રવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મણિ જેવા ચંદ્રકાંત મણિ જે અતિ શિતળ હોય છે તેને પણ ચંદ્રમણિ કહેછે. ભીમને ચંદ્રમણિ કહેવામાં મુનિકુમારનો એવો આશય સમજાય છે કે તમે અમારા ઉપર કૃપાદૃષ્ટિથી જોનારા છો. અભિમંત્રણોદક—મંત્રેલું પાણી.

સામ્યનાથ—ભ્રાતા વિશ્રામનાથ! તું જાણતો હોય તો કહે જોઇએ, કે દીપનો પુત્ર પ્રકાશ થતાં કયું અંતર નડયું કે કાજળ થઇ ગયો? શિવ શિવ! ક્યાં ભીમ અને ક્યાં તેનો સુત ઘટોત્કચ! મેં જ્યારે એને પ્રથમ જોયો ત્યારે મારી તો આંખો મીચાઇ ગઇઓ, અને બુદ્ધિ પણ સર્વ અંગમાંથી સટકી ગઇ હતી! (૧)

કામ્યનાથ—અહા ગામ્યનાથ! એ વાતની એને ખબર નથી. એને હું જ તને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવું છું. હિડિંબા રાક્ષસીનો અનુરાગ વૃકોદર ઉપર વધી પડ્યો અને એ રત્નની નીપજ થઇ! અરે પ્રભુ! જો આજ જ એને જોઇ તાન નહિ આવે તો અવશ્ય પંચરુદ્રીનો સંકલ્પ સમર્પણ કરીશ. (એને પગના ધબકારાથી પૃથ્વી કંપતી જણાયછે અને ઘનગર્જનાવત્ બે જણ બોલતા સંભળાય છે) (૨)

(જવનિકાંતર્ગત)

ભીમ—હાં હાં ઘટોત્કચ એ આશ્રમના મૃગ જેવો જણાય છે; એનું નીડરપણું તને ડર નથી ઉપજાવતું? (૩)

એવો વિચાર તે કરેજ શાનો? કેમકે તે તો રાક્ષસ હોવાથી પાપપુણ્ય જાણેજ નહિ?

(૧) દીપનો ઇ૦—જેમ દીવાથી પ્રકાશની ઉત્પત્તિ થાય, પણ તે પ્રકાશની જ્યોતિના વચમાં કાંઇ પદાર્થ ધરવામાં આવે તો તેને પ્રકાશ નહિ, પણ કાજળ વળગી આવે, માટે દીવાનો પુત્ર પ્રકાશ થાય, પણ અંતર નડવાથી કાજળની ઉત્પત્તિ માની છે, તેમજ ભીમનો પુત્ર ભીમ જેવો થવો જોઈએ તે ન થતાં કયો અંતર નડવાથી રાક્ષસ થયો? આંખો મીચાઈ ગઇ—ભયાનકરૂપ ન જોઈ શકાયાથી.

(૨) અનુરાગ—પ્રીતિ. વૃકોદર—ભીમ. એ રત્નની—ઘટોત્કચરૂપી પુત્રરત્નની.

(૩) જવનિકાંતર્ગત—પડદામાં. એનું ઇ૦—મૃગ આપણને જોયા છતાં પણ નીડર છે. એથી શું તને એમ નથી સમજાતું કે એ આ આશ્રમમાં રહેનારા મહામુનિના આશ્રય નીચે છે, અને જો એનો ઘાવ કરવામાં આવે તો મુનિ આપણને શાપથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખે?

શ્લોક.

જાણે કે સુખભોગ યોગ સમ ના, સંયોગ આવો મળે;
કો છે કામની કામની તપશ્રીથી, હા શાંતિ કેવી વળે!
ધિક્કારો ધન જો અપાર મળિયા, શું મિત્ર શત્રુ બળે,
આ સંસાર અસાર ગર્વ મુનિઓ, હા વત્સ, સત્યું રગે! ૨૩

(એમ બોલતા બોલતા બન્ને જણ ચાલ્યા જાય છે).

પ્રથમાંક સમાપ્ત.

---

૨૩ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત જાણે કે ઈ૦—જાણે કે સુખભોગમાં પણ આવો યોગ (સમાધિ) સમાન સંયોગ મળતો નથી—સંસારના સુખો આ તપસ્વીઓના યોગ જેવું નિવૃત્તિ સુખ નથી! તપશ્રીથી (તપરૂપી લક્ષ્મી કરતા) કો (કયી) કામની (સ્ત્રી) કામની (ઉપયોગી) છે?—તપરૂપી સ્ત્રીના સુખ આગળ માનુષી સ્ત્રીનુ સુખ શું વધારે છે? હા! (હાશ!) અહીંઆ આપણને કેવી શાંતિ વળે છે! ધિક્કારો ઇ૦—જો આપણે અપાર ધન મળ્યા હોઇશે તો તેને પણ આ તપરૂપી ધન આગળ ધિક્કારો—તુચ્છ ગણો. વળી તપરૂપી બળ આગળ મિત્રનુ બળ (સહાય) અથવા શત્રુનુ બળ (સેના વગેરેનુ) પણ શું (શી વીસાતમાં) છે? અર્થાત્ તપોબળવાળાને મિત્રબળની અગત્ય નથી કે શત્રુબળની પરવા નથી રહે—કમાય. (મોક્ષરૂપી ધન)

ભાપભટ—(સકંપ) મહારાજાધિરાજ ! આગળ ગુરુએ આપ સર્વેનું કુશળ વાંછી આમ કહેવડાવ્યું છે.—(એટલું બોલી અટકી જવાથી અને આંખો મીંચાઇ જવાથી સર્વે શિષ્યો ઉંચા હાથ કરી બોલી ઉઠે છે).

શ્લોક.

હે ભયભંજન, હે જનરંજન, હે અરિગંજન મંજન મોટા,
આશ્રમમાં શ્રમ ના મૃગમારણ, લે સુખ કારણ કંચનલોટા;
આ મૃગયા સુગયાગતશી ધરી, માનસ માણસમાં નવ જોટા,
ધન્ય ધની કુરુકુળમણિ નર, ભૂસુરગોપ્રતિપાલ ન ખોટા. ૨૨

ભીમ, ઘટોત્કચ—(નમન કરી) દ્વિજદેવો ! ગુરુદેવને કહો કે અમારે હાથે એવું અનુચિત કર્મ કદાપિ થનાર નથી.

સર્વશિષ્યો—(તુંબીપાત્રમાંથી જળ લઇ છાંટી) શુભ ભવતુ કલ્યાણમસ્તુ. (એમ આશિર્વાદ દઇ ઘટોત્કચ ભણી જોતા જોતા સર્વે જણ ચાલ્યા જાય છે) !

ભીમ—(માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં) વત્સ ઘટોત્કચ, આ સ્થળ કેવું રમણિક લાગે છે:

---

૨૨ શ્લોક—ઇંદ્રવિજય. અરિગંજન—શત્રુઓને હરાવનાર. મંજન—પવિત્ર કરનારા. આશ્રમમાં ઇ૦—જે કંચનલોટા (સુવર્ણપાત્ર) જેવા નિર્મળ હોય તે પોતાના સુખને કારણે આશ્રમમાં મૃગમારણ શ્રમ ના લે—આશ્રમના મૃગને મારે નહિ. અર્થાત્ તમે એવા છો માટે તમે પણ મારશો નહિ ત્યારે શું ક્ષત્રિયોચિત મૃગયાને તમે નિંદો છો ? તે વિષે કહે છેઃ આ ઇ૦—માણસમાં જેના જોટા નથી એવા હે ભીમ ! તમે માનસ (મનમાં) જે આ મૃગયા (શિકાર) ધરી છે તે સુગયાગતશી (ઉત્તમ એવા ગયાતીર્થમાં શ્રાદ્ધ કરવા જેવી ફળદાતા) છે. આવું કહેવાથી રખેને ભીમ કોપીને બ્રાહ્મણને મારે, તેમ ન થવા માટે કહે છેઃ ધન્ય ઇ૦—હે ધની (ધનવાન—ધણી) ! હે કુરુકુળમાં મણિરૂપ નર ! તમને ધન્ય છે. તમે ભૂસુરગોપ્રતિપાળ—બ્રાહ્મણ અને ગાયનું પાલન કરનાર છો તે ખોટા નથી, અર્થાત્ અમારું તમે રક્ષણ કરો છો માટે તમે ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ છો, એ વાત યથાર્થ છે. 'ભૂસુરગોપ્રતિપાળ' સંબોધન સાભિપ્રાય છે માટે-**પરિકરાંકુર અલંકાર.** અથવા ધન્યધની—ધન્યતારૂપી ધનવાળા !

શ્લોક.

જાણે કે સુખભોગ યોગ સમ ના, સંયોગ આવો મળે;
કો છે કામની કામની તપશ્રીની, હા શાંતિ કેવી વળે !
ધિક્કારો ધન જો અપાર રળિયા, શું મિત્ર શત્રુ બળે,
આ સંસાર અસાર મધ્ય મુનિઓ, હા વત્સ, સાચું રળે ! ૨૩

(ગેય બોલતા બોલના બન્ને જણ ચાલ્યા જાય છે).

પ્રથમાંક સમાપ્ત.

---

૨૩ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત જાણે કે ઇ૦—જાણે કે સુખભોગમાં પણ આવો યોગ (સમાધિ) સમાન સંયોગ મળતો નથી—સંસારના સુખભોગમાં તપસ્વીઓના યોગ જેવું નિવૃત્તિ સુખ નથી ! તપશ્રીથી (તપરૂપી લક્ષ્મી કરતાં) કો (કયી) કામની (સ્ત્રી) કામની (ઉપયોગી) છે ? —તપરૂપી સ્ત્રીના સુખ આગળ માનુષી સ્ત્રીનું સુખ શું વધારે છે ? હા ! (હાશ !) અહીંઆ આપણને કેવી શાંતિ વળે છે ! ધિક્કારો ઇ૦—જો આપણે અપાર ધન રળ્યા હોઇએ તો તેને પણ આ તપરૂપી ધન આગળ ધિક્કારો—તુચ્છ ગણો. વળી તપરૂપી બળ આગળ મિત્રનું બળ (સાહાય) અથવા શત્રુનું બળ (સેના વગેરેનું) પણ શું (શી વીસાતમાં) છે ? અર્થાત્ તપોબળવાળાને મિત્રબળની અગત્ય નથી કે શત્રુબળની પરવા નથી રળે—કમાય. (મોક્ષરૂપી ધન)

અંક ૨ જો

(ચિંતાતુર પાંચાલી પ્રવેશ કરે છે).

પાંચાલી—અરે દૈવ ? આ પર્ણકુટીમાં પડ્યાં રહ્યાં છીએ વનચર જેવાં થયાં છીએ, અને પ્રેમીજનના વિયોગવાળાં છીએ, ઇત્યાદિ દુઃખ તને અલ્પજ લાગે છે કે કેમ ! નીકર આ મારી ડાબી આંખનું ફરકવું, ચિત્તનું ચોકે બળવું, અંગોઅંગનું શિથિલ થવું. દિવસનું ધુંધળાપણું અને ચારે દિશાએથી અપવિત્ર પ્રાણીઓના શબ્દનું શ્રવણ થવું, એ આદિક અપશુકન થતા શી રીતે જણાય ? (નિઃશ્વાસ નાખી) ક્રૂર દૈવ ! તું એટલુંય નથી જાણતો કે "બહુ રંગિયાને રંગ નહિ."— (એવે ગભરાયલી વસન્તિકા પ્રવેશ કરે છે.) (अ)

વસન્તિકા—વયસ્યા ! વયસ્યા ! સાવધ રે' સાવધ રે'. ચાલ્ય ચાલ્ય, વહેલી ચાલ્ય, ભય છે, ભય છે; ચાલ્ય, યજ્ઞશાળામાં જઇ નિર્ભય થઇએ. હાય હાય ! ગયાં ગયાં ! મહારાજ વૃકોદર ! વત્સ ઘટોત્કચ ! ધાઓ ! ધાઓ ! (आ)

પાંચાલી—(સકંપ ઉભી થઇ) અરે સખી ! શું છે ? શું છે ? ગભરાટ તજી કહે તો ખરી કે ગયાં એટલે કોણ ગયાં, ક્યાં ગયાં, અને કેમ ગયાં ? સખિ ! મહર્ષિ લોમશ અને ધૌમ્યાચાર્ય નિકટ છતાં કષ્ટ કેવું ? (નિઃશ્વાસ નાખી) હાં દૈવ તને આવું ક્રીડાગાર કોઇ પણ ઠેકાણે મળનાર નથી ! વસન્તિકા ! સત્વર કે' સત્વર. (इ)

(अ) પ્રવેશ ૧ લો. પાંચાલીની પર્ણકુટી. પર્ણકુટી—ઝુંપડી રાક્ષસ હરણ કરવાનો છે તેની સૂચના કરવાને અપશુકન વર્ણ્યું છેઃ નીકર ઇ૦. બહુ ઇ૦.— "બહુ રંગિયાને રંગ નહિ અને બહુ દુખિયાને દુઃખ નહિ," એ કહેવત અહીં બોલતામાં વસંતિકા પ્રવેશ કરેછે.

(आ) પાંડવોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર કોઇ લેઈ ગયું. એટલી વાત જાણીને આગળ આવવાના ભયનું અનુમાન કરી ગભરાયલી વસન્તિકા દ્રૌપદીને કહેછે વયસ્યા ઇ૦. વયસ્યા—સખી. ગયાં ગયાં ! !—(શસ્ત્રાસ્ત્ર). અહીં આગળથી કવિએ ભય અને ગભરાટ વગેરે બતાવનારી **આરભટીવૃત્તિ** વર્ણી છે.

(इ) સકંપ—ધ્રુજતી ધ્રુજતી (**ભયનો અનુભાવ**). સતાં—છતાં.

વસંતિકા—(નિશ્વાસ નાખી) હા ! વયસ્યા ! ગયા ! હરાયા ! બેનિ ! કૂડા દૈવે ગભગટનુ રૂપ ધારણ કરી આ મારા કંઠ રોધી નાખ્યો છે. રે નિર્દય ! આમ એની આગળાઓ પર કેર કરવાથી કિયા ભાવનુ વેર વગવાનુ હતુ ? (એટલું બોલી પૃથ્વી પર પડી જાય છે અને ઉતાવળે દોડતો સહદેવ પ્રવેશ કરે છે) (ઇ)

પાંચાલી—(સહદેવને આમિંગન કરી) પ્રાણનાથ ! શું છે, શું છે ? આ વસંતિકા ગભગટ કેમ, અને ગયા ગયા શુ બોલ્યા કરે છે ? આર્યપુત્ર ! કહો કહો, મને ઉતાવળા કહો

સહદેવ—(આશ્વાસનપૂર્વક) પ્રિયા ! ભય ભાળવાના આવ્યો નથી સના અનિવાર્ય ભય આવશે એમ લાગે છે ! (ઉ)

પાંચાલી—પણ પ્રાણપ્રિય ! મને કહો તો ખરા કે એવો ભય શાથી આવશે અને ગયા એટલે શુ ?

સહદેવ—પ્રિયા ! અમારા શસ્ત્રાસ્ત્ર હરાયા ! ગયા ગયા તે એજ ગયા. વસંતિકા ! સાવધ થા સાવધ થા દેવી તમે એની સાથે યજ્ઞશાળામાં જાવ (વસંતિકા બળાત્કારે ઊઠી ઉભી થાય છે અને દ્રૌપદીને શોધતા યુધિષ્ઠિર, નકુલ પ્રવેશ કરે છે) (ઊ)

નકુલ—(નિશ્વાસ નાખી) હા દૈવ ! પૂછવાના સ્થાનને પણ આવ્યા ! કરતા તુ ચૂકયો નથી જાતા ! આજ ઉભય મહર્ષિ કયા સિધાર્યા છે? કોઇ દિવસ નહિ અને તેમને આજજ જોડે જવાનો જોગ આવ્યો ! દૈવની ગહન ગતિ છે ! (ઋ)

ક્રીડાગાર—રમતનુ ઠેકાણુ અર્થાત્ અમને અત્યંત શોકા પડેછે, અને તે દૈવને મન જાણે રમત હોય તેમ તે તેનુ પુનરાવર્ત્તન કર્યા કરેછે ?

(ઇ) કેમ બોલાતુ નથી તેનુ કારણ જ્હેછે કૂડા દૈવે ઈ૦ રે નિર્દય ! —(દૈવનુ સંબોધન)

(ઉ) આશ્વાસનપૂર્વક—દ્રૌપદીને ધીરજ આપીને અનિવાર્ય—ખાળી ન શકાય એવો

(ઊ) ગયા ગયાં ઇ૦—વસંતિકા જે ગયા ગયા બોલેછે તે એજ કે શસ્ત્રાસ્ત્ર ગયા

(ઋ) ઉભય મહર્ષિ—ધૌમ્ય અને લોમશ બંન્ને મોટા ઋષિઓ.

યુધિષ્ઠિર—(દીન સ્વરે) તાત નકુલ ! પાર્થની પૃચ્છા કરવા મેં તેમને મોકલ્યા છે. ચિત્રસેન ગંધર્વ વિહાર કરવા આવ્યાનું સાંભળી મેં તેમને જવા કહ્યું. આ સમય જાણી મેં સ્મરવર્ધકને તેડવા મોકલ્યો છે. તેમના આવતા પહેલાં આપણે યાજ્ઞસેનીને યજ્ઞાગારમાં બેસાડી નિર્ભય થવું વધારે ઉચિત છે (ऋ)

નકુલ—સારૂં તેમ કરો; કિંતુ અધુના પાંચાલી ક્યાં છે ? (लृ)

યુધિષ્ઠિર—મેં તેને યજ્ઞશાળામાં લઇ જવા વસંતિકા અને સહદેવને મોકલ્યાં છે. (દ્રૌપદી ભણી નજર જવાથી) ભ્રાતા ! જો આ દશા. અરે દૈવ ! દેવીની આ દશા જોઇને તને દયા નથી આવતી ? (ॡ)

શ્લોક.

અરરર અઘ શિકારી, આ મૃગો મારય મારી,
મૃગલી દીન બિચારી, શે હણે જો વિચારી ?
હણ હણ ઇક વારી, શે દૂમે નારી સારી ?
વિનતિ કરૂં અપારી, શી કરે ઘા તું કારી ! ૧

(યુધિષ્ઠિર નકુલને જોઇ દ્રૌપદી તેમની કને દોડી આવેછે) (ए)

(ऋ) તાત—હે બાપ ! હે ભાઇ !—જેને વિષે વાત્સલ્યમાન હોય તેને બોલાવતા આ સંબોધન વપરાય છે. પાર્થની—અર્જુનની. પૃચ્છા કરવા—ખબર પૂછવા. અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો હતો, તેના સમાચાર પૂછવા. વિહાર કરવા—(પાસેના જલાશયમાં) ક્રીડા કરવા. યાજ્ઞસેનીને—દ્રૌપદીને. યજ્ઞાગારમાં—યજ્ઞશાળામાં (પવિત્ર યજ્ઞશાળામાં ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, રાક્ષસ, વગેરે મલિન પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરી શકે નહિ, એવા વિચારથી)

(लृ) અધુના—હમણા.

(ॡ) યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીની દશા જોઈ ખેદ કરેછે; અરે ઇ૦. ૧ શ્લોક—માલિની છંદ. અઘશિકારી—અઘ (સંકટ) રૂપી શિકારી આ મૃગોને (અમો પાંડવરૂપી નરહરણોને) તું ધારીધારીને મારય (ભલે માર) પણ તું વિચારી જો, અને બિચારી દીન મૃગલી (દ્રૌપદીરૂપી) ને શે હણેછે ? એમ છતાં પણ તેને હણવીજ એવી તારી બુદ્ધિ હોય તો તેને એકેજ ફેરે હણી નાખ્ય; પણ તે સારી નારીને શું કરવા દૂમે છે—ઘડી ઘડી શા માટે દુઃખ દેછે ?

(ए) યુધિષ્ઠિર નકુલને—(દ્વંદ્વ) યુધિષ્ઠિરને અને નકુલને.

પાંચાલી—(નમન કરી) આર્યપુત્રના અશુભનો નાશ થાવ. (સખેદ) મહારાજ ! શું સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્ર ગયાં ? મહર્ષિ લોમશ અને ધૌમ્ય ગુરૂને પૂછતા તે પણ કંઈ કહી શકતા નથી ? (સાશંકી આગળ જેવો અભિનય કરી) હા હા આર્યપુત્ર ! પેલા મન્ત્રાનંદને પૂછી જુઓ પૂછી જુઓ. એની વિદ્યાના ચમત્કાર આપણે ઘણી વાર જોયા છે. (ઐ)

નકુલ—(સકોપ) પ્રિયા તમારા આગ્રહથી તેને વિશ્વાસપાત્ર ગણ્યો અને તેજ આજ શકાનું સ્થાન થઇ પડ્યો છે !

પાંચાલી—(વસંતિકા ભણી જોઇ) શું તે અહીં નથી ?

વસંતિકા—શસ્ત્રાસ્ત્ર ગયા ત્યારનોજ તેનો પત્તો નથી

પાંચાલી—(સખેદ) અરે મન્ત્રાનંદ ! તું પણ—(એવે અર્ધું આનંદ બોલી દીર્ઘદર્શી સાથે મંત્રાનંદ એકાએક હા પ્રવેશ કરે છે) (ઓ)

મંત્રાનંદ—અર્ધું આનંદ; આ ચારે કરૂં મદ. (યુધિષ્ઠિર ભણી જોઇ) અરે મૂઢ ! સ્વચ્છંદપણે મનેજ શંકાસ્પદ ગણ્યો ! (ઔ)

યુધિષ્ઠિર—(નમન કરી) શ્વશુર ! પ્રમાદવશાત્ પિતા પુત્રને પણ ચોર ગણે છે શસ્ત્રાસ્ત્ર ગયા પછી તમારા દર્શન અધુનાજ થયાં, માટે સંદેહ કરવાનું કારણ ઉપસ્થિત થયું. દ્વિજદેવ ક્ષમા કરજો ! (ક)

(ઐ) મન્ત્રાનંદને-બ્રાહ્મણવેશધારી રાક્ષસને શસ્ત્રાસ્ત્ર એજ હરી ગયો હતો, એમ આગળ કહેવાના આશયથી

(ઓ) પાંચાલી, ' અરે મન્ત્રાનંદ ! તું પણ '—એટલું અર્ધું વાક્ય બોલેછે, એટલામાં મન્ત્રાનંદ પ્રવેશ કરીને ' અર્ધું આનંદ આ ચારે કરૂં મદ ' એમ ગર્ભિત વચન બોલતો પ્રવેશ કરેછે તેનો મતલબ એ છે કે, હું અહીં આવીને તને અથવા મારા મનને આનંદ આપું છું, અને આ ચાર (પાંડવો) ને મદ કરૂં છું —મારા પર શંકાની નજરથી જુએ છે તેમને જૂઠા પાડું છું, અથવા હવે તેમનો પરાજય કરૂં છું

(ઔ) અરે મૂઢ ઇ૦—આ વાક્યથી યુધિષ્ઠિરનો તિરસ્કાર બતાવી એમ વર્ણવ્યું છે કે મન્ત્રાનંદને હવે પોતાનું રૂપ પ્રકાશ કરવાનો વખત પાસે આવ્યો છે.

(ક) યુધિષ્ઠિર હજી તેને બ્રાહ્મણ જાણેછે, એમ વર્ણવ્યું છે.

(ધૌમ્ય કમંડળમાંથી જળ લઈ વસંતિકા પર છાંટે છે અને તે શુદ્ધિમાં આવી બૂમો પાડવા માંડે છે).

વસંતિકા—અરે કોઈ ધાઓ ધાઓ ! દાનવ દેવ દેવીનું અને મહારાજા નકુલનું હરણ કરી હજી આવ્યો ગયો નથી. હાય હાય ! શું કોઈ નથી બોલતું કે આર્યપુત્રની પાછળ કોઈ નથીજ જતું ? અરે દેવ ! આ તે કેવી દુર્દશા ! (ज)

સ્મરવર્ધક—(તેનો હાથ ઝાલી) વસંતિકા ! વસંતિકા ! તું સાવધ થઈ સર્વ બીના આ મહર્ષિઓને કહી સંભળાવ એટલે એ ઉભય મહામુનિઓ અવશ્ય એ દુષ્ટનો નાશ કરશે.

વસંતિકા—(વળી પાછી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને શુદ્ધિમાં આવે છે ત્યારે આટલું બોલે છે કે) ધાઓ ધાઓ !

ધૌમ્ય લોમશ—(તેને શાંત કરે છે) અરે વસંતિકા ! તું અમને યથાર્થ સમાચાર કહી સંભળાવ. હવે અમારા આવ્યાથી તારે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય છે એમ સમજવું નહિ. સત્વર કે' કે' કે અમારા પશ્ચાત્ શું શું થયું ? (એમ સાંત્વના કર્યાં છતાં તે સાવધ થઈ બોલતી નથી તેથી કોપાવિષ્ટ થઈ) અરે મૂઢમતિ ! અમારો અનાદર કરે છે? શું જાણતી નથી કે અમે શાપાગ્નિથી બાળી તને દગ્ધ કરીશું ? (झ)

સ્મરવર્ધક—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા પ્રભુ ! " દૈવો દુર્બલઘાતકઃ મહર્ષિ ! એ મરેલીને મારવા કરતાં દુષ્ટ દાનવનેજ નાશ કરો તો કેમ ? (ञ)

(ज) વસંતિકા મૂર્છામાંથી જાગ્રત થાય છે પણ તેના મન પર થયેલા ભયની અસર હજી ગઈ નથી, તેથી તે પાસે ઉભેલા માણસને દેખતી નથી.

(झ) પશ્ચાત્—પાછળ—ગયા પછી. સાંત્વના કર્યાં છતાં— ધીરજ આપી શાંત કર્યાં છતાં. કોપાવિષ્ટ થઈ—ગુસ્સે થઈ. મૂઢમતિ—મૂઢ મતિવાળી ! ભયથી ગભરાયલી વસંતિકા બોલતી નથી, તેને મુનિ પોતાનો અનાદર કરે છે એમ માની તેનેજ શાપની ધમકી આપે છે, એમ વર્ણવીને કવિએ વનવાસી બ્રાહ્મણોનો સ્વભાવ વર્ણવ્યો છે.

(ञ) દૈવો ઈ૦—દૈવ પણ ગરીબનેજ મારનારો છે. મહર્ષિનો કોપ અસ્થાને છે, એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

ધૌમ્ય, લોમશ—(સકોપ) કિન્તુ મૂઢ ! જાણ્યા વિના કેને નાશ કરીએ ? (ટ)

સ્મરવર્દ્ધક—(નમન કરી) વસંતિકા જોવામાં ન આવી હોત તો શી રીતે તમે જાણત ? એના વિના જે જાણવાના હતા તે જાણી લઇ સત્વર તે દુષ્ટનો નાશ કરો અને ધર્માત્માઓને ઉગારી લ્યો. (એવે નેપથ્ય ભૂમિ પરથી શબ્દ થાય છે કે કોણ ? હરી જનાર કોણ ? ચાલ્ય ચાલ્ય સત્વર થા). (ઠ)

ધૌમ્ય, લોમશ—(તે શબ્દ સાંભળી થરથર ધ્રુજે છે અને ખુણે-ખોચરે સંતાઇ જઈ બકધ્યાની બને છે) (ડ)

સ્મરવર્દ્ધક—(સકંપ) મહર્ષિઓ ! ઠીક શાપાગ્નિથી બાળવા ધ્યાનસ્થ થયા છો ! અરે પ્રભુ ! હવે પ્રાણ જાય કે રહે તથાપિ જો થતાં હોય તો સ્વામીનાં દર્શન તો અવશ્ય કરવાજ જોઇએ. (એવે સહદેવ અને ભીમ પ્રવેશ કરે છે). (ઢ)

સહદેવ—વડભ્રાતા ! પછે તેણે સિંચાણા જેવી ઝડપ મારી અ-મો ચારે જણને ઝાલી લીધાં, પરંતુ હું તેની ઝડપમાંથી બચી તમને બોલાવવા આવ્યો. આહા જો ભ્રાતા ! ઘટોત્કચ મળી ગયો હોત તો તે અલ્પ કાળમાં અવશ્ય એ દુષ્ટનો નાશ કરી આપણને સુખપ્રાપ્તિ ક-રાવત ! કિંતુ દુર્યોધનથી દૈવ ક્યાં કમી છે ? (ણ)

સ્મરવર્દ્ધક—(ભીમ સહદેવને ઓળખી) અહો ! મહારાજ

(ટ) મૂઢ--સ્મરવર્દ્ધકનું સંબોધન.

(ઠ) એના વિના ઇ૦--વસંતિકા ન મળી હોત તો તમે ધ્યાન કરીને બધી વાત જાણવાના હતા, માટે હવે પણ તેજ રીતે જાણી લેઇને તે દુષ્ટનો નાશ કરો. નેપથ્યભૂમિપર--પડદા પાછળથી.

(ડ) બકધ્યાની—બગલાની પેઠે દેખાડવા માત્ર ધ્યાન કરનારા (રાક્ષસ આવ્યો એમ જાણીને).

(ઢ) તેમને ધ્યાનસ્થ જોઇને સ્મરવર્ધક તેમની મશ્કરી કરેછે, મહર્ષિઓ ઈ૦. સ્મરવર્ધકનો કંપ વર્ણવ્યો છે તે સુઘટિત કરી બતાવેછે; અરે પ્રભુ ઇ૦.

(ણ) દ્રૌપદી વગેરેને રાક્ષસ શી રીતે લેઇ ગયો તે, તેની પાસેથી છુટી

(ધૌમ્ય કમંડળમાંથી જળ લઈ વસંતિકા પર છાંટે છે અને તે શુદ્ધિમાં આવી બૂમો પાડવા માડે છે).

વસંતિકા--અરે કોઇ ધાઓ ધાઓ! દાનવ દેવ દેવીનું અને મહારાજા નકુલનું હરણ કરી હજી આઘો ગયો નથી. હાય હાય! શું કોઇ નથી બોલતું કે આર્યપુત્રની પાછળ કોઇ નથીજ જતું? અરે દૈવ! આ તે કેવી દુર્દશા! (ज)

સ્મરવર્ધક--(તેનો હાથ ઝાલી) વસંતિકા! વંસતિકા! તું સાવધ થઇ સર્વ બીના આ મહર્ષિઓને કહી સંભળાવ્ય એટલે એ ઉભય મહામુનિઓ અવશ્ય એ દુષ્ટનો નાશ કરશે.

વસંતિકા--(વળી પાછી સ્તબ્ધ થઇ જાય છે અને શુદ્ધિમાં આવે છે ત્યારે આટલું બોલે છે કે) ધાઓ ધાઓ!

ધૌમ્ય લોમશ--(તેને શાંત કરે છે) અરે વસંતિકા! તું અમને યથાર્થ સમાચાર કહી સંભળાવ્ય. હવે અમારા આવ્યાથી તારે કોઇ પણ પ્રકારનો ભય છે એમ સમજવું નહિ. સત્વર કેં કેં કે અમારા પશ્ચાત્ શું શું થયું? (એમ સાત્વના કર્યા છતાં તે સાવધ થઇ બોલતી નથી તેથી કોપાવિષ્ટ થઇ) અરે મૂઢગતિ! અમારો અનાદર કરે છે? શું જાણતી નથી કે અમે શાપાગ્નિથી બાળી તને દગ્ધ કરીશું? (झ)

સ્મરવર્ધક--(નિઃશ્વાસ નાખી) હા પ્રભુ! "દૈવો દુર્બલઘાતકઃ મહર્ષિ! એ મરેલીને મારવાં કરતાં દુષ્ટ દાનવનેજ નાશ કરો તો કેમ? (ज)

(ज) વસંતિકા મૂર્છામાંથી જાગ્રત થાય છે પણ તેના મન પર થયેલા ભયની અસર હજી ગઈ નથી, તેથી તે પાસે ઉભેલા માણસને દેખતી નથી.

(झ) પશ્ચાત્--પાછળ--ગયા પછી. સાંત્વના કર્યા છતાં-- ધીરજ આપી શાંત કર્યા છતાં કોપાવિષ્ટ થઇ--ગુસ્સે થઇ. મૂઢમતિ--મૂઢ મતિવાળી! ભયથી ગભરાયલી વસંતિકા બોલતી નથી, તેને મુનિ પોતાનો અનાદર કરે છે એમ માની તેનેજ શાપની ધમકી આપે છે, એમ વર્ણીને કવિએ વનવાસી બ્રાહ્મણોનો સ્વભાવ વર્ણવ્યો છે.

(ञ) દૈવો ઈ૦--દૈવ પણ ગરીબનેજ મારનારો છે. મહર્ષિનો કોપ અસ્થાને છે, એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

વસંતિકા—શું આર્યપુત્રે તે દુષ્ટ દાનવને મારી, મારી પ્રિય સખીને આણી ? મહારાજ ! તે કયાં છે ? તે કયાં છે ? (ત)

ધૌમ્ય, લોમશ—વીર વૃકોદર અને સહદેવ ! અમે એને શાંત કરીશું; કિંતુ અધુના તમે સત્વર જઈ તે દુષ્ટનો નાશ કરો નાશ કરો. (ભીમ સહદેવ નમન કરી તેમ કરેછે).

વસંતિકા—શું મારી વયસ્યા સાથે મને નહિ મળવા દો ! અરે ! હા દૈવ ! (એમ બોલી છાતી કૂટેછે.)

ધૌમ્ય, લોમશ—અલ્યા સ્મરવર્ધક ! આનો હાથ ઝાલી એને હોમ-શાળામાં લઇ જઇ સુવાડી દે. જા અમે પણ શત્રુમારણ મંત્રનું સાહિત્ય લઇ ત્યાંજ આવીએ છીએ. (સર્વ જાય છે.) (થ)

(વિકાળ સ્વરૂપી રાક્ષસ, યુધિષ્ઠિર નકુલ તથા પાંચાલીને બાથમાં ઘાલી ધીમે ધીમે ગતિ કરતો પ્રવેશ કરે છે)

યુધિષ્ઠિર—(વિચાર કરી) અરે દુર્બુદ્ધિ ! કાંક તો વિચાર કરય કે અમે તને બ્રાહ્મણ સમજી કેવી રીતે પાળ્યો પોષ્યો છે ! તારે તારું કૃત્ય આ પ્રકારનું તો કદાપિ પણ નજ કરવું જોઇએ. જો જોઃ—(દ)

શ્લોક.

રાખથી ગુપ્ત વહ્નિ રૂપે તું રહ્યો,
સાખથી બ્રહ્મ છુ બોલ એવો કહ્યો;
તો તને પાળિયો, દુષ્ટ દાનો લહ્યો,
જો મને ધારી વિચાર સર્વે વહ્યો. ૩

(ત) બીહીકણ પણ સ્નેહવાળી સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય વસંતિકાનો ગભરાટ કવિએ અહીં વર્ણ્યો છે !

(થ) શત્રુમારણ—શત્રુઓનો નાશ કરનારા યજ્ઞનું.

(દ) પ્ર. ૨ જો. ગતિ કરતો—ચાલતો દુર્બુદ્ધિ ! દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા !

૩ શ્લોક—સ્રગ્વિણી છંદ. રાખથી ઇ૦—જેમ રાખોડીમાં અગ્નિ ગુપ્ત રહેછે તેમ તું રાક્ષસ છતાં બ્રાહ્મણ વેષમાં ઢંકાઇને રહ્યો, અને તને પૂછ્યું ત્યારે તે તારી પોતાની સાખથી (સાક્ષીથી) 'હું બ્રાહ્મણ છું' એવો બોલ કહ્યો તેં એમ કહ્યું તો તને અમે પાળ્યો અને તું દુષ્ટ છતાં અમે તને દાનો લહ્યો—જાણ્યો એ સર્વે તું

ભીમ કે ! જલદ સત્વર જા. હજી દાનવ દૂર જઇ શકે એટલો કાળ ગત થયો નથી. (રણવર્ધકને ત્રાતો કરતો સાંભળી તથા બે પાંડવોને ઓળખી ભ ને મુનિયો કો આવે છે)

ધૌમ્ય, લોમશ—(ઉંચા હાથ કરી) વત્સ પાંડવો ! તમારૂં હૃદય શું સાવ વત્સ સહદેવ ! અમે અહીં નહોતા માટે તું કહી સંભળાવ્ય કે દુષ્ટ દાનવે આ કર્મ કેવી રીતે કર્યું.

સહદેવ—(નમન કરી) મહારાજ ! પહેલા તે રાક્ષસ હરી ગયો અને પછે અમને પકડ્યા તેમાથી હું નાશી બીજા ભ્રાતાને બોલાવી લાવ્યો. મહર્ષિ ! હવે અમારે કેમ કરવું તે જણાવજો.

ધૌમ્ય—વત્સ ભીમ ! અમારા આશિર્વાદથી તને આજ આટલા વાના પ્રાપ્ત થાવ.

શ્લોક.

અરિગણુ નમશે કૃપા અમારી,
કરિવર થય તદા તું સિંહ ભારી;
વિજય જય વિચારી જા તું ધારી,
અસુર અનેક વિદારી આવ્ય મારી. ૨

(આવા આશિર્વાદના શુભ શબ્દો સાંભળી વમતિકા એકદમ સાવધ થાય છે અને ભીમને જોઇ તેની કને આવી પગે લાગેછે).

આવેના સહદેવના કથન દ્વારા સૂચવેછે, વડભ્રાતા ઇ૦ પિતુ ઇ૦—દુર્યોધન જેવું દુઃખ દેછે તેવુંજ દુઃખ દૈવ પણ દેછે યુધિષ્ઠિર આદિનું બંધન વર્ણવ્યું છે માટે અત્રમ ર્ગર્ભસંધિનું વિદ્રવ નામે અંગ વર્ણવ્યું છે

૨ શ્લોક—પુષ્પિતાગ્રા છંદ અરિગણુ ઇ૦—અમારી તારા પર કૃપા છે માટે શત્રુઓના ગણુ (સમૂહ) તને નમશે (તારાથી પરાજય પામીને તને માથુ નમાવશે). કરિવર ઇ૦—જો તેઓ કરિવર (ઉત્તમ હાથી) જેવા બળવાન થાય (હોય) તો તું ભારી (મોટા) સિંહ જેવો થઇશ. અર્થાત્ તે ગમે તેટલા બળવાન હશે તોપણ (તેઓનો પરાજય કરીશ વિજય ઇ૦—તારા વિજયજય—વિજય (અભ્યુદય) ને વધારનાર જય (મધ્યમ પદ લોપી) વિચારીને અને શત્રુને ધારીને તું જા, તથા ત્યાં અનેક અસુરને વિદારીને (કાપીને) તથા મારીને અહીં પાછો આવ્ય

વસંતિકા—શું આર્યપુત્રે તે દુષ્ટ દાનવને મારી, મારી પ્રિય સખીને આણી ? મહા ાજ ! તે કયાં છે ? તે કયાં છે ? (ત)

ધૌમ્ય, લોમશ—વીર વૃકોદર અને સહદેવ ! અમે એને શાંત કરીશું, કિંતુ અધુના તમે સત્વર જઈ તે દુષ્ટનો નાશ કરો નાશ કરો (ભીમ સહદેવ ાગ ! ડરી તેમ કરેછે)

વસંતિકા—શું મારી વયસ્યા સાથે મને નહિ મળવા દો ? અરે ! હા દૈવ ! (એમ બોલી છાતી કુટેછે)

ધૌમ્ય, લોમશ—અહ ા સ્મરવર્ધક ! આનો હાથ ઝાલી એને હોમ-શાળામાં લઇ જઇ સુવાડી દે જા અમે પણ શત્રુમારણ યજ્ઞનું સાહિત્ય લઇ આજ આવીએ છીએ (સર્વે જાય છે) (થ)

(વિકાળ સ્વરૂપી રાક્ષસ, યુધિષ્ઠિર નકુલ તથા પાંચાલીને બાથમાં ધાલી ધીમે ધીમે ગતિ કરતો પ્રવેશ કરે છે)

યુધિષ્ઠિર—(વિચાર કરી) અરે દુર્બુદ્ધિ ! કાંક તો વિચાર કરય કે અમે તને બ્રાહ્મણ સમજી કેવી રીતે પાળ્યો પોષ્યો છે ? તારે તારૂં કૃત્ય આ પ્રકારનું તો કદાપિ પણ નજ કરવું જોઇએ જો જો —(દ)

શ્લોક.

રાખથી ગુપ્ત વહ્નિ રૂપે તું રહ્યો,
સાખથી બ્રહ્મ છું મો ! એવો કહ્યો,
તો તને પાળિયો, દુષ્ટ દાનો લહ્યો,
જો મને ધારી વિચાર સર્વે વહ્યો ૩

(ત) ભીહીકણ પણ સ્નેહવાળી સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય વસંતિકાનો ગભરાટ કવિએ અહીં વર્ણ્યો છે !

(થ) શત્રુમારણ—શત્રુઓનો નાશ કરનારા યજ્ઞનું.

(દ) પ્ર ર જો. ગતિ કરતો—ચાલતો દુર્બુદ્ધિ ! દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા !

૩ શ્લોક—સગ્વિણી છંદ રાખથી ઇ૦—જેમ રાખોડીમાં અગ્નિ ગુપ્ત રહેછે તેમ તું રાક્ષસ છતાં બ્રાહ્મણ વેષમાં ઢંકાઇને રહ્યો અને તને પૂછ્યું ત્યાર તે તારી પોતાની સાખથી (સાક્ષીથી) 'હું બ્રાહ્મણ છું' એવો બોલ કહ્યો તે એમ કહ્યું તો તને અમે પાળ્યો અને તું દુષ્ટ છતાં અમે તને દાનો લહ્યો—જાણ્યો એ સર્વે તું

અપ્રિય—

શ્લોક.

હે દુષ્ટાત્મા ! વિચારી, વિચર નરકમાં, પાપ આવાં સ્વીકારી,
સુણી યા બોધ ધારી, મહીં શીખ હૃદયે, કામ લોભાદિ મારી;
દુ:ખી થાશો અપારી, અધમ મતિવની, નામ શે યો નસારી ?
આવી આ પીડ ભારી, કઠિન કરમથી, લાગી કારી કટારી. ૪

નકુલ—અહો દાનવેશ્વર ! આ ધર્માત્મા સત્ય કહેછે. પ્રાણી માત્ર ધર્મપર હોયછે તો પછે તમે તેનો કેમ ત્યાગ કરોછો ?

અપિચ—

શ્લોક

વિચાર કરો નર ! ધ્યાન ધરો કરવાનુ કરો તરીજાવ તદા,
સુગતિ થશો ન પાત હશો, શિવપુર વસો નવ જૂઠ કદા,
ખરેખરી આ શીખ છે શુભ આ, હિત છે વર આ તજ તુ પ્રમદા;
ગયુ જ ગયુ સહુ પુણ્ય ગયુ, ઓ મૂઢ ! થયુ શુભ કાંઈ અદા ! ૬

પાંચાલી—(સકંપ) અહો મત્તાનંદ ! તુ ભલે રાક્ષસ, ભૂત, ભૈરવ કે ગમે તે માયાવી હો, અને તે મારા પતિઓએ તને ઓળખ્યો હો, તોય પણ મે તો તારૂ સર્વ પ્રકારે સારૂ થાય એમજ કર્યું છે. હવડાના તારા રૂપથી તુ રાક્ષસ હોય એમ લાગે છે. અરે ભ્રાતા ! જો તુ રાક્ષસ છે તો પછે આવો અવગુણી શા રીતે થાયછે? મે સાંભળ્યુ છે અને જાણ્યુ છે કે રાક્ષસોને કિંચિત્ ગુણ કર્યો હોય તો તે સમય આવ્યે અનેક ઘણો ગાને છે વીરા ! રાક્ષસો દેવથી કુનહિક કશામા પણ ઉતરતા નથી, તો પછે તુ મારો થઇને મારાને કેમ મારવા બેઠો છે? (ઘ)

રાક્ષસ—અરે ધર્માત્મા કેનડાતા પાડુરો ! તમિ નિરપરધ્ધધ દાનવ દણુઘ ઘધ અનાઇ અન્નનઇ હત્થમ્મિ દૂષણુ કકણ ધ ાધ શુત્ત—(ન)

---

૬ શ્લોક—મલ્લિકાવૃત્ત વિચાર ઈ૦—હે નર (રાક્ષસમા નરજાતિવાળા) તમે વિચાર કરો અનારૂ કહેવુ ધ્યાનમા ધરો, કરવાનુ (ધર્માચરણ) કરો અને તરી જાઓ તેથી શું ફળ એમ કહેશો તો સુગતિ ઇ૦ સુરારિ—ઇંદ્ર નરપાલ—રાજા હશો—થશો ખરેખરી ઈ૦—આ ખરેખરી શીખ છે આ શુભ (કલ્યાણકારી વચન) છે આ વર (ઉત્તમ) હિત છે, માટે તુ પ્રેમદા (દ્રૌપદીને) તજ (છોડી દે) જ્યારે તે કાંઇ નથી માનતો ત્યારે તિરસ્કારથી કહેછે ગયુ જ ઈ૦—હે મૂઢ ! તારૂ સહુ પુણ્ય ગયુ—પરવાર્યું કેમકે તારાથી કાંઈ શુભ અદા થયું નહિ—તારાથી તારો સ્વધર્મ બજાવાયો નહીં

(ઘ) મારાને—મારા સ્વામીઓને

(ન) અરે ઈ૦—ધર્માત્મા કહેવાવતા પાડવો ! તમે નિરપરાધી દાનવ દ્રોહી છો અને બીજાના હાથમા દૂષણકંકણ (દૂષણરૂપી કંકણ) ધારો (છો) સાંભળો. કવિએ અહીં રાક્ષસની ભાષા ખોટા પ્રયોગવાળુ સંસ્કૃત અને તેવુજ પ્રાકૃત ભેળીને બનાવી છે સંસ્કૃત નાટકોમા રાક્ષસાદિ અધમ પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃતજ

શ્લોક.

હિડિંબ બાક અવ્વંકે, હણુઇ ગણુઇ નહિ;
કૂવં બુજ્ઝી પડઇ રે, વિબુધત્વ યદા લદી ! ૭

(દ્રૌપદી સામું જોઇ) હા પ્રિયા ! અલસી ફુલ સરિફ્વી સામવી ત્વં કિં નિંદાલવી હુવ્વ છઇ. ન કરઇ ન કરઇ ત્વયાં અહિતં ન કુરં. શુભં કૂત્વા શુભં કૂત્વા. વરં બુડી વરં બુડી. (પ)

યુધિષ્ઠિર—ધન્ય છે ધન્ય છે ! તને તારા જાતિલાઓનો નાશ વૈરનો અંત કરવા પ્રેરે એ યથાર્થ છે. કિંતુ તે જેમ શૂરવીર થઇ અમારી સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા તેમજ તારે પણ તેમના જેવા થઈ સ્નેહીઓના ઋણથી મુક્ત થવું ઉચિત છે. હિડિંબ બકાદિનાં પરાક્રમ તે પરાક્રમજ હતાં ! જો શ્રવણ કરય—(ફ)

વપરાય છે. રોષદર્શિકામાં પ્રેમાનંદે શ્રીદામાની પત્નીની ભાષા તેવીજ વર્ણી છે. પણ અહીં કવિની કલ્પના એવી લાગે છે કે, જેમ કોઇ ગુજરાતીનો અજાણ હિંદુસ્તાની ગુજરાતી માણસની જોડે વાત કરતાં ગુજરાતી ભાષા બોલવાનો યત્ન કરે છે ત્યાં તેનાથી ગુજરાતીનાં ક્રિયાપદ વગેરેના રૂપ અસ્થાને યોજાય છે તથા તે સાથે પોતાની ભાષાનો ઉપયોગ પણ થાય છે, તેમ અહીં રાક્ષસને બન્યું છે તે વખતમાં યુધિષ્ઠિરાદિ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા હતા, એમ કવિએ માન્યું જણાય છે. હવે પછી રાક્ષસની ભાષા આવે ત્યાં આમજ જાણવું.

૭ શ્લોક—અનુષ્ટુપ્ હિડિંબ ઇ૦—હિડિંબ (હિડિંબાસુર) અને બક (બકાસુર) ને અવકે (વાંક વિના) હણઇ (હણ્યા), અને ધર્મને ગણુઇ (ગણ્યો) નહિ. રે ! યદા (જ્યારે) વિબુધત્વ (પંડિતપણું) લદી (તમે સમજ્યા હતા) ત્યારે શું તમે બુજ્ઝી (જાણી જોઇને) કૂવં (કૂવામાં) પડઇ (પડ્યા) ?

(પ) અળસી ઇ૦—અળસીના ફૂલ સરખી શ્યામળી તું કેમ નિંદા કરનારી થઇ છે ? ન કર ન કર ત્વયા (તવ—તારૂં) અહિત નહિ કરૂં. શુભ કરીશ, શુભ કરીશ. વરદાન માગ, વરદાન માગ.

(ફ) અહીં યુધિષ્ઠિર પોતાનું અહિત કરનાર અધમ દાનવને તેના સ્વજાતિ પ્રેમ માટે વખાણે છે માટે યુધિષ્ઠિરનું ઉત્તમ નાયકપણું વર્ણવ્યું છે.

શ્લોક.

જો જો વિચારી રજ યાતુધાન તું,
વીરત્વ ધારી હણુ વૈરી ગાન તું;
આશે અમારાં અરપી કરી તમે,
શૂરા બનો તાપ તદા બધા શમે. ૮

અપ્રિય—

શ્લોક.

હિડિંબ નાક જો ગયાં થયો ખરો તર્યો તદા,
નપુંસકો ન દેલ કોઇ, શૂરવીર તે સદા;
લડો અડો અરિથીં આવી અસ્ત્ર શસ્ત્ર અર્પીને,
ન માયલા ન બાયલા બનો સહુ સમર્પીને. ૯

નકુલ—(સકોપ) અહો ભ્રાતા ! એ પંટતિલને કિયે પ્રકારે શૂર ચઢવાનું છે ? ભલે આપણે આયુધ રહિત છીએ અને એ આપણો નાશ કરે, તથાપિ શું આ દેહમાં પ્રાણ સતાં એ પાંચાલીને પ્રસન્નતાથી લઇ જઇ શકે ? એગ કદાપિ થનાર નથી. અધમ મૃગ તો નપુંસક છેજ અને જો રાત્રી પડશે તો ક્યારેય પણ કહેનાર નથી કે હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું. (રાક્ષસ સામે જોઇ) અરે મૂઢ ! શ્રવણ કરય શ્રવણ કરય— (વ)

શ્લોક.

મૂઢ ! ગૂઢ ધૂક રૂપી દુષ્ટ દૈત્ય ! સાથમાં,
ધારતો ન તું શૃગાલ સિંહ જાણ હાથમાં;

---

૮ શ્લોક—વંશસ્થવૃત્ત. રજ—જરા યાતુધાન—રાક્ષસ

૯ શ્લોક—નારાચ છંદ. હિડિંબનું પરાક્રમ વર્ણે છે. હિડિંબ ઈ૦. નાક—સ્વર્ગમાં લડો ઈ૦--તેમ તમે પણ અમારાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર આપીને લડો, નમાયલા ઈ૦--અમને અમારૂં સહુ (શસ્ત્ર અસ્ત્ર વગેરે) સમર્પીને (આપી દઇને) નમાયલા (રાંક) અને બાયલા ન બનો. અર્થાત પ્રથમ અમારાં શસ્ત્ર વગેરે ચોરી જઇને પછી તું અમને કપટથી મારી નાખવાનું કરેછે તેથી તું શૂરવીર નથી પણ બાયલો છે.

(વ) પંટતિલને--છેકજ નામર્દને અધમ--(રાક્ષસનું વિશેષણ). જો રાત્રી પડશે તો ઈ૦--(કેમકે રાત્રી એ રાક્ષસોને માયા કપટ કરવામાં અનુકૂળ છે, માટે તે વખતે એ લડવા શું કરવા આવે ?)

ઉચ્ચતાલ શા! ગ્રહીજ તેં કુઠાર સાથમાં,
આયુ વાયુ હા ગયો! ગ્રહે ગ્રહે તું બાથમાં. ૧૦

(એટલું બોલી રાક્ષસની બાથમાંથી બળાત્કારે છૂટી હેઠો પડે છે અને જંઘાસ્ફોટન કરી કહે છે કે) અરે દાનવ ! જો તેં કોઇ દાનવિનું ઉદર સેવ્યું હોય તો આ માનવીની બીતિ માનવી જોઇયે નહિ. તારૂં નામાભિધાનાદિ કથન કરી અને મારૂં તે શ્રવણ કરી યુદ્ધ કરવા સજ થા સજ થા. (મ)

શ્લોક.

પાંડુસૂનુ કરૂં સર્વ સૂનું મતિહીણ! અજાણ ન જાણ મને તું,
ભીષણ ભીષ્મ પિતામહ છે મમ, દ્રોણ તણો ગણ્ય છાત્ર મને તું,
નામ નકુલ હું અર્જુન ભ્રાત નકુલ કર્યો નકીં જાણ તને તું,
માનવ ભીમ તણો લઘુ ભ્રાત હું, દાનવ નામ કહેજ મને તું. ૧૧

૧૦ શ્લોક—ચામર છંદ. મૂઢ ઈ૦—હે મૂઢ! હે ધૂર્ત (છાના) ધૂર્ત રૂપી દુષ્ટ દૈત્ય! તું તારા સાથમાં શૃગાલ (શિયાળ) છે એમ ન ધારતો; પણ તારા હાથમાં સિંહ છે એમ જાણ, હે ઉંચા તાડ જેવા! તેં તારા હાથમાં (તનેજ કાપવાની) કુઠાર (કુહાડી) ગ્રહી છે હા! (અરે!) તારો આયુષ્ય રૂપી વાયુ ગયો એમ જાણીને તેને તું બાથમાં ગ્રહે ગ્રહે (પકડી રાખ્ય પકડી રાખ્ય) અર્થાત અમને શું બાથમાં પકડી રાખેછે? તારા આયુષ્ય રૂપી વાયુનેજ પકડી રાખ્યને! અથવા, તું અમને હમણા ભલે બાથમાં ઝાલી રાખ્ય, પણ તારો આયુષ્ય નાશ પામ્યો એમ જાણ અહીં નકુલનું ક્રોધયુક્ત ભાષણ વર્ણ્યું છે માટે અવમર્શસંધિનું સંફેટ નામે અંગ જાણવું.

(મ) જંઘાસ્ફોટન કરી—જાંઘ થાબડીને. નામાભિધાનાદિ—નામ વગેરે.

૧૧ શ્લોક—ઇંદ્રવિજય. પ્રથમ નકુળ પોતાનું નામ કહે છે: પાંડુસૂનુ ઈ૦—હું પાંડુસુત (પાંડુનો પુત્ર છું,) તે તારૂં સર્વ સૂનું (ઉજડ) કરૂં એવો છું. હે મતિહીણ! તું મને અજાણ (યુદ્ધ કરવામાં અગર રાક્ષસોનો નાશ કરવામાં) અજાણ ન જાણ. ફરી પોતાના વડિલ તથા ગુરૂનાં નામ કહી તેને ભય ઉત્પન્ન કરે છે; ભીષણ ઈ૦—ભીષણ ભયાનક, છાત્ર—શિષ્ય. નકુલ કર્યો ઈ૦—તને નકુલ (કુળ વગરનો) કર્યો એમ તું નકી જાણ. અર્થાત્ તારો વંશ પણ ન રહેવા દેઉં. દાનવ ઈ૦—અને હે દાનવ! હવે તું તારૂં નામ મને કહે. રાક્ષસનો ધિક્કાર કરી તેને ભય ઉપજાવ્યું છે માટે અવમર્શસંધિનું દ્યુતિ નામે અંગ વર્ણ્યું છે. શૌર્ય તથા આપવડાઇનું કથન કર્યું છે માટે અવમર્શસંધિનું પ્રસંગ નામે અંગ પણ વર્ણ્યું છે.

રાક્ષસ—અપ્પુણુ ધડવત કિં ગજ્જઇ, મમ નામાભિધાન જટાસુરઃ શ્વાન ભમહતિ ન કરઇ (એમ બોલી શક્તિનો પ્રહાર કરવા જાય છે એવે નેપથ્યમાંથી શબ્દ થાય છે કે "કોણ અસુર ? પેનો મ નાનંદ ! પાચાળીને હરી ગયો ! ક્યાં છે ? ક્યાં ? હે ગદા ! તદા તને ભક્ષણ મળ્યું જાણ ! એ શબ્દો શ્રવણ કરી જટાસુર ભીમ આવ્યો જાણી યુધિષ્ઠિરને બાથમાંથી નાખી દઇ દ્રૌપદીને લઇ ચાલતો થાય છે. દ્રૌપદી હા પતિ ! હા પતિ ! એમ વિલપે છે અને યુધિષ્ઠિર નકુલ તે દાનવ પાછળ દોડી જાય છે). (म)

(હાથમાં ગદા લેઇ પ્રલયકાળના રૂદ્ર જેવે રૂપે ભીમ સહદેવને પૂછતો પ્રવેશ કરે છે)

ભીમ—હે અધમાધમ ! તે એમ પણ ન જાણ્યું કે હું આજે અપગવ રૂ છું તે રાક્ષસ કુળનો વિનાશીનો અપરાધ છે ! રે મૂઢ. મંગનદ ! ! શ્રવણ કર્ય શ્રવણ કર્ય —(य)

શ્લોક.

બક, કિર્મિર આદિ, હિડિંબ, હણ્યા,
નૃપ નોતમ માંબતીં મે ન ગણ્યા !
અધમાધમ ! કોઇ ન લાંબુ લણ્યા,
ભુજ આ સુગદાથી બચ્યા ન ગણ્યા. ૧૨

(म) અપ્પુણુ ઇ૦—અપૂર ઘડા પેઠે કેમ ગાજે છે ? મારૂં નામાભિધાન જટાસુર જે શ્વાન ભસે તે ન કરૂં, નેપથ્યમાંથી ઇ૦—ઓરડામાંથી ભીમ અને સહદેવનો આ પરસ્પર સમય હોવાથી ભીમ બોલે છે, તદા ઇ૦—ત્યારે (જો રાક્ષસ હોય તો) યુધિષ્ઠિર નકુલ—(કદ)

(य) પ્રવેશ કરે પ્રલય કાળના ઇ૦—(પ્રલયકાળે સૃષ્ટિનો સંહાર કરવાનો હોવાથી રૂદ્રદેવ બહુ કોપે છે, એમ પુરાણોમાં વર્ણ્યું હોય છે). અર્થાત્ અત્યંત ક્રોધી અધમાધમ—(રાક્ષસનું સંબોધન) રાક્ષસ કુળના વિનાશીનો—(ભીમે ઘણા રાક્ષસ મારેલા હોવાથી)

૧૨ શ્લોક—ટોટક ભીમે જે હેલ માર્યા તેમાંના મુખ્યના નામ જણાવે છે બક ઇ૦ માબલી—મોટા બળવાન લણ્યા—માર્યા ભુજ ઇ૦—કોઇ

અપિચ—

શ્લોક.

ન જો હું હણું યા તું યાતું ભવારિ,
ભલે વજ્ર કે વા તું કાતું કટારી;
ગણું ના કદિ સાં તું જા તું મુરારિ,
ગદા માર રે આ તું ખા તું સુરારિ. ૧૩

હા સહદેવ! એ ક્યાં છે ક્યાં છે? કેમ એ મારી દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, કે પાંચાલીનો પોકાર સંભળાતો નથી! શું મારો ઉપહાસ કરી કોઇ આ ગદાનો સદાસર્વદા ભોગી થયો છે, કે તે દાનવ દૂર નાશી ગયો છે? હે ભ્રાતા! કેમ તું કાંઇ બોલતો નથી? એ મૂઢને હું એક વાર

આ ભુજથી અને સારી ગદાથી બચ્યા હોય એમ શક્યા (સાંભળ્યા) નથી. અર્થાત્ કદાચ બીજું શસ્ત્ર તું લેઇ ગયો છે તેમ આ ગદાને પણ લેઇ ગયો હોત તથાપિ મારા ભુજ તને મારવાને સમર્થ છે, એ વ્યંગ્ય ભીમે પોતાની શક્તિ કહી બતાવી છે માટે અવમર્શસંધિનું વ્યવસાય નામે અંગ વર્ણ્યું છે.

૧૩ શ્લોક—ભુજંગી. ન જો ઇ૦—યા (અગર) તું ભવારિ (ભવ—શિવનો અરિ ત્રિપુરાસુર, અથવા ભવ—સંસારનો શત્રુ વિષ્ણુ) હોય તોપણ જો તને યાતુને (રાક્ષસને) ન હણું (તો મારૂં નામ ભીમ નહિ,—એ અધ્યાહાર) અથવા જો હું એ યાતુ (રાક્ષસ)ને ન હણું તો ભવારિ (શિવનો શત્રુ) થઈને યાતું (યાતના) ભોગવું. (ભીમ શિવભક્ત હોવાથી તે શિવના સોગંદ ખાય, એ ઘટિત છે). અથવા તું જોયા ન કરઃ કદાચ તું ભવારિ હશે કે રાક્ષસ હશે તોપણ તને હું હણીશ. ભલે ઇ૦—ભલે તું વજ્રરૂપ હોય, કે કાતું હોય કે કટારી રૂપ હોય, તોપણ—હણીશ. (એમ ઉપરની કડી સાથે અન્વય). અથવા, તું ભલે તારા હાથમાં વજ્ર, કાતું કે કટારી વા—વહ—વહન કર—ધારણ કર, તોપણ. અથવા, ભલે તું વજ્ર વગેરેને હાથમાં સાં—પકડ, તોપણ તને ગણું નહિ, (એમ ત્રીજા ચરણ સાથે અન્વય) ગણું ઈ૦—ભલે તું જા, અને મુરારિને સાં—તેનું શરણ ગ્રહણ કર, તોપણ તને ગણું ના. અથવા, તું મુરારિ પાસે જા, તોપણ ગણું નહિ. ગદા૦—જો તું સુરારિ—દૈત્ય છે તો તું આ ગદાનો માર ખા ભીમે પોતાની શક્તિની વડાઇ કરી બતાવી છે માટે અવમર્શસંધિનું વિરોધન નામે અંગ વર્ણ્યું છે.

જોઉં તેમ તું કરય, એટલે તારે તારાં શસ્ત્રોની કંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. (ર)

સહદેવ—(પાછળથી આગળ આવી) મહાવીર! દૃઢધીર! તે આપના તાપથી સંતાપ પામી આગળ નાશી ગયો એમ લાગે છે, માટે આવો આ પાસેના ઘોર જંગલમાં એનો તપાસ કરીએ. હવે એ આ જગતનો બે ઘટિકાનોજ પ્રાહુણો છે, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—(લ)

શ્લોક.

આવરદાની દોરી, આવી રે'તા સુધી કદી ન તૂટે;
જીવતર એનું માટે, એને આપો લઇ જઇ છૂટે. ૧૪

ભીમ—(દંત દાબી) અરે મૂઢગતિ સહદેવ! તું એમ કેમ બોલે છે? શું એટલુંય નથી જાણતો કે જેના પર વૃકોદર વક્ર દૃષ્ટિથી જુએ તેને કાળઆળ કામ આવે નહિ, અને કદાપિ આવે તો કાળ પણ આ વિકાળ વીરથી કિયે પ્રકારે જાશે? અસ્તુ. હવે બીજું કાંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર મને તું તે ક્યાં છે એટલુંજ કહે, એટલે એના કાળની દોરી સાંધી હશે તોપણ હું તોડી નાખવા સમર્થ છું. (એવે નેપથ્યમાંથી શબ્દ થાય છે કે " ભાત એ અહીં પણ નથી " તે શબ્દ ઓળખ્યા જેવો અભિનય કરી). (વ)

(ર) દૃગ્ગોચર—દૃષ્ટિને ગોચર અર્થાત્ નજરથી દેખાય એવો ઉપહાસ કરી—(દ્રૌપદીને લેઇ જવા રૂપ) સદાસર્વદાનો ભોગી—અર્થાત્ મૃત્યુ પામવાનો છે કે કેમ? આવશ્યકતા—જરૂર

(લ) દૃઢધીર—(ભ શ્રી). તાપથી—પ્ર તાપથી. પ્રાહુણો—પરોણો—મહેમાન. અર્થાત્ બે ઘડી પછી તમારી નજરે પડશે એટલે તમે તેને મારશો, ત્યારે જગત્ તજીને જવું પડશે શાસ્ત્રનુ કથન કર્યું છે માટે શાસ્ત્રચક્ષુસ્ત્વ નામે નાયકનું લક્ષણ વર્ણાયું છે

૧૪ શ્લોક—ગીતિ આવી રહેતા સુધી—પૂરી થતા સુધી જીવતર ઇ૦—માટે એનું જીવતર એને આપો લઇ જઈને ત્યાંથી છૂટે—છૂટશો. રાક્ષસના મરણ રૂપ અર્થ સિદ્ધિને માટે એને આપો લેઈ જવા રૂપ હેતુનો ઉપન્યાસ કર્યો છે માટે ઉપપત્તિ નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણાયો છે.

(વ) દંત દાબી (ક્રોધનો અભિનય) વક્ર દૃષ્ટિથી—ક્રોધના અભિ-

સહદેવ—વીરમણિ વૃકોદર ! આ શબ્દ નકુલના જેવા લાગે છે માટે આપણી મગ સત્વર આવો સત્વર. (એટલું બોલી બંને જણ આગળ પાછળ ચાલ્યા જાય છે).

નકુલ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા ભ્રાતા ! આ વન કેવું ભયંકર લાગે છે ! સર્વત્ર પક્ષી પશુઓનો વાસ આજ ઠેકાણે વિધાતાએ નિર્માણ કર્યો હશે કે શું ? જુઓ જુઓ—(શ)

શ્લોક.

અરે હા ! જુઓ ગીધ આ હાડ કાચે અને જાય ઉડી;
શૃગાલો કરે શબ્દ, શ્યેનો ધરે ભ્રાત ગી દૃષ્ટિ કુડી !
મુઆં પ્રાણી ને પક્ષી ! હાં શી હવે શોભતી દેહ રૂડી !
કિંવા કર્મની પીડ પ્રિયા ! પડી કે ક્રિયા લાગી કૂડી. ૧૫

યુધિષ્ઠિર—વત્સ નકુલ ! સાવધ રે' સાવધ રે'. આ અઘોર વન જોઇ મને કંઇની કંઇ કલ્પનાઓ થઇ આવેછે. (એવે કોઇ આવવાનો પડઘા સાંભળી) નકુલ ! નકુલ ! સાવધ ! સાવધ ! જો કોઇ મહાવિકાળ રૂપ ધારી આપણી ભણી આવેછે. રાક્ષસો ઘણા માયાવી હોય છે ! (એવે ભીમ તથા સહદેવ પ્રવેશ કરેછે અને યુધિષ્ઠિરને જોઇ નમન કરેછે). (પ)

નયથી—અર્થાત્ કોપથી. કાળઆળ—કાળનું નિમિત્ત—' મારો કાળ હજી ખુટયો નથી માટે હું નહિ મરૂં ' એવું બહાનું. અલં—બસ.

(શ) નકુલ ઈ૦—અહીં ' (નકુળ તથા યુધિષ્ઠિર પ્રવેશ કરે છે) ' એમ જોઇએ. કેમકે ભીમનો શબ્દ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરને છોડીને દ્રૌપદીને લેઇને રાક્ષસ ગયો તથા તેમની પછવાડે નકુલ તથા યુધિષ્ઠિર પણ ગયા, એમ પાછળ તે સર્વેનો નિર્ગમ વર્ણાયા પછી ભીમ અને સહદેવનો પ્રવેશ થયો છે હવે તેમનો નિર્ગમ થયા પછી નકુળ તથા યુધિષ્ઠિરનો પ્રવેશ વર્ણાય છે એ સ્પષ્ટજ છે.

૧૫ શ્લોક—ચંદ્રકીડા છંદ. શ્યેનો—બાજપક્ષીઓ. શી—કેવી ! શોભતી ઈ૦—(વક્રોક્તિ) પ્રિયા ! હે દ્રૌપદી ! ક્રિયા લાગી ઇ૦—કે આ રાક્ષસથી હરણ થવા રૂપી ક્રિયા તને લાગુ પડી !

(પ) કંઇની કંઈ ઇ૦—અર્થાત્ અનિષ્ટ કલ્પનાઓ થઈ આવે છે.

ભીમ—અહો વડભ્રાતા ! કહો કહો કે દાનવ ક્યાં છે ? પાંચાળી કેમ દીસતી નથી ? શું તે ચાંડાળ તમ સતાં એને લઈ નાશી ગયો ? શું થયું તે સત્વર કહો સત્વર. (स)

યુધિષ્ઠિર—(નિઃશ્વાસ નાખી સલજ્જ) હા ભ્રાત ! અમો ઉભયનો ઉપમર્દ કરી તે પાંચાળીનું હરણ કરી ગયો કરી ગયો (ह)

ભીમ—(આશ્વાસન કરી) અજાતશત્રુ ! આવી પડી તે પડી; હવે શોચ કરવાથી શું ! કિંતુ જો કે તે સાક્ષાત રૂદ્રને શરણે ગયો હશે તથાપિ આ ભીમ તેનો અલ્પ કાળમાં અંત આણશે જાણુ ! હવે વિલંબ કરવાનો અવસર નથી માટે ચાલો ચાલો.

યુધિષ્ઠિર—(વિચાર કરી) ગદાવીર વૃકોદર ! આ ભયંકર સ્થળ જોઈ અવશ્ય મારૂં મન એમ કહેછે કે તે રાક્ષસનો નિવાસ આટલામાંજ કંઈ હશે; જો એમ કલ્પના ન કરીએ તો આવા નિર્જન વનમાં આ સર્વે દર્શાતી હોય ? પશ્ય પશ્યઃ—(का)

શ્લોક.

જો આ ગીધે ગરદન ગ્રહી માનવી હાડ એ તો;
અંગોપાંગે રૂધિર ન મળે દાનવી ભક્ષ એ તો;
નિશ્ચે એવા અપર નીચ કો ? રાનવી યાતુ રે'તો;
શોધો શોધો નિકટ નિરખો જાન્હવીશી હવે તો. ૧૬

(स) ભીમની પ્રશ્ન પરંપરાથી તેનો ક્રોધ વધ્યો છે.

(ह) ઉપમર્દ-પરાભવ.

(का) નિર્જન—મનુષ્ય વગરનું—ઉજડ પશ્ય પશ્ય—જો જો.

૧૬ શ્લોક—મંદાક્રાંતા જો ઇ૦—જો, આ ગીધે જે ગરદન પોતાની ચાંચમાં લીધી છે, તે હાડકું માણસનું હોય એમ જણાય છે. આ શબના અંગમાં (હાથ પગ વગેરેમાં) અને ઉપાંગમાં (આંગળાં વગેરેમાં) રૂધિર ન મળે (નથી), માટે એ દાનવી (દાનવનું) ભક્ષ (થયેલું) છે. (દાનવે રૂધિર ચૂસી લીધેલું હોવાથી). હેતુ ઉપરથી તર્ક કર્યો છે માટે અનુમાનાલંકાર. નિશ્ચે ઇ૦—એવા (માણસને મારી નાખે એવા) અપર (બીજા) નીચ કોણ હોય ? માટે અહીં રાનવી (રાનમાં રહેનારો) જ ગલી યાતુ (રાક્ષસ). રે'તો (રહેછે)

ભીમ—(હોઠ પીસી) આહા ! જો આટલામાંજ એ દુષ્ટનું રેહાણ હોય અને તે મારી નજરે પડે તો મે તેને નિમેષનિમિષમાં માર્યો જાણો. (ગેરે નેપથ્યમાંથી રે પાપી પ્રાણ ! તને આ દેહ છોડી જવું કેમ ગમતું નથી ! હો દૈવ ! તે વૃકોદરનું વીર્ય પણ દાનવદ્વારે નષ્ટ કરાવ્યું કે શું ! એ વિલાપ નાદને ઓળખ્યા જેવો અભિનય કરી)—(ત્રા)

સહદેવ—(સઆશ્ચર્ય) સાભળો સાભળો. અવશ્ય આ વિલાપના શબ્દ તો યાજ્ઞસેનીનાજ (ગા)

ભીમ—કંઇ નહિ કઇ નહિ; શાથી જાણીએ કે તે દાનવની માયા નહિ હોય ?

સહદેવ—હુ નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે એ એનીજ વાણી. અપ્સરા, દેવાંગના, કિન્નરી, ગન્ધર્વી કે રાક્ષસી ની વાણીમાં જે નથી તે પાંચાલી ની વાણીમા આ પ્રમાણે છે —

યુધિષ્ઠિર—વીર વૃકોદર ! આ રૂપ એ નિશાનાજ પોકાર હોવા જોઇએ, માટે સત્વર ચાલો ચાલો

ભીમ—(ગદાને એક હાથથી તોળી જોઇ) દેવિ ! આજ તને હુ આ પ્રમાણે મનમાન્યું અર્પી પ્રસન્ન કરીશ (ઘા)

શ્લોક.

ગદાદેવિ ! ઉંનુ અતિ રક્ત અર્પું, અને પુષ્ટ આમિષ સંતોષ તું,
તદા દેવીને વેહેલુ તે સુખ દેવુ, વળી આમ અર્પું ન દે દોષ તું;
અખંડિત અસ્થિ હુ ખાંડી દઉ છુ, પછે પિંડ ચંડી સદા પોષ તુ,
ઘમંડી તજી મંડિતા પંડિતા થૈ, ઉદંડી રણે રાખજે રોષ તુ. ૧૮

(સર્વ ઉતાવળે ચાલ્યા જાય છે)

(એક હાથ માથે મૂકેલો અને મહાશોકસાગરમા ડૂબેલી એવી પાંચાલી પ્રવેશ કરે છે)

તેની વાણી સેનાપતિઓને સામાન્ય સુખ આપનારી છે અને પોતાના પતિઓ પોતાની વાહારે નથી આવતા માટે રીસથી તેમનો ધિક્કાર ન કરતા દૈવપ્રતિ હીનતા દેખાડી છે, એ તેની વાણીમા નમ્રતા છે એવી રીતે--શર્મદ નર્મદ સુખદા, અને નમ્ર, વાણી એ વાક્યમા હેરી (જોઈ) એમ કહેવાનો આશય છે.

(ઘા) દેવિ !—(ગદાનું સંબોધન).

૧૮ શ્લોક—વર્ણવાધેશ્વરી આમિષ--માસ સંતોષ ઇ૦—તુ તારા મનને સંતોષ--આપ તદા ઇ૦--જો તુ એ રીતે સંતોષ પામે તો દેવીને (દ્રૌપદીને) તે (તારે) વેહેલુ સુખ આપવુ--દૈત્યને જલદી હણવો કે જેથી દેવી વહેલી છૂટી થાય વળી તને હુ બીજુ શુ આપીશ તે કહુ છુ અખંડિત ઇ૦, અખંડિત--આખા (દૈત્યના હાડકા) પછે ઇ૦--પછે હે ચંડી (ચંડી દેવીરૂપ ગદા, અથવા ક્રોધી સ્વભાવવાળી) તુ તારા પિંડને સદા પોષ ઘમંડી ઈ૦— હુ વીર પુરૂષની ગદા તે શુ અધમ રાક્ષસનુ લોહી પીઉ કે ? એવી તારી ઘમંડી (ગુમાન-ગર્વ) તજીને તુ મંડિતા (શત્રુના રક્તથી આલંકૃત) તથા પંડિતા (રણમા શત્રુને હણવામા ચતુર), અને ઉદંડી (ઉદ્દંડી)--અતિશય પ્રચંડ થઇને તુ રણમા શત્રુ ઉપર રોષ રાખજે

પાંચાલી—અરે ભુંડા દૈવ ! મેં તારો શો અપરાધ કર્યો છે, કે તું મને દુશ્મનની પેરે દુઃખ દીધા કરે છે ? મારી દૈવી ઉત્પત્તિ એ તેં દુઃખ દેવાના કારણ રૂપ વિચારી હોય તો તું જ કહે કે એમાં મારો શો અપરાધ છે ? અરે દુર્દૈવ ! તેં મારા પર કશીએ કમી ક્યાં રાખી છે ? પાંચ પતિની મને એક નાર કરાવી, કાળ જેવાં સપત્નીઓનાં સાલ વેંગાવ્યાં, સીતા માતા એક વાર ધિજપતીજ કરવાથી કીર્તિમતી થઇ અને તેજ મારે વર્ષમાં અનેક વાર કર્મે લખાયું; હાય ! ક્યાં રૂડું રજસ્વલાપણું અને દુષ્ટનો માર ખાઇ સભામાં જવું ! ભુંડા ! એટલાથીએ તેં સંતોષ ન માનતાં મારી એબ સભા વચ્ચે જોવરાવવાનો જબરો જેબ કર્યો. વનમાં કાઢ્યાથીએ જ્યારે તું રાજી ન થયો ત્યારે તે મારા પ્રિય પતિનો વિયોગ કરાવ્યો ! (દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી) રે રે ભુંડા ! મને આટ આટલું દુઃખ દઈ આખર તેં મારી આ દશા આણી ! હાય હાય ! મારાં માબાપને પાતાળમાં પેસ રતાંય તને દયા નથી આવતી ? (એમ બોલતાં બોલતાં પૃથ્વી પર પડી જાય છે અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકાર લઈ કુંજિકા નામની દાનવની માનવી દાસી પ્રવેશ કરે છે). (ચા).

(ચા) પ્રવેશ ૩ જો. દૈવી ઉત્પત્તિ—દ્રૌપદી દેવના પ્રસાદથી યજ્ઞકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી માટે તેની ઉત્પત્તિ દૈવી (દેવના પ્રભાવથી થયેલી) કહી છે. " દેવને અને દૈત્યને સહજ વૈર છે અને તું દેવથી ઉપજેલી છે માટે દેવવર્ગમાંની છે; તેથી દૈત્યોને તારા પર સ્વાભાવિક વૈર ઉપજે અને તેઓ તને દુઃખ દે, એવો સંજોગ મેળવવામાં દૈવનું કર્તવ્ય યોગ્યજ છે.' જો તું એમ કહેતો હોય તો એમાં મારો શો અપરાધ છે, એમ દ્રૌપદીના ખેદદ્વારા તેની દૈવી ઉત્પત્તિ કહી બતાવી છે. કમી—(દુઃખ દેવામાં) તે દુ.ખ ગણાવે છે. પાંચ પતિની ઇ૦. સપત્નીઓના—શોક્યનાં. જો દ્રૌપદી એક પતિની સ્ત્રી હોત તો તે પતિની સ્ત્રીઓજ માત્ર તેની સાથે શોક્યપણું રાખત; પણ આ તો પાંચ પતિઓની પત્ની હોવાથી તે તમામ પતિઓની સ્ત્રીઓ જેઓ અરસપરસ દેરાણી જેઠાણી થાય તે દ્રૌપદીની તો શોક્યોજ થઈ. ધિજપતીજ ઇ૦—રાવણને ઘેરથી સીતાને આણ્યા પછી લંકા આગળની સંગ્રામભૂમિમાંજ સીતાએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તેમાંથી પાછી અક્ષત બાહાર નીકળી ત્યારેજ રામે તેનો અંગીકાર કર્યો. એ દૃષ્ટાંત પોતાને લાગુ પાડીને દ્રૌપદી કહે છે કે, સીતાનું દુ.ખ જો કે સૌ કરતાં અધિક કહેવાય છે, તથાપિ મારૂં દુઃખ વળી તે કરતાં પણ અધિક છે, કેમકે સીતાને

કુંજિકા—(પાંચાલીને પડેલી જોઇ) હાય હાય ! આ બિચારી પતિ વિયોગથી મરણ તોલ થઈ પડી છે ! આવીને દુઃખમાં શુગો ઘોચવા પ્રભુએ મને સરજી તેના કરતાં માતપિતાએ દૂધપીતી કરી શા કાજે વરજી નહિ ? (સભય) રે ! હું બીજા વિચાર કેમ કરૂં છું ? વદાડ પ્રમાણે પાપી આશરો અને મે વસ્ત્રાલંકાર નથી સજાવ્યા એમ જાણશે તો તે જરૂર મારૂં બલાણ કરી જશે. આમ તેમ જોઇ કનેના કુંડમાંથી પાણીનું ચાંગળું ભરી લાવી પાંચાલી પર છાંટે છે અને તેથી ઝબકી જાઇ દ્રૌપદી ઉઠી ઊભી થાય છે). (છા)

પાંચાલી—(નમન કરી) અરે માતા ! મેં તમારો શો અપરાધ કર્યો છે કે કપાઇ પડેલી કેળાનેય કચરી આનંદ માનોછો ? શિવ શિવ ! પ્રભુ તમારૂં ભલું કરો. (ज्ञा)

તો એક વાર અગ્નિમાં પેશી નીકળવાનું હતું, પણ મારે તો વર્ષમાં અનેક વાર અગ્નિમાં પેશી નીકળવું પડેછે. પાંચ પતિઓ પાસે દ્રૌપદી કેવી રીતે રહે, તે વિષે મહાભારતમાં કહે છે, કે પ્રતિ માસે રજો દર્શનથી શુદ્ધ થયેલી દ્રૌપદી નિયમિત કાળ વીત્યે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધ થઇને બીજા પતિ પાસે રહેવાને જાય. તે જેના ઘરમાં હોય તેના ઘરમાં બીજા ભાઇએ પ્રથમથી ખબર આપ્યા વિના જવું નહીં, વગેરે. આ નિયમ તોડવા બદલ અર્જુનને બાર વરસ વનમાં જવું પડયું હતું, તે પ્રસિદ્ધજ છે. દ્રૌપદી પોતાના ચીરહરણનો પ્રસંગ યાદ કરે છેઃ—હાય ઇ૦—દ્રૌપદી રજસ્વલા હતી તેમ છતાં દુઃશાસન તેને સભામાં પકડી ગયો હતો ! એ વિષે દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણમાં હૃદયભેદક વર્ણન કરેલું છેઃ ત્યાં લખે છે કે— " एकमंजुलनिचोलनिविता द्रौपदी-मृतुमती मतिदुष्टः । ઇ૦—" " જેણે એક વસ્ત્ર પહેરેલું છે તથા રજસ્વલા થઇ છે એવી દ્રૌપદીને દુષ્ટ દુઃશાસન કૌરવની સભામાં લેઇ ગયો " જેમ કર્યો—ગજબ કર્યો, એના અર્થમાં લખેલું જણાય છે. પાતાળમાં પેસારનાંય ઇ૦—કેમકે દ્રૌપદીનું હરણ રાક્ષસ હરી ગયો, એ કલંક મારા માબાપને લાગવાથી તેમને બહું નીચું જોવા જેવું થશે માનવ દાસી—કોઇ મનુષ્ય જાતની રાક્ષસે પકડી આણેલી સ્ત્રી.

(છા) શુગો ઘોચવા—દુઃખમાં અધિક દુઃખ દેવા. દૂધ પીતી કરી—બાળપણમાંજ મારી નાખીને. વરજી નહિ—તજી દીધી નહિ ? વદાડ પ્રમાણે—વાયદો કર્યા પ્રમાણે વસ્ત્રાલંકાર નથી સજાવ્યા—(દ્રૌપદીને). છાંટેછે ઇ૦—મૂર્છિત દ્રૌપદીને સાવધ કરવાને.

(ज्ञा) કપાઈ પડેલી ઇ૦—અર્થાત હું દુઃખથી કપાઈ પડેલી કેળના જેવી

કુંજિકા—(સભય અને સલજ્જ) બેની! હું નિર્દય રાક્ષસી નથી, ઘાતકી નથી, પણ તને દુખિયારીને દુઃખ દેવા કહું છે કે આ વસ્ત્રાલંકાર તું પે'રય પે'રય (ક્ષ)

પાંચાલી—ના માતા! એ હું નહિ પે'રૂં એ અધમ મને શું કરનાર છે? શું એ મારૂં ભક્ષણ કરશે? હાય હાય! એ ઘડી ક્યારે આવે કે હું ઘાતકી દૈવના દાવમાંથી છૂટી મારા પ્રિયતમને મળું! (ત્ર)

કુંજિકા—(પગે લાગી) ઓ મારી વા'લી! તું પે'રય પે'રય, નીકર એ મૂઓ મને ખઇ જશે, ખઇ જશે; (એટલું બોલી આંખો મીચી દઇ થરથર ધ્રુજે છે). (ટ)

પાંચાલી—(વિચાર કરી) અરે દૈવ! આ પ્રાયશ્ચિત્તની ભાગદારી પણ તું મનેજ કરવા બેઠો છું. વારૂં મારૂં જે થવાનું તે થઇજ ચૂક્યું છે માટે મારાથી મરતા પે'લાં જે ઉપકાર થાય તે કરાય તો ઠીક. (પ્રકાશ) માતા મૂકો; હું પે'રીશ અને તમને ઉગારીશ. (ઠ)

કુંજિકા—માડી! તું પે'રે ત્યારેજ મારાથી જવાય.

બેભાન બની ગઇ છું, તેને પાછી સાવધ કરીને શું કરવા વધારે દુઃખ દ્યો છો? દ્રૌપદીના વિલાપ વર્ણાયા છે માટે **આક્રંદ** નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણાયો છે.

(ક્ષ) સભય—(રખેને આ સતી મને શાપ દેશે એમ જાણીને). સલજ્જ—(આવી દુખિયારીને આ અવસ્થામાં તેના મનની અણગમતી અલંકાર પેહેરવાની વાત કહેવી, એ મનુષ્યત્વની બહાર છે છતાં તે કરવું પડે છે માટે).

(ત્ર) અધમ—(દૈત્યનું વિશેષણ). એ ઘડી ઈ૦—એ રાક્ષસ મારૂં ભક્ષણ કરે તેથી હું મૃત્યુ પામીને મારો પ્રિયતમ સ્વામી અર્જુન જે સ્વર્ગમાં છે તેને હું મળું એ વખત ક્યાંથી આવે?—આ દુઃખ એવું છે કે તે કરતાં હું મરણ વધારે સુખકર માનું છું. દ્રૌપદી અત્યંત દુઃખી હતી એ **ધ્વનિ.**

(ટ) ધ્રુજે છે ઇ૦—(ભયનો અભિનય).

(ઠ) આ પ્રાયશ્ચિત્તની ઈ૦—હું અલંકાર નહીં પહેરૂં તેથી આ દાસીનું મૃત્યુ થશે તેની હત્યા પણ મને લાગશે, એવા વિચારથી આ વાક્ય દ્રૌપદીએ કહ્યું છે. થવાનું ઇ૦—અર્થાત હું તો મરવાની છુંજ. ઉત્તમ પાત્રની ઉદારતા ને દયાવૃત્તિની **વ્યંજના.**

પાંચાલી—(દાંત દાબી છાતી માથું કૂટી વલ્કલ પર દિવ્ય વસ્ત્ર ઓઢી લે છે) માતા ! જાવ, હવે તો તમે જીવતાં રે'શોને ? (દા).

કુંજિકા—બેન ! તેં મને જીવતદાન આપ્યું તેથી તારૂં કલ્યાણ થશે (એવે ત્યાં વિકરાળ વેશધારી જટાસુર પ્રવેશ કરે છે અને કુંજિકા કંપતી કંપતી જતી રે'છે).

જટાસુર—(પાંચાલીની પાસે જઇ) અહો દેવ્યામ્ દિવ્યંબર ધારિન ત્વયા પરમેસરં સ્તવઇ વા મયા સ્મરોતી ? વદં વદં. ત્વયા મયા પ્રેમ વતા ત્રિલોકમ્મિ પસરઇ. જિમ જુણ્ણુમ્ કપ્પડમ્ ફટ્ટઇ તિમ જુણ્ણુમ્ પ્રેમ તું ત્યાગઇ. અહં દાનવેસર ત્વયા મુખ મગ્ગઇ તિ અપ્પઇ. (ઇત્યાદિ બોલી પાંચાલીને હાથ ઝાલી ખેંચે છે. તેને છળ કરતી મરવાનો યત્ન કરતી જોઇ તે ત્યાં અલોપ થાય છે). (દા)

પાંચાલી—(કેટલી વારે શુદ્ધિમાં આવી ત્યાં દાનવને ન જોવાથી) હા પતિ ! મારૂં રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો. રે ભ્રાતા દાનવ ! તું મારૂં ભક્ષણ શે નથી કરતો ? (નિઃશ્વાસ નાખી) અરે હાય ! આ દુખિયારી દેહ તેના ખાવાના કામમાંય નહિજ આવે નહિજ આવે ? રે પ્રભુ ! મેં તારો શો અપરાધ કર્યો છે કે મને એક પછી એક વધારે ને વધારે દુઃખ તું દીધા કરે છે ? હે દૈવ ! હવે આ પરપુરૂષસ્પર્શના દુઃખથી દીન થઇ હું મારા પ્રાણનું

(દા) દાંત દાબી ઇ૦—(કલેશનો અભિનય)

(દા) અહો દેવિ ! દિવ્ય અંબર (વસ્ત્ર) ધારનારી ! તું પરમેશ્વરને સ્તવેછે વા મને સ્મરેછે ? વદ, વદ. તારી મારી પ્રેમવાર્ત્તા ત્રિલોકમાં પસરી છે. જેમ જૂનું કપડું ફાટે છે તેમ જૂનો પ્રેમ તું તજેછે—તું તજ. હું દાનેશ્વર (છું) તું મુખે માગશે તે આપીશ. જટાસુર દૈત્યની આ ભાષા છે. આ વિષે પાછળ ટીકામાં કેટલોક ખુલાસો કર્યો છે, એટલે અહીં તે ફરી લખતા નથી. કોઈ કહેશે કે મહાકવિ પ્રેમાનંદે શા માટે શુદ્ધ પૈશાચી ભાષાજ ન લખી ? તેનું કારણ અમને એમ લાગે છે કે આ ખેલ જો રંગભૂમિ પર ભજવી બતાવવામાં આવે તો તે વખતે જટાસુરના પાત્રની ભાષા બદલવી પડે કેમકે જે ભાષા લોકો સમજી શકે નહિ તે ભાષા યોજવાથી નાટકકારનો હેતુ રદ જાય છે. માટે કવિએ સંસ્કૃત પ્રાકૃત મિશ્ર કૃત્રિમ પણ બહુ ભાગે પ્રાકૃતને મળતા પ્રયોગો વાપરી શ્રોતાને સમજાય તેવી, પણ ઉત્તમ પાત્રોથી રાક્ષસ જેવું અધમ પાત્ર ઓળખાઇ આવે તેવી ભાષા લખી છે, એજ ઠીક કર્યું છે.

દાન તને આપું છું, તે લઇને જો તું પ્રસન્ન થઇશ તો હું તારી નરકમાં પડ્યા છતાંય ઓળગો કરી ભૂલનાર નથી! (ઇત્યાદિ બોલી છાતી માથું કૂટતી, માથાના વાળ તોડતી અને જોરથી હા દૈવ! દૈવ! એમ બૂમો પાડતી પૃથ્વી પર પડે છે) (ળ)

(એવે ત્યાં અર્જુનનું રૂપ ધારણ કરેલો જટાસુર પ્રવેશ કરે છે).

જટાસુર—(પાંચાલીની પાસે જઇ) અરે આપ્રિયા પાંચાલી! સાવધ થા સાવધ થા, જો આ હું પૃથાપુત્ર પાર્થ તારું રક્ષણ કરવા આવી પહોંચ્યો છું હવે તું ભય તજી મારૂં મન પ્રસન્ન કરય પ્રસન્ન કરય (ત)

(પૃથાપુત્ર પાર્થ એટલું સાભળી પાંચાલી એકાએક ઉઠી ઉભી થાય છે અને એકી ટસે અર્જુન રૂપધારી જટાસુર સામું જોયા કરેછે)

પાંચાલી—પ્રભુ પાર્થ! તમે સ્વર્ગમાં ગયા ત્યારે જે તમારી પાસે જે મંગાવ્યું હતું તે ક્યાં છે? (થ)

(ળ) આ દુખિયારી ઇ૦—(કેમકે દુખથી તે એટલી બધી ગુંચાઇ ગઇ છે કે તેમાં તેને ખાવા જેવું કાંઇ રહ્યું જ નથી!) નરકમાં ઇ૦—આત્મહત્યા કરવાના પાપથી મને ઉત્તમ ગતિ તો મળનાર નથી, માટે મારે નરકમાં પડવું પડશે ને નરકમાં પડયા છતાંય હું તારી ઓળગો કરીશ—માનનાં—પાડ માનીશ પરપુરૂષનો સ્પર્શ કરવા કરતાં મૃત્યુ પામીને નરક વેદના વેઠવી એ હજાર ગણું સારૂં છે, એ ધ્વનિ

(ત) પૃથાપુત્ર પાર્થ—કુંતીનો પુત્ર અર્જુન હવે ઇ૦—હવે તું રાક્ષસનું ભય તજ કે, એ વાકય તો ઠીક છે; પણ 'મારૂં મન પ્રસન્ન કરય' એ વાક્ય દ્રૌપદીને શંકા જેવું થઇ પડેછે કેમકે એ વાણી ભયમાંથી બચાવવા આવેલા પોતાના પતિના મુખમાંથી ન નીકળે, પણ પ્રાર્થના કરનારના મુખમાંથી નીકળે આવી શંકા ઉપજવાથીજ દ્રૌપદી એકાએક ઉભી થયા પછી જટાસુર સામે જોઇ રહેછે, એમ વર્ણવ્યું છે

(થ) ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંદેહ ઉપજવાથી દ્રૌપદી તેને સંદેહ નિવર્તક પ્રશ્ન પૂછે છે પ્રભુ પાર્થ! ઇ૦—જે મંગાવ્યું હતું તે—(આમ મોઘમ પૂછવાથી જો ખરો પાર્થ હશે તો તેનો ઉત્તર મને યથાર્થ મળશે જો ખોટો ઉત્તર મળશે, તો આ પાર્થ નહીં પણ માયાવી રાક્ષસ છે એમ હું માનીશ, એવો દ્રૌપદીનો મનોભાવ આ વાક્યથી સૂચવ્યો છે)

શ્લોક.

જટાસુર—(વિચાર કરી) આ હાર ગગાવિયો સ્વરગથી,
પાંચાલી—આ હાર શે ના કરો !
જટાસુર—હા આ હાર કરૂં સદા સુખી રહો,
પાંચાલી—કંઠે ન પેરે ધરો;
જટાસુર—પાંચી હા કરૂં એગ હું, અધિક શું ?
પાંચાલી—સૌ દુઃખ આવ્યું હરો;
જટાસુર—છે શું કષ્ટ ? વૃથા કથા વદતી રે',
પાંચાલી—છે એમ ના વીસરો.

(એટલું બોલી પાંચાલી પૃથ્વી પર પડે છે અને જટાસુર તેની કને જઈ પ્રેમભાવથી તેને શુદ્ધિમાં લાવી આ પ્રમાણે પૂછે છે). (દા)

શ્લોક.

જટાસુર—ન શું ઓળખ્યો હા પ્રિયા ! પાર્થ હું છું ?
પાંચાલી—તદા પ્રાણ આ લ્યો, હું જાણી કહું છુ;
જટાસુર—પ્રિયા ! એમ શું ઓછું લાવે મને તુ ?
પાંચાલી—ન ઓછું મને ભ્રાત ! જો જીવ લે તું. ૨૦

જટાસુર—(નિષ્ફળ થયાથી સ્વસ્વરૂપ× ધારણ કરી સકોપ) માયા ન માનઇ તદા ત્વયા પરિ બલાત્કાર બનઇ. (એટલું કહી દ્રૌપદી કને ઉતાવળે જાયછે, અને દ્રૌપદી આમથી તેમ નાસેછે, તેની પાછળ દોડી તેને પકડી આલિંગન દેવાનું કરેછે તેથી)

પાંચાલી—(નિઃશ્વાસ નાખી વિચાર કરી) બે ઘડી પછે આ દેહ તમારે હવાલે કરીશ માટે મને મૂકી દ્યો. (ધા)

જટાસુર—(અત્યાનંદ પામી) અસ્તુ. પદા ગમીશ્યામી. કિન્તુ પ્રિયા !

સૌ ઇ૦--અધિકમાં એ કે તમે મારૂં આવેલું સૌ દુઃખ હરો—મને ખાઈ જઇને આ દુઃખમાંથી છોડાવો, એ વ્યંજના. છે શું ઇ—તારે શું કષ્ટ છે ? તું વૃથા કથા વદતી છાની રહે. એમ બોલ નહિ. છે એમ ઇ૦—દ્રૌપદી કહેછે કે, એમજ છે —દુ:ખજ છે, તમે વીસરો નહિ અથવા મને દુઃખ છે માટે તમે મને ખાઈ જવાનું વીસરી જશો નહિ.

૧૯ ન શું ઈ૦--(ભુજંગી છંદ). દ્રૌપદીએ પોતાના બેભાનપણાને લીધે હજી મને અર્જુન જાણ્યો નથી, એમ માનીને જટાસુર તેને કહેછે, કે શું તેં મને ન ઓળખ્યો ? હા ! મારી વહાલી ! એ તો હું પાર્થ (અર્જુન) છું. દ્રૌપદી તેના કપટને જાણીને નિર્વેદ પામીને કહેછે, કે હું જાણીને (તમે કોણ છો તે ઓળખીને— અર્થાત્ તું રાક્ષસ છે તે સમજીને) કહું છું કે ત્યારે તમે મારા પ્રાણ લ્યો. દ્રૌપદીને આમ મરવા તત્પર થયેલી જોઇને તેને મનાવવાને રાક્ષસ કહે છે કે, હે પ્રિયા ! તું મને (મનમાં) એમ ઓછું શું કરવાને લાવે છે ? દિલગીર શા માટે થાય છે? રાક્ષસ પોતાને 'પ્રિયા' કહીને બોલાવે છે, પણ તે વાતનો પોતે સ્વીકાર નથી કરતી એમ બતાવવાને રાક્ષસને દ્રૌપદી 'ભ્રાત !' એવું સંબોધન કરીને કહે છે, કે હે ભ્રાત જો તું મારો જીવ લે તો પછી મારે કાંઈ ઓછું નથી--(અર્થાત જીવ ગયાથી દુઃખનો નાશ થશે તેનેજ હું સુખ માની લેઇશ.)

(×) સ્વસ્વરૂપ—પોતાનું ખરૂં રાક્ષસી રૂપ માયા ઇ૦—(જો તું) મારૂં નહીં માને તો તારા ઉપર બળાત્કાર બનશે (.ઘા) આ દેહ ઈ૦--બે ઘડીમાં મારૂં મૃત્યુ થશે પછી ગમે તો તું મને ખાઇ જજે.

અન્યથા સમગે મયા ત્વયા અન્યથા વાચા ન શ્રુતં ન શ્રુતં ધન્યા ધન્યા, દ્રુપદકન્યા, ! ધન્યા, અહં પ્રસન્ન કરોસ્મિ.

(ઇત્યાદિ બોલતો ચાલ્યો જાયછે) (ના)

પાંચાલી—(દાનવને ગયો જોઇ વસ્ત્રાદિ સજ કરી વેણીના કેશ છોડી તેનો ફાસો ગળામાં નાખી ઉંચે ચડી છે ને છેડો દૃઢ સ્થંભે બાંધી હાથ જોડી આ પ્રમાણે પતિની પ્રાર્થના કરેછે) હે પાંડુનંદનો ! આ અ-પરાધણના અપરાધ ક્ષમા કરજો (એટલું બોલી દીર્ઘ નિ:શ્વાસ નાખી દાંત વચ્ચે જીભ દબાવી કેશ ગળે ખેંચાય તેમ લટકવાનું કરે છે. એવે એ-કાએક યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુલ અને સહદેવ પ્રવેશ કરી પાંચાલીને ઉંચકી લે છે) (પા)

ભીમ—(દ્રૌપદીને હૃદે સાથે ચાંપી) પ્રિયા ! આ ભીમ સતાં આ દશાનો અનુભવ કરવો ઉચિત નથી (ફા)

પાંચાલી—(દાનવની માયા સમજી) રે ભુંડા ! મને મરવા દે મરવા દે જો આ મારી જીભ કરડી હવણાંને હમણાંજ તારા મનોરથ હું પૂરું છું (વા)

(એટલું બોલી જોરથી જીભ કરડે છે તેને અટકાવી)

ભીમ—પ્રિયા ! આ હું તારો પતિ પ્રત્યક્ષ વૃકોદર છું એવી પ્રતીતિ માટે સ્મરણ કરજે કે મેં જ તને પ્રસન્ન કરવા મંત્રાનંદને મા-નીતો કરાવ્યો'તો (મા)

(ના) અત્યાનંદ પામી—ઘણો આનંદ પામીને (બે ઘડી પછી દ્રૌપદીનો દેહ મારે સ્વાધીન થશે એમ માનીને, પણ દ્રૌપદીના બોલવાનો ખરો મર્મ ન સમજીને) અસ્તુ—ભલે, તેમ હો. યદા ઇ૰—ત્યારે તો હું જઇશ. પણ પ્રિયા ! બીજે સમયે હું તારી બીજી વાણી નહિ સાંભળું ધન્ય છે, ધન્ય છે, દ્રુપદ કન્યા ! ધન્ય છે. મને પ્રસન્ન કર્યો છે

(પા) પાંડુનંદનો—પાંડુ રાજાના પુત્રો !

(ફા) આ દશાનો—ફાંસો ખાઈ ગળા મરે જીવ કાઢવાની સ્થિતિનો.

(વા) તારા મનોરથ પૂરું છું—મરણ પામી મારો દેહ તને અર્પણ કરું છું

(મા) દ્રૌપદી પોતાને ઓળખતી નથી તેથી ભીમ સમજી જાય છે, કે

પાંચાલી—(એકાએક સાવધ થઇ આમ તેમ જોઈ) કોણ પ્રિયતમ પતિ ! શું આ આર્યપુત્ર ! નાથ નકુલ ! પ્રિય સહદેવ ! તમારા વિના મારી વાર કોણ કરે ? કોણ કરે ? (मा)

યુધિષ્ઠિર—ભ્રાતા ભીમ ! આપણું ગમે તેટલું બળ હોય તથાપિ શત્રુના મંદિરમાં હવે વધારે રહેવું ઉચિત નથી. (या)

ભીમ—કંઇ ભય નથી; તથાપિ તમે ત્રણ જણ પાંચાલીને લઈ જાવ અને હું મિષોન્મિષમાં એ દુષ્ટનો નાશ કરી આવું છું. (रा)

યુધિષ્ઠિર—વારૂ અમે એમ કરીએ છીએ; કિંતુ જ્યારે તમે એ દુષ્ટનો નાશ કરી અમને આવી મળશો ત્યારેજ જીવમાં જીવ આવશે. ('એટલું કહી દ્રૌપદીને લઇ ત્રણે જણ ચાલ્યા જાય છે). (त्र)

(કામથી મત્ત થયેલો અને પાંચાલીને ન પેખવાથી ગભરાયલો જટાસુર પ્રવેશ કરેછે).

એના મનમાં દાનવની માયાનો ભ્રમ છે. એ ભ્રમ દૂર કરવાને ભીમ તેને નિશાની આપે છે: એની પ્રતીતિ ઇ૦—હું ભીમ છું, અને રાક્ષસની માયા નથી તેની સાબિતી માટે તું સંભાર કે આ રાક્ષસ જ્યારે મંત્રાનંદ થઇને આવ્યો ત્યારે મેંજ તને પ્રસન્ન કરવાને યુધિષ્ઠિરને ભલામણ કરી તેને માનીનો કરાવ્યો હતો. (પાછળ વર્ણવેલા ભીમ અને દ્રૌપદીના વન મેળાપનું અહીં સ્મરણ કરવું. ત્યાં કામેચ્છાથી મત્ત થયેલા ભીમ પાસે દ્રૌપદીએ મંત્રાનંદનો પક્ષ કરવા ભીમને ભલામણ કરી હતી. આ વાત તેમની એકાંત ગોષ્ઠી હોવાથી ભીમ કે દ્રૌપદી વિના બીજું કોઈ જાણતું નહોતું. તે વાત ભીમ અહીં બોલ્યો તેથી તે માયાવી રાક્ષસ નથી પણ ખરોજ ભીમ છે, એવી દ્રૌપદીની ખાતરી થાય છે.)

(मा) આર્યપુત્ર—યુધિષ્ઠિર, પતિ, આર્યપુત્ર, નાથ, અને પ્રિય, એ ચારે સંબોધન સ્ત્રી સ્વામીને લગાડી શકે છે, એમ વર્ણને દ્રૌપદીની સઘળા પતિઓ વિષે સમાનતા બતાવી છે.

(या) શત્રુના મંદિરમાં—રાક્ષસના ઘરમાં. સ્વસ્થાનમાં રહેલો શત્રુ બીજાનો સેહેલથી પરાભવ કરી શકે છે, એ વાત નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તેને અનુસરીને આ યુધિષ્ઠિરનું વચન છે.

(रा) કંઈભય નથી—આ વચન ભીમનો પોતાના બળનો વિશ્વાસ સૂચવનારૂં છે. મિષોન્મિષમાં—આંખ ઉઘાડી મીંચતાં જેટલી વાર લાગે તેટલી વારમાં.

(त्र) એમ કરીએ છીએ—જઇએ છીએ.

જટાસુર—(આમ તેમ જોઇ) અરે હા ! કામની કુત્ર ગચ્છતિ? પ્રિયા પ્રિયા ! આમિ આવછ છય. વદ વદ વામ શે બનછ? (એટલું કહી અલોપ થઇ જાયછે અને ભીમ જેવું રૂપ ધારણ કરી) અયિ પ્રિયે ! તું કયાં છે કયાં છે? એમ બૂમો પાડી પાંચાલીને આમતેમ ખોળે છે). (વા)

(દ્રૌપદીએ ત્યાગ કરેલું દિવ્ય અંબર ઓઢી લઇ અહીંથી તહીં સંતાતો ભીમ દેખાય છે.)

ભીમ—(જટાસુરને જોઇ) આહા ! દાનવની માયા કેવી આશ્ચર્યકારક છે ! ! મારા ખરા દેહમાં અને એના કત્રિમ દેહમાં કંઇ પણ અંતર મારાથી કાઢી શકાતો નથી. હવે કંઇ પણ કાલગત ન કરતાં આવા ભાકર માયાવીનો સત્વર નાશ કરવો જોઇએ. (જટાસુર દેખે તેમ ખુંખારો કરી સંતાય છે) (શા)

જટાસુર—પ્રિયા પ્રસન્ન યા પ્રસન્ન થા. જે મારી માયાનો મહિમા કેવો અગાધ છે. (એટલું કહી ઉતાવળે દોડી ભીમરૂપ ધારી દ્રૌપદીને ખેંચી આલિંગન દેવા જાય છે અને તે જોરએ તે રીતે ખેંચી શકાતી નથી). (પા)

ભીમ—મને તો તમારા આવા ચાળા જમપુરમાં જવા જેવા લાગે છે ! મારો હાથ તમે સાંયો તે ભારે તમને ઠેઠ પોંચાડવા પડશે. હાય હાય ! તમારામાં આટલુંજ જોર છે કે ? તમે ભીમના જેવું રૂપ ધારણ કર્યું છે તેથી હું અવશ્ય તમારી આશા પૂરીશ. અસુરેશ્વર ! પ્રેમ

(વા) અરે ઈ૦—અરે હાય ! કામની (દ્રાપની) ક્યા ગઇ ? પ્રિયા પ્રિયા ! અને આવ્યા છીએ, વદ વદ, વામ (વાણી—આડી—ઠડીની) શે બને છે ? દ્રૌપદીને ન દેખનારી રાક્ષસે ધાર્યું કે કા તો હજી તેની મારા પર પ્રીતિ નથી થઇ, અથવા તો મને રાક્ષસી રૂપમા દેખીને બીડે છે, માટે હવે હું એને ઘણા વાડલા ભીમનું રૂપ લેઇને એની પાસે જાઉં તો એ બોલનારો એ વાત સૂચવવાને કવિ લખે છે કે—એટલું કહી ઇ૦. અયિ—કોમળ સંબોધન વાચક અવ્યય.

(શા) ત્યાગ કરેલું—નાખી દીધેલું. અંબર—વસ્ત્ર. અંતર—તફાવત. માયાવીનો—કપટ વડે અનેક પ્રકારના છળપ્રપંચ કરનારનો.

(પા) અગાધ—જેનું ઉંડાણુ માપી શકાય નહિ એવો.

તો ત્યારેજ પૂરો ગણાય કે જ્યારે પ્રેમી જનોનું એક રૂપ દેખાય આપણો પ્રેમ એવો થયો ને તમે બીમનું રૂપ ધારણ કર્યું છે અને મારેય બીમરૂપ થવું પડશે એટલે રક્તતાનો પ્રવાહ વહ્યા વગર રહેનાર નથી કેમ રાક્ષસેશ્વર ! મારૂ કહેવું ખરૂ છે ને ! (એમ કહી તાણી આપે છે તેથી દાનવનો હાથ જૂદો પડયા જેવો થઇ જાય છે) (શ્રા)

(શ્રા) હવે કામાધ થએલા બીમરૂપધારી રાક્ષસને બીમ સ્ત્રીના જેવું બોલી સમાવે છે, અને તેને મારવાનો ઘાટ કરેછે મને તો ઇ૦—અર્થાત્ તારા આવા સ્પર્શથી હું તો મરવાનો થયો છે એમ લાગે છે રાક્ષસ સમજે છે કે, મારા આવા પ્રેમ ભરેલા ચાળાથી દ્રૌપદી મને નગરમાં જવાનો રોક એમ માનેછે ' જમપુરમાં ' એ શબ્દનો છેદ કરી ' જરમપુરમાં ' એવો અર્થ કરવો એવી રીતે અહીં અને હવે પછી અંક પૂરો થતા સુધી આ દ્વિઅર્થી રચના છે, તે સ્પષ્ટ સમજવા માટે આ નીચે બીમના વાકયનો અર્થ તથા રાક્ષસ તે વાકયનો જે અર્થ સમજે છે તે બતાવ્યા છે —

મારો હાથ ઇ૦ બીમ—મારા હાથને તે ખેંચ્યો તે માટે મારે તને ઠેઠ જમપુરીમાં પોહોચાડવો પડશે (તને મારી નાખીશ)

રાક્ષસ સમજેછે—મે દ્રૌપદીનો હાથ ઝાલ્યો માટે એ મારી સાથે મરતા લગી પ્રીતિ નભાવી રાખશે.

હાય હાય ઇ૦ બીમ—રાક્ષસ ! તું છેક નિર્બળ છે. મારા આગળ તારી શી

જટાસુર—(સલજ્જ) પ્રિયા ! તું શું આવી શકિતમાન પણ છે ! ! અહા ! તારા મારા સંયોગનું ફળ ત્રિલોકીને જીતનાર નીવડવું જોઇએ કિંતુ પ્રિયા ! તારૂં મુખ કેમ ઢાંકયાં કરે છે ? અને તારા કરાદિએ સૌભાગ્યસૂચક કંઇ પણ ચિન્હ કેમ જોવામાં આવતાં નથી (હા)

ભીમ—જગત્પ્રાધૂર જવાની ઉતાવળ કરે છે તેમ મારૂં મુખ પણ ભીમપતિ તરત કરે ત્યારે દેખાડવાનો ચાલ છે સૌભાગ્યના ચેન્હના તો

રાક્ષસની સમજ—પ્રેમી જનના શરીરની આકૃતિ એક બીજાને મળતી આવે ત્યારે પ્રેમ પૂરો । । ૧૪

આપણો ઇ૦ ભીમ—તે કપટથી ભીમનું રૂપ ધારણ કરી દ્રૌપદીનો છળ કર્યો છે માટે પૂર્વે તને મત્રાનંદ માની હું જે પ્રેમ તારા પર રાખતો હતો તે હવે એવો (પૂરો) સમાપ્ત થયો છે

રાક્ષસની સમજ—મેં ભીમનું રૂપ ધારણ કર્યું તેથી દ્રૌપદીનો મારા પ્રતિ સંપૂર્ણ પ્રેમ થયો છે

અને ઇ૦ ભીમ—તારા આવા નીચ કર્મથી મારે ભીમ (ભયાનક) રૂપવાળા થવું પડશે અને હું એવું ભયાનક રૂપ ધારણ કરી તારો વધ કરીશ એટલે રક્તતાનો (રાતાપણાનો—લોહીનો) પ્રવાહ વહેશે

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી મારી સાથે એક રૂપ થવાને મારા જેવું એટલે ભીમનું રૂપ ધારણ કરશે અને તેથી રક્તતાનો (અનુરાગનો—પ્રીતિનો પ્રવાહ વહેશે. (દ્રૌપદી યજ્ઞકુંડમાંથી ઉપજેલી છે માટે કદાચ દૈવી શ્રમ કારથી એ પણ રૂપ પામી શકતી હશે એમ રાક્ષસ માને છે અને એટલાજ માટે કવિએ પાછળ દ્રૌપદીને દેવથી ઉપજેલી નહીં બનાવી છે)

કેમ ઇ૦ ભીમ—મારૂં કહેવું ખરૂં છે—હું તારો વધ કરવા સમર્થ છું, તેની સાબિતી માટે જો હું આ તાળી આપી હાથ ઉતારી નાખુ છું !

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી ખુશી થઇ મને તાળી આપે છે, પણ દૈવી ઉત્પત્તિ હોવાથી તેમાં બળ માલમ પડે છે

(હા) રાક્ષસ—(સ્ત્રીની તાળીથી હાથ તૂટી પડી ગયો તેથી) દ્રૌપદીને બળવાન માની તેથી થનાર સંતતિ વિષે આશા બાંધે છે અહા ! ઇ૦ ભીમ પોતે ઓળખાઇ ન જાય માટે પોતાનું મુખ ઢાંકે છે અને તેને હાથે કંકણ નથી તે જોઇને લગ્ન રસિક થઇ ખુલાસો પૂછે છે કિંતુ ઇ૦ કરાદિએ- હાથ વગેરેમાં સૌભાગ્યસૂચક ચિન્હ—સૌભાગ્ય બતાવનારી નિશાની—કંકણ વગેરે

સુર હોય અને અસુર તો અસૌભાગ્યના કરનાર થનાર હોય! પણ હવે ચાલો ચાલો મારી કામવાસના ઉતાવળ કરી રહી છે. (कि)

જટાસુર—પ્રિયા ધન્ય છે! ધન્ય છે! પણ જો તારી ઇચ્છા હોય તો આ આરામમાંજ મને સદાનો આરામ પ્રાપ્ત થશે. (खि)

(कि) જમ ઈ૦. ભીમના વાક્યનો અર્થ—જમ (જેમ) પ્રાધુર્ણ (પરોણો) જવાની ઉતાવળ કરે છે ('મને પેરથી નીકળ્યે બહુ દહાડા થઈ ગયા છે માટે હવે તો નહિ રહું,' વગેરે કહીને) તમ (તેમ) ભીમપતિ (દ્રૌપદીનો પતિ ભીમ) તમ (તેમ—જમ પ્રાધુર્ણ—જમનો પરોણો કરે—અર્થાત્ તને ભીમ જમપુરીમાં મોકલી દે, ત્યારે તું મારું મુખ દેખે, એવો ભાવ છે. અર્થાત્ પાંડવપત્નીની ઈચ્છા કરનારને જમપુરીમાં મોકલવો એવો પાંડવોનો રિવાજ છે.

રાક્ષસની સમજ—જેમ ઘેર આવેલો પરોણો જવાની ઉતાવળ કરે છે, તેમ જ્યારે મારો ભીમપતિ (ભીમ રૂપ થયેલો હું) તમ (તેમ—ઉતાવળ) કરે ત્યારે મારું મુખ દેખાડવાનો ચાલ છે માટે મારે હવે દ્રૌપદીને શયનાગારમાં લેઈ જવાની ઉતાવળ કરવી જોઇએ અથવા ભીમપતિ તમ (અંધારું) કરે ત્યારે મારું મુખ દેખાડવાનો ચાલ છે. મતલબ કે દ્રૌપદી અજવાળે મને મુખ દેખાડવા શરમાતી હશે માટે હું જે ભીમરૂપ થયો છું તેણે અંધારું કરવું જોઇએ—અંધારે એને લેઈ જવી જોઇએ.

સૌભાગ્યના ઈ૦. ભીમ—અમારે સૌભાગ્ય જોઇએ એવી ઇચ્છા તો દેવને હોય; પણ તું તો અસુર છે તે બીજાને અસૌભાગ્ય કરનારો અને પોતે અસૌભાગ્ય (ભાગ્યહીન) થનારો છે.

રાક્ષસની સમજ—સૌભાગ્ય એ તો દેવોનો એક વેહેમ છે. પણ બળવાન અસુર તો બીજાને અસૌભાગ્ય કરનારા (તેમના પતિઓને મારીને રંડાપો આપનારા) તથા અસૌભાગ્યના થનારા (તેવી અસૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓનું હરણ કરી લાવીને તેમના પતિ થનારા) હોય

પણ ઈ૦. ભીમ—પણ હવે મારી કામવાસના (તારો વધ કરવાની મનમાં જડાઇ રહેલી વાસના) ઉતાવળ કરી રહી છે—તને મારવાને અધીરો બની રહ્યો છું

રાક્ષસની સમજ—દ્રૌપદી મને પતિ ભાવે ભજવાને અધીરી થઈ રહી છે.

(खि) આ આરામમાંજ ઈ૦.—આ આરામમાં (બાગમાં) જ મને સદાનો આરામ થશે—હમેશાં હું તારી સાથે વિલાસ કરી આનંદ પામીશ. એના આ બોલવામાં એવો અમંગળ અર્થ રહ્યો છે, કે આ બાગમાંજ હું હમેશાને માટે આરામ પામીશ—મરી જઇશ.

ભીમ—(શરીર મઘડી) ના ના, મારે તો તમારૂં અજવાળું નથી રાખવું; અંધારૂં કરવા ધારનારને અજવાળામાં લાજ ન આવે કે ? તમે તો નિર્લજ અને કપટી છો. એ બધાય દુર્ગુણ હું બે પળ પછી જોનાર નથી. (ગિ)

જટાસુર—પ્રિયા ! મારો અંત થતા સુધી હું તને તજનાર નથી. કૂડકપડ આદિ સહુ તારાથી મારૂં તજાયલું માનજે (ઘિ)

ભીમ—હારતો શા જીવ્યા સારૂં. (ચિ)

જટાસુર—(ભીમનો હાથ ઝાલી) પ્રિયા ! આ અંતઃપુરમાં ચાલ્ય, ત્યાં તારી ઇચ્છા પૂરાશે અને મારા મનોરથનો અંત આવી રહેશે (એમ કરતા બંને ચાલ્યા જાય છે અને થોડી વાર પછે નેપથ્યમાંથી બૂમ

(ગિ) ભીમ ઈ૦. ભીમ—હુ તને જીવતો રાખીને તારા ઘરમાં કે કુળમાં અજવાળું રાખવા ઇચ્છતો નથી, કેમકે હું તો તારા કુળનું અધારૂ (તારો નિર્વંશ કરીને) કરનારો છું, તે મારૂં આટલુ બધું અપ્રિય કર્યા છતાં હું જો તારા કુળમાં અજવાળું રાખું તો મારા વીરત્વ માટે લાજવુ પડે !

રાક્ષસની સમજ—કામવિલાસની વાત હોવાથી આ સ્ત્રી અજવાળામાં લાજે છે માટે એ અધારૂ કરવાનું કહે છે.

તમે તો ઇ૦ ભીમ—તુ લાજ વગરનો કપટી દૈત્ય છે, પણ બે પળ પછી હું તને મારીશ એટલે એ દુર્ગુણ મારા જેવામા નહીં આવે—અથવા બે પળ પછી તારા એવા દુર્ગુણ હુ સાખી રહેનાર નથી—બે પળ તને ખેલાવુ છું, પણ પછી તારૂં મોત છે.

રાક્ષસની સમજ—મને એ નિર્લજ અને કપટી કહે છે એ તો ખરાબર છે, અમે રાક્ષસ એવાજ છીએ પણ બે પળ પછી મારા દુર્ગુણ સામું ન જોતાં એ મારી સાથે રમશે.

(ઘિ) અંત થતા સુધી ઇ૦—અર્થાત્ હું મરતા સુધી તને નહિ તજું, અને તારા પ્રસંગથી મારા કૂડકપટ વગેરે નાશ પામશે અથવા તારા આગળ કૂડકપટ હું ન કરૂં. એના બોલવામા એવો અમંગળ અર્થ છે, કે તને ન તજવાથી મારો અંત થશે તથા મારા કૂડકપટ વગેરે સર્વે તારાથી (તારા નિમિત્તથી મારૂં મોત થવાને લીધે) તજાનાં

(ચિ) હારતો ઇ૦. ભીમ—હવે શા જીવવા સારૂ તારાં કૂડકપટ રહેવ નાં છે ? અર્થાત્ તું હવે કૂડકપટ કરવા જીવવાનોજ નથી

પડે છે, કે પ્રિયા છોડય છોડય, આ તારા પ્રેમાલિંગનેં મારાં અસ્થિ ભાગી જાય છે, ભાગી જાય છે. રે નિર્દય ! હું મૂઓ મૂઓ. હવે તારૂં નામ નહિ લઉંઉઉઉ. એવી જટાસુરની મરણાંત ચીસ સાંભળી તેનાં સર્વ દાસદાસી રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો, ધાઓ ધાઓ, ઇત્યાદિ બૂમો પાડતાં આગથી તેમ નાસાનાસ કરી મૂકે છે). (છિ)

(એવે દાનવે હરણ કરી આણેલાં શસ્ત્રાસ્ત્રસહ રૂધિરારક્ત ભીમ પ્રવેશ કરે છે.) (જિ)

ભીમ—કર ! તેં જે કરવું જોઇએ તેથી અધિક કર્યું છે. દ્રૌપદીને દૃષ્ટિ માત્રથી જોનાર ! સાંભળો સાંભળો:—(ઝિ)

શ્લોક.

કર આકર આ કરતા અરિભંજન, ગંજન સર્વ સદા તજવી;
વર શા વરષા ભરતા નભ પુરણ, ચૂરણ ચાર દિશા લજવી;
નરશા નરસા સરતા યમમંદિર, સુંદિર શક્તિ ભલી ભજવી;
કર આકર આ કરતાજ સુરાસુર, આ શૂર આશ કરે ગજવી. ૨૧

(છિ) ઇચ્છા પૂરાશે—કામવાસના સફળ થશે (અમંગળ અર્થ) તારાથી મારો વધ થઇ શકશે. મારા મનોરથનો અંત આવી રહેશે—તારી પ્રાપ્તિ થવાથી હું પોતાને કૃતકૃત્ય માનીશ, (અમંગળ અર્થ) મારૂં મરણ થવાથી મારા બધા મનોરથ નાશ પામશે.

(જિ) રૂધિરારક્ત—લોહીથી લાલ થયેલો.

(ઝિ) કર—હે હાથ ! અધિક—અધિક પરાક્રમ (જટાસુરને હણવા રૂપ) દૃષ્ટિમાત્રથી જોનાર—ફક્ત કૂડી દૃષ્ટિ કરીનેજ જોનારા !

૨૧ શ્લોક—દુમિલા છંદ; કર ઇ૦—આ મારા કર રૂપી આકર (ખાણ—કિરણ કે શુંડ) છે; તે અરિનું ભંજન કર્ત્તા અને સર્વના ગંજન છે. માટે તમારે તેના (દ્રૌપદીના) તરફથી કૂડી દૃષ્ટિ સદા તજવી. વરશા ઇ૦—આ કર વર (ઉત્તમ) વરષા (વરસાદ) જેવા છે, તે નભ (આકાશ ને) પૂર્ણ ભરી નાખે છે અને ચારે દિશાઓને લજવીને ચૂર્ણ કરી નાખેછે. જેમ વરસાદ આકાશમાં વ્યાપ્ત થઇને ચારે દિશાઓને પાણીથી વ્યાકુળ કરી નાખે છે તેમ આ મારા હાથ પણ આકાશ તથા ચારે દિશાઓમાં ગયેલા શત્રુને હણે છે. નર ઇ૦—નરસા (નઠારા) નરશા

(વિચાર કરી) ભ્રાતા યુધિષ્ઠિર મારી ચિંતા કર્યા કરતા હશે માટે હવે મારે સત્વર મળી આ અરિરુધિરાર્દ્ર અંગ તેમને બતાવી અત્યાનંદ પ્રકટાવવો જોઇએ. (એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો જાય છે.) (નિ)

દ્વિતીયાંક સમાપ્ત.

(નરના જેવા) નર આ કરના પ્રતાપથી યમમંદિરમાં સરતા—જતા, માટે ઇશ્વરની ભક્તિ જે સુંદરિ છે તેનેજ ભજવી, અને પરસ્ત્રી પર કૂડી દૃષ્ટિ તજવી અથવા પરસ્ત્રીને ભજવી મૂકી દેઇને ભક્તિરૂપ સુંદર સ્ત્રીને ભજવી. અથવા આ કરે દેવ પ્રત્યેની સુંદિર ભક્તિ ભરી ભજવી છે-કરી છે (દાનવોને મારીને) કર ઇ૦—આ (મારા) કર એવા આકર (આકરા) છે કે તેથી સુરાસુર (દેવ અને દૈત્ય) ડરે છે ને તે કર સહિત આ શૂરવીર (ભીમ) આશ (આશા—દિશાઓ) ને ગજવીને ફરે છે ગર્વ નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણાયો છે.

(નિ) અરિરુધિરાર્દ્ર—શત્રુના લોહીથી ભીનું થયેલું.

અંક ૩ જો.

(સરિતાની શોભા દેખાડતી વસંતિકા પાંચાલીસહ પ્રવેશ કરે છે).

વસંતિકા—પ્રિય સખી ! જોયું ! આ ત્રિભુવનતારિણીનું તોય કેવું રમણિક લાગે છે ! આ ઉપવનમાંનાં સરોવર, તડાગ અને દીર્ઘિકા આદિ રમ્ય સ્થળો તને ઘણાં દેખાડ્યાં છે પણ આ જળ જેવી સુંદરતા કોઇ જગાએય નથી હો ! (અ)

પાંચાલી—(સખીને ખભે હાથ મૂકી) હા હલા ! આ પાણીનું શ્વેતપણું તો જાણે પયતુંય હારણ ન કરતું હોય તેવું જણાય છે. સખી ! જો જો જળનાં લેરિયાં કેવાં લેહેરી રહ્યાં છે જેમ ! ઉપવનના મત્ત ભમરા નવીન કુસુમરસને લોભે તેની પછાડી ફર્યા કરે છે, તેમજ આ પાણીના ભમરા પણ સારા જળને રોકી રાખી તેને ગુપ્ત સ્થળે સંતાડી આવતા જણાય છે ! વયસ્યા ! જો જો પેલાં મીન કેવાં પાણીમાં ઉછળી ક્રીડા કરી રહ્યાં છે ! હાય હાય ! જો પેલી બિચારી માછલીને પાણીની વિહાળ ને વિશાળ છાલકે તટ પર કાઢી નાખી ! રે પ્રભુ ! એને એના પતિવિયોગની પળ કેવી જતી હશે ? વસંતિકા ! જા જા, એને જઇ પાણીમાં નાખી આવ્ય. જોને બિચારી વહાલાંના વિયોગથી કેવી તળે ઉપર થયા કરે છે. (વસંતિકા જઇ તરફડતી માછલીને પાણીમાં નાખી દે છે.) (આ)

(અ) પ્ર. ૧ લો. નદીનો કિનારો.-ત્રિભુવનતારિણી-ત્રણ લોકને તારનારી નદી—ગંગા. તોય—પાણી ઉપવન—આશ્રમની પાસેનું વન. તડાગ—તલાવ. દીર્ઘિકા—વાવ્ય. રમ્ય—રમણિક—આનંદ આપનારાં. આ વર્ણન કરી આ પ્રવેશનું સ્થળ કવિએ જણાવી દીધું છે.

(આ) હવે એ નદીના દેખાવનું ચિત્ર આપવાને તેનું વર્ણન કરે છે; પાંચાલી ઈ૦. હલા—સખી. દાસીને સખી કે હલા કહીને બોલાવવી, એવી પૂર્વના નાટ્યશાસ્ત્રકારોની આજ્ઞા છે (જુઓ સાહિત્ય દર્પણકારિકા ૪૩૧ મી). પયતુંય—દૂધનું પણ—અર્થાત્ દૂધ કરતાં પણ વધારે ઉજ્વળ પાણી છે. ઉપમાન કરતાં ઉપમેયને અધિક વર્ણું છે માટે **અતીપાલંકાર**. કુસુમરસ—મકરંદ. પાણીના ભમરા—વમળ. પાણીના ધીમા અને ઉતાવળા વહનના યોગે અથવા વહનની વિરૂદ્ધ ગતિઓના સમાગમથી પાણીમાં ચકાકાર ખાડા પડે છે તેથી ઉપરનું પાણી નીચે જતું રહે છે. એવા દેખાવને ઉદ્દેશીને કવિએ સારા જળને સંતાડી આવવાની

વસંતિકા—સખિ ! આ શોકને વિસારે પાડે એવાં કોકનાં જોડાં કેવો વિહાર કરી રહ્યાં છે. પેલા હંસ અને કારંડવ દીઠા કે ? વયસ્યા ! જો જો પેલા ઠગ મંત્રાનંદ જેવો બગ કેવું ધ્યાન ધરી બેશી રહ્યો છે ? (મંત્રાનંદનું નામ સાંભળી દ્રૌપદી એકાએક કંપી ઉઠેછે અને વસંતિકા તેને છાતી સરશી દાબી આશ્વાસન કરે છે). (૬)

પાંચાલી—(સશોક) સખી વસંતિકા ! આ દિવ્યાંબર પે'રાવી તું મને આશ્રમથી આટલે બધે આધે શું કરવા લાવી ? રડ્યું આ અંગ તો વલ્કલવાળું હોય કે મલીન વસ્ત્રે ઢાંકેલું હોય તોય પણ મનેજ દુઃખ દેવાને સરજેલું છે ! આ ફીટણુજીને તે આવા વસ્ત્રાલંકાર શું કરવા'તા. (ખડખડાટ સાંભળી સકંપ) હાય હાય ! કોણ આવ્યું ! ! (કોઇને ન જોવાથી) સખિ ! ચાલ્ય આશ્રમમાં જઇએ. (એટલું બોલી આશ્રમ ભણી જવા માંડે છે.) (૬)

વસંતિકા—(તેને જતી અટકાવી) સખિ ! આશ્રમમાં પાછી જવા મેં તને વસ્ત્રાલંકાર પે'રાવી આણી નથી. વયસ્યા ! આ આશ્રમ પરશુરામનો છે. આપણે પે'લાં રે'તાં'તાં તે સ્થળ નો'ય ! અહીં સુરાસુર

સંભાવના કરી છે માટે **ઉત્પ્રેક્ષા**. બન્ને ભમરાના કાર્યધર્મની સમાનતા વર્ણી છે માટે **ઉપમા**. વયસ્યા—સખી, દ્રૌપદીના મનમાં પતિને મળવાની અભિલાષા છે તે માછલીના વર્ણનદ્વારા ખુલ્લી કરેછે, રે પ્રભુ ! ઇ૦. દ્રૌપદીનું દયાળુપણું વર્ણે છે; વસંતિકા ! જા જા, ઇ૦.

(૬) કોક—ચક્રવાક—સારસ (ગામડાના લોકો એને સરસડાં કહેછે) કારંડવ—એક જાતનું જળચર પક્ષી

(૬) દ્રૌપદીને એક વાર મંત્રાનંદથી ભય થયો છે માટે હવે ફરીને પણ તેવીજ શંકા થાય છે કે રખેને વળી કોઈ રાક્ષસ હરણ કરી ન જાય ! રડ્યું ઇ૦—વનમાં વલ્કલ પહેરતી હતી તોપણ તેના સૌંદર્યથી લોભાઇને રાક્ષસ તેને હરી ગયો, અને તે રજસ્વલા હોવાથી મલિન વસ્ત્રવાળી હતી તથાપિ દુઃશાસન સભામા ખેંચી ગયો હતો ! ત્યારે હમણા તો વળી દિવ્ય વસ્ત્ર પેહેર્યાં છે તેથી હર કોઇ લોભાઇને મને ઉપાડી જાય, એવો ભય છે, એ **ધ્વનિ**. ફીટણુજીને ઇ૦—અર્થાત્ આ પરિણામે નાશ પામે એવા દેહને આવાં સુંદર વસ્ત્ર અને આવા ઉત્તમ અલંકાર શા માટે જોઇએ ? હાય હાય ઇ૦—**ભયસ્થાયિભાવનું** વર્ણન

શ્લોક.

દિવ્યાંબર અથવા, હો કો અંબર,
ધન્ય તું ધન્ય તું ધન્ય અરે, વર ઠામ ઠરે,
આભૂષણ ભૂષણ, ભવ્ય ગળ્યું ન
ગળ્યું રચ્યું તેં રળવાનું ખરે, વર્ણન શુ કરે;
હા કેસર મંજરી, શી વર વેસર,
સર્વેશ્વર પણ હારી ફરે, ઉપમાથી ડરે;
તું તૃષ્ણાપૂરક, મારી કૃષ્ણા,
અંબર ભૂષણ તુંથી સરે, મન મારૂં ભરે. ૧

લેવાય છે--અર્થાત્ એ કમળ દેવલોકનાં હોવાથી મૃત્યુ લોકમાં તે મળી શકતાં નથી. કિન્નરો--દેવોની એક જાતિ. નભમાં--આકાશમાં. કોકનદ--રાતાં કમળ (કુબેરના સૌગંધિક વનમાંનાં). વસંતિકાનાં વચનથી દ્રૌપદીના મનમાં એ કમળ જોવાની ઉત્કટ ઈચ્છા થાય એમ વર્ણને અહીં બીજનો નિક્ષેપ કર્યો છે માટે મુખસંધિનું ઉપક્ષેપ નામે અંગ વર્ણવ્યું છે.

૧ શ્લોક--મદનમદા છંદ. દિવ્યાંબર ઈ૦--ભીમ દ્રૌપદીએ પહેરેલા વસ્ત્રને સંબોધન કરીને કહે છે, કે તું ગમે તો દિવ્ય અંબર (વસ્ત્ર) હો, અથવા કો (ગમે તે જાતનું) અંબર હો, તથાપિ વર ઠામ (ઉત્તમ ઠેકાણે) ઠરેછે, માટે તને ધન્ય છે ધન્ય છે । અલંકારને સંબોધન કરીને કહેછે; આભૂષણ ઇ૦--હે આભૂષણ તને કોઈ વખત ન મળ્યું (નહિ મળેલું એવું) ભૂષણ (દ્રૌપદીના અંગરૂપી) મળ્યું છે માટે જે રળવાનું હતું તે તેં ખરેખાત રળ્યું છે ।--તું કૃતકૃત્ય થયું છે એ વાતનું વર્ણન શું કરીએ ? નાકની વેસરનું વર્ણન કરેછે; હે વર (શ્રેષ્ઠ) વેસર તું કેસરની મંજરી (માંજર) જેવી છે. દ્રૌપદી રૂપી કેસરના છોડની તું માંજર હોય એવું મને લાગે છે. તને ઉપમા આપીને વર્ણવવામાં સર્વેશ્વર (બ્રહ્મદેવ) પણ હારીને ફરે છે (ઉપમા શોધતા ફરે છે). બીજી ઉપમા કેમ નથી આપતા ? ઉપમાથી ઈ૦--કેમકે તે બીજી ઉપમાઓ અયોગ્ય લાગવાથી તે આપતા ડરે છે. હવે છેવટે દ્રૌપદીને સંબોધન કરીને કહે છેઃ તું ઇ૦--હે મારી (વહાલી) કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) । તું (જ) તૃષ્ણાપૂરક (મારા મનની ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરનાર) છે. અર્થાત્ તારા વસ્ત્ર અને અલંકાર જોઇને મારૂં મન પ્રસન્ન થતું નથી--તે ગમે તેવા હોય તે તરફ મારી દૃષ્ટિ નથી પણ તારો પ્રેમ એજ મને આકર્ષણ કરવાને સમર્થ છે. અથવા તારૂં સૌંદર્યજ મારા મનને સંતોષ આપવાને પૂરતું છે, વસ્ત્રાલંકાર તો

અરે "તારે મન તો શું આ ઘાસ કાપવા જેવુંજ લાગે છે કે ?"

(એવે વાતા વાયુથી એક સહસ્ર પાંખડીવાળું કમળ આવી દ્રૌપદી કને પડે છે તેની મધુરતા, કોમળતા, રમણિકતા અને અલૌકિક સુગંધાદિ જોઇ પાંચાલી તે કમળ કરમાં લઇ ભીમને પ્રસન્ન કરવા તેની કને જાય છે) (લ)

પાંચાલી—પ્રાણપ્રિય ! આપના વીર્યનો મહિમા અગાધ માની વાયુએ પોતાનું ઘોર રૂપ તજી દીધું ! અહા ! જુઓ જુઓ કેવો શીતળ, મંદ અને સુવાસિત તે વાવા લાગ્યો છે પ્રિયતમ ! એટલુંજ નહિ પણ તમારા કોપ વેગથી કંપી તેણે (કમળ ખતાવી) આ ભેટ તમને મોકલી દીધી છે સ્વામીનાથ ! શી આની સુગંધ છે ! (એટલું કહી ભીમને પુષ્પ સુંઘાડે છે અને દ્રૌપદીના હાથમાં તે અલૌકિક કમળ જોઇ વસંતિકા ફૂલ વીણવા મૂકી દેડી આવે છે) (લ)

વસંતિકા—વયસ્યા ! આજ કમળની સુવાસ અહોરાત્ર આ વનમાં આવ્યા કરે છે એવી તારી ઇચ્છા હતી કે આ કમળ કેવાં હશે તે ઇચ્છા

સુરી અસુરી—સુર કે અસુર—દેવ કે દૈત્યને ધારણે—ધારણામાં—વિચારમાં—ધ્યાનમાં મને અટકાવી શકે એવો કોઇ વીર નથી એમ કહે છે ગયા ઇ૦—મારૂં નિવારણ કરનારા ઘણા જન થયા અને પછી નપુંસકો (નામર્દ) થઇને ગયા (મારાથી હાર્યા માટે તેમને હું નપુંસકજ માનું છું, એ ભાવ.) બહુ ઇ૦—માટે હું તુને કહું છું કે બહુ થયું—તું ઘણો વાયો, હવે અમને વિહારણે (વિહાર કરવાના કાર્ય માટે) શાંતિ દે—સુખથી વિહાર કરવા દે

(લ) ભીમની શીખામણ માનીને પવન બંધ થતો નથી માટે તેને કહે છે અરે ઇ૦—ઘાસ કાપવા જેવું—અર્થાત્ શું અમે વ્યર્થ બકબકાટ કરીએ છીએ કે ?

(લ) વીર્યનો—બળનો અગાધ—અપાર—ઘણો ઘોરરૂપ—બિહામણું રૂપ અર્થાત્ વાયુ શાંત થયો વાયુની ત્રણ પ્રકારની ઉત્તમતા વર્ણે છે, શીતળ ઇ૦ અહીં કમળની પ્રાપ્તિ સૂચવી ભાવિ કથા બીજને વધારે સ્ફુટ કર્યું છે માટે ગર્ભાસંધિનું પરિકર નામે અંગ વર્ણ્યું છે

વાયુએ તરતજ પૂરી કરી. ધન્ય છે વાયુદેવ ! તમને ધન્ય છે ! (એટલું બોલી વાયુને પ્રણામ કરે છે). (ए)

પાંચાલી—(ધીમેથી) સખિ ! હવડાં તું જરા આઘી જા; મારે એજ સંબંધે કંઇ ઉતાવળે કામ કરી લેવા જેવું છે. (કૃષ્ણાનું એવું બોલવું સાંભળી વસંતિકા પુષ્પ વીણતી વીણતી ચાલી જાય છે). (ऐ)

ભીમ—જો પ્રિયા એમ છે તો હું તારા કહેવા પ્રમાણે કરું છું. (એમ કહી ઉગામેલી ગદા મૂકી દ્રૌપદીનો એક હાથ ઝાલી તથા બીજો પોતાનો હાથ તેને ખભે મૂકી આમ તેમ ફરે છે). (ओ)

પાંચાલી—(કમળના બીડાયલા ભાગને છૂટો કરતી) પ્રાણપતિ ! જુઓ જુઓ કઠણ કાષ્ઠને કોરી નાખે એવો આ મધુકરનો ડંખ સતાં આ કમળની કોમળ અને સુખકર કાંતિ જોઇ એને કોચવાનું ભૂલી ગયો છે એટલુંજ નહિ, પણ દૃઢ સ્નેહ માની પોતાનો આત્મા પણ એને અર્પણ કરી દીધો છે. (औ)

(ए) વયસ્યા—સખી. અહોરાત્ર—રાત દિવસ. અહીં વસંતિકાએ વાયુને પ્રણામ કરી પરોક્ષપણે કમળની પ્રશંસા કરી છે અને તેથી દ્રૌપદીની કમળ મેળવવાની ઈચ્છાને ઉત્તેજન મળે એમ વર્ણાયું છે માટે સુખસંચિતું વિલોભન અંગ જાણવું.

(ऐ) અહીં વસંતિકાને આઘી કાઢીને ભીમ પાસે એવાં કમળ મંગાવવાનું કામ દ્રૌપદીને સાધી લેવું છે માટે યુક્તિ નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણાયોછે.

(ओ) તારા કહેવા પ્રમાણે કરું છું—વાયુએ મને પ્રસન્ન કર્યો એમ માની તેને ક્ષમા કરું છું.

(औ) કમળમાં બીડાઈ મરણ પામેલો ભમરો બતાવીને દ્રૌપદી કહે છે: જુઓ જુઓ ઇ૦. કાષ્ઠને—(વાંસ વગેરે) લાકડાને. મધુકરનો—ભમરાનો. ડંખ—ડંખ કરવાનો કાંટો. આવુંજ વર્ણન કોઇ સાહિત્યકારને કરેછે કે—

" बंधनानि भुवि सन्ति बहूनि
प्रेमबंधकृतबंधनमन्यत् ।
दारुभेदनिपुणोपि षडंघ्रिर्
निष्क्रियो भवति पङ्कजकोशे ॥ "

ભીમ—હા પ્રિયા ! સ્નેહ એવોજ છે. કિન્તુ જો તારી ઈચ્છા હોય તો ચાલ્ય જઇ આ સારતામાં જલક્રીડા કરીએ.

પાંચાલી—(વિચાર કરી) હા સ્વામીનાથ ! ચાલો; પણ જો- (એટલું બોલી અટકી જાય છે.) (क)

ભીમ—પ્રિયા ' પણ જો ' કહી કેમ અટકી રહી ? કે' કે' આગળ શું કહેવાની હતી ? (છતાં દ્રૌપદી બોલતી નથી તેથી તેને કહેવડાવવાનો આગ્રહ કરે છે; દાઢી ઝાલી મુખ ઉંચું કરે છે અને ગલીપચી આદિક અનેક પ્રસન્ન કરવાના ઉપાય યોજે છે).

પાંચાલી—(કંઇક હસતી અને ભીમ કનેથી છૂટી આઘે જવાનું કરતી) તમે ગમે તે કરો ને; મારે કહેવું હશે તોજ હું કહીશ. (ભીમ જોર કરી કને ખેંચે છે તેથી ખીજવાઇને) લો કહીએ છીએ. એ તો હું કહેવાની હતી કે, પણ જો પાણી ઉતળાં હોય તો જળક્રીડા કરાયની ? "જે ગતિ સહુની તે ગતિ વહુની." (ख)

અર્થઃ—જગતમાં બંધન તો ઘણુંય છે, પણ પ્રેમના બંધનથી બાપિલું બંધન કોઇ જૂદુંજ છે ! દ્રષ્ટાંતઃ—જેમ ભમરો ગમે તેવા લાકડાને કોચી નાંખવામાં કુશળ છતાં કોમળ કમળકોડામાં તે કાંઇ કરી શકતો નથી.

(क) જો ઇ૦--જો આવાં કમળ આણી આપો'તો, એમ દ્રૌપદીને કહેવાનું છે; પણ એ દેવતાઈ કમળ દુર્મિલ છે, અને આમ એકદમ માગવાથી જો ભીમ ના કહેશે તો પછી બીજો કોઈ આણી આપે એવો નથી; માટે એ વાત ભીમની પાસે કબૂલ કરાવવાને યુક્તિપૂર્વક માગણી કરવી એજ ઠીક છે. એમ ધારીને દ્રૌપદી અટકી જાય છે.

(ख) પોતાની ઇચ્છા બતાવવાનો સમય થયો નથી માટે દ્રૌપદી પોતે કહેલા અધૂરા વાક્યને ચાલતા પ્રસંગને લાગુ કરી પૂરું કરી દે છે; પણ જો પાણી ઇ૦. ઉતળાં--છછરાં—બહુ ઉંડાં નહીં. વાત ના કહીએ તો—જે ગતિ ઈ૦—અર્થાત્ તમે જેમ સહુની સાથે વર્તો છો તેમ મારી સાથે પણ વર્તી વાત કહેવરાવવાનું કરો છો ત્યારે મેં તમને વાત કહી. ના કહું તો જેમ તમે બીજાને બીહીવરાવો છો તેમ મને પણ બીહીવરાવો (ભીમે જોર કરી દ્રૌપદીને કને ખેંચી તેથી દ્રૌપદીએ આ કહેવત કહી છે).

ભીમ—દેવિ! જેમ તારી ઉત્પત્તિ દૈવી છે તેમ અમારી પણ તેવીજ છે. ભલે તારે કહેવું હોય તે કે'; તારૂં રૂપાંતર દૃષ્ટિએ જોઇએ છીએ તો પછી તારી વાતનું રૂપાંતર કેમ ન જોઇએ! (દ્રૌપદીને ઝાલેલી મૂકી દઇ) ઠીક આરે પ્રિયા! હવે એટલુંજ; કેમ ચાલીશું? (ग)

પાંચાલી—(ભીમને જતો અટકાવી) ઓહો! રડી રીસે ચડતાં કેટલી વાર લાગે છે? આર્યપુત્ર! પંચાનન જેવા પ્રાણીએ પોતાનાં પારકાં સમજીને ક્રોધી બનવાની જગોએજ ક્રોધ કરે છે. એમાં અમારો અપરાધ શો છે કે તમારે રીસાઇ જવું પડે છે? તમારા મનમાં જળક્રીડા કરવાનું હોય અને અમારા મનમાં જો—(એટલું બોલી નીચું જોઇ અટકી જાય છે) (घ)

(ग) ભીમ દ્રૌપદીએ વાત ફેરવીને કરી તે સમજે છે અને તેથી કહે છેઃ દેવી ઈ૦ દૈવી—દેવથી થયેલી. તેમ અમારી પણ તેવીજ (દેવથી થયેલી) છે. અર્થાત્ તું ધારે કાંઇક, અને કહે કંઇક તે બીજા સાધારણ માણસ ન જાણે, પણ હું તો તારા જેવોજ દૈવી ઉત્પત્તિવાળો હોવાથી જાણી ગયો છું કે તેં વાત ફેરવીને કરી. તારૂં રૂપાંતર ઇ૦—તું પ્રથમ રાજરાણી હતી તે હમણા વનવાસિની થઇ છે, તારા શરીર પર રત્નાદિના અલંકાર હતા તે ઠામે આજ તું વલ્કલ ધારનારી,થઇ છે, ઇત્યાદિ તારા રૂપનો ફેરફાર. વાતનું રૂપાંતર—વાતમાં ફેરફાર. જેમ તારૂં રૂપ ફરી ગયું છે તેમ તારી વાત પણ ફરી ગઇ છે. વાતમાં અંતર થવાનું કારણ રૂપાંતર નથી, તેમ છતાં તેને કારણ વર્ણ્યું છે માટે ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર. ભીમે આગ્રહ અને ખુશામત કર્યા છતાં દ્રૌપદી ખરી વાત કહેતી નથી તેથી ભીમ રીસાઇને કહે છે, ઠીક ઇ૦. હવે એટલુંજ—હવે એ વાત અહીંથીજ માંડીવાળો. હવે હું સમજીશ કે દ્રૌપદી એના મનની વાત મારાથી છાની રાખે છે—મારાપર એનો વિશ્વાસ નથી—મને એ પોતાનો ગણતી નથી, ઇત્યાદિ વ્યંગ્ય એ વાક્યમાં સમાયલાં છે.

(घ) ભીમે રીસ ચઢાવીને વાત પડી મૂકી તેથી ધારેલી વાત મારી જશે, એમ ધારી દ્રૌપદી યુક્તિપૂર્વક તે વાતનું પુનરુજ્જીવન કરે છે; અહો ઈ૦. પંચાનન—સિંહ. પ્રાણીએ—પ્રાણી પણ. અને ઇ૦—અને અમારા મનમાં જો આવાં કમળની શય્યા કરી તે પર સુવાનું આવે તો તે કમળ તમારી પાસે કાં ન માગીએ? એ વાક્ય કહેવાં કહેતાં અધૂરૂં મૂકી દેઇ અમારા મનમાં

ભીમ—ઓહોહો ! " મારવો ઉંદર અને ખોદવો ડુંગર ". પણ પ્રિયા ! ચાલ્યને ત્યારે સ્થળક્રીડા કરીએ ! એમાં તે શી એવડી મોટી વાત હતી કે ત્યારનાં રીસામણાં મનામણાં કરાવી રહી છું ? (ક્ષ)

પાંચાલી—*આર્યપુત્ર લીધેલી જક ન મૂકનાર કેવા છે તે હું ન જાણતી હું તોકની. (સદર્પ) જો સ્થળક્રીડા કરવાને આપ ઇચ્છતા હો તો પ્રિયતમ ! આવો આવો. જુઓ પણે સ્ફટિકશિલા કને વસંતિકાએ કુસુમશય્યા થઇ શકે એટલાં કમળ તોડી રાખ્યાં છે. (ભીમ તે તરફ જુએ છે અને પછે નદી તીર પરથી પડેલી શીલા કને એકમેકના ખભા પર હાથ મૂકી જાય છે).

ભીમ—અયિ પ્રિયે ! પેલી વસંતિકાને બોલાવી કે' કે આ પડેલાં પુષ્પ શીલા પર પાથરી પુષ્પશૈય્યા તૈયાર કરે.

પાંચાલી—(બૂમ પાડી) વસંતિકા ! વસંતિકા ! થયું હવે એટલાં. ચાલ્ય વે'લી અહીં આવ્ય. આર્યપુત્રે મારા મનમાન્યું કરવાનું સ્વીકાર્યું છે તો મારે પણ તેમનું મન સત્વર મનાવવું જોઇએ. ચાલ્યને અલિ ! તનેય કેટલી વાર લાગે છે તે ! (એમ બોલી અને ભીમનો હાથ ખભેથી ખસેડી નાખી આવતી વસંતિકાના સામી થોડેક સુધી જાય છે). (ઘ)

વસંતિકા—વયસ્યા ! આથી તે કેટલી ઉતાવળી આવું ! મને જો પરમેશ્વરે પાંખો આપી હોત તો હું આથીએ વે'લી આવી શકત !

કહે છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ના માનવા જેવું છે ?—અર્થાત્ તમે એથી પણ મારાં વધારે વખાણ કરશો તો તેમ કરતાં તમને કોણ અટકાવનાર છે ? મોંરખું ઈ૦—મને સારું લગાડવાને—મારી શરમથી જો કાંઇ ખોટું બોલો તો.

(ક્ષ) મારવો ઉંદર ઈત્યાદિ કહેવતનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે: એમાં તે ઇ૦. *આર્યપુત્ર ઇ૦—અર્થાત્ તમે ઘણા હઠીલા છો એમ હું જાણું છું. તેથી મારા મનમાં એમ આવ્યું કે વખતે એમનો વિચાર ફેરવીને મારા વિચારનો સ્વીકાર ના પણ કરે, અને એ કારણથીજ હું કહેતાં અચકાતી હતી. જાણતી હું—જાણતી હોઉં. સ્ફટિકશિલા—સ્ફટિક જાતના પાષાણની શિલા. કુસુમશય્યા— ફૂલનું બિછાનું.

(ઘ) એટલાં—(ફૂલ, અધ્યાહાર) મારા મન માન્યું—મારા મનમાં માનેલું તે. દ્રૌપદીએ અહીં હારીને બહુ ઉતાવળથી બોલાવી તેની મતલબ એ

પાંચાલી—(વસંતિકા કનેથી અર્ધાં ફૂલ ઉંચકી લેવા જેવું કરી ઊભી રે' છે અને તેને ભીમ ન સાંભળે તેમ કાનમાં આ પ્રમાણે કે' છે.) અલિ વસંતિકા ! તું અહીંથી આઘી ખસતી નહિ હો. જો તું અહીંથી કંઇ આઘી પાછી જઇશ તો વાત મારી જશે અને અલૌકિક કમળ કોઇનાથીએ આણી આપી મારૂં મન પ્રસન્ન કરી શકાશે નહિ. જો લાવવા ધારે તો એજ લાવી આપે એવા છે. (ट)

ભીમ—પ્રિયા ! ત્યારની તહીં કેમ ઉભી થઇ રહી છું ? એ ઘણીએ લાવશે. ચાલ્ય ચાલ્ય વે'લી ચાલ્ય. (ठ)

પાંચાલી—પ્રાણનાથ ! આ આવીને ! આ તો મેં જાણ્યું કે એ બિચારીએ આટલી બધી મે'નત કરી કુસુમ ભેગાં કરી આણ્યાં છે ત્યારે તે હુ વે'લી વે'લી લીઆવુ (ड)

ભીમ—વસંતિકા ! આ પડેલાં કમળ અને બીજાં સુવાસિત સુમનો વે'લાં વે'લાં આ સ્ફટિકશીલા પર પાથરી દે. (ढ)

વસંતિકા—(નીચે પડેલાં ફૂલ શીલા પર પાથરી) આર્યપુત્ર ! હવે મારી સ્વામિની સહ અહીં બિરાજો.

ભીમ—(ભીમ શીલાપર બેસે છે અને દ્રૌપદીને આઘી ઊભી રહેલી

છે કે તેણે ભીમનાથી છાની વાત દાસીને કહેલી છે, અને તેટલા માટે દાસીના સામે જવું છે, અને એજ વાત (ट) ભાષણમાં સિદ્ધ કરી બતાવી છે.

(ट) વાત મારી જશે—ભીમનું ક્રીડાકાર્ય પત્યું એટલે મને પ્રસન્ન કરવાની એમને ગરજ રહેશે નહિ, અને તેથી ધારેલા કમળ આવી શકશે નહીં; તું જો હળી હશે તો તેમનું ક્રીડાકાર્ય સરશે નહીં અહીં દ્રૌપદીની કમળ મેળવવાની ઇચ્છારૂપ બીજ વિશેષ સ્પષ્ટપણે વર્ણ્યું છે માટે પ્રતિમુખ સંધિનું પુષ્પ નામે અંગ વર્ણાયુ છે.

(ठ) અહીં ઇષ્ટ પદાર્થની અપ્રાપ્તિથકી ભીમ કાળક્ષેપને સહન કરી શકતો નથી. માટે સંભોગશૃંગારનો ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવ વર્ણાયો છે.

(ड) લીઆવું—લેઇ આવું.

(ढ) સુમનો—પુષ્પો.

જોઈ ખેંચી ત્યાં બેસાડે છે) પ્રિયા! આમ શરમાય છે શું? વસંતિકા એ તો તારીજ છે ને! એની તે આટલી બધી શરમ હોય?

પાંચાલી—પ્રિયતમ! આ કમળ કેવું છે? એવાંજ કમળની શય્યા પર શયન કરવાનું હોય તો કંઇ બાકી રે' ખરૂં? (ण)

ભીમ—(તે કમળને જોઇ) પ્રિયા! આ તો દેવતાઇ કમળ છે. કાલેજ આશ્રમમાં વાત નીકળી'તી કે જેનો વાસ આવે છે તે કમળ મનુષ્ય પ્રાણીને દુર્મિલ છે. (त)

પાંચાલી—ઠીક આર્યપુત્ર તમેય "ચાલતી ગાડીમાં બેશી જાવ તેવા છો". મેં કમળ બતાવ્યું ત્યારે તમે કહ્યું કે એ તો ન મળી શકે તેવું છે! પણ પૂછનાર કોણ? કે'નાર કોણ? એમાંનું કશુંય હશે, કે હાથ પગ વગરની વાત અહીં ગોઠવી દીધી? (थ)

ભીમ—પ્રિયા! મને આવતો સુવાસ મોહક લાગ્યો અને તારે કાજે તે કમળ લાવવાની મારી ઇચ્છા થઇ તે પરથી મેં પૂછ્યું અને લોમશ મહર્ષિએ મેં કહ્યો તેવો ઉત્તર વાળ્યો. એમાં તે શી મોટી વાત હતી કે તને પે'લેથી તે છેલ્લે સુધી માંડીને કે'વીજ જોઇએ? (द)

પાંચાલી—પ્રિયપતિ! આમ સે'જ વાત કરતામાં ચઢી શીના જાવ છો તે? જો તમે મારે કાજે, આવતો સુવાસ લઇ કમળ લાવવાની ઇચ્છા કરી, તો હું પણ જો આર્યપુત્રની અભિરૂચિ હોય તો મુનિકુમારિકાઓ એક

(ण) દ્રૌપદી પવનથી ઉડી આવેલું સુગંધી કમળ બતાવીને કહે છે; પ્રિયતમ ઇ૦.

(त) દેવતાઈ—દેવલોકનું. દુર્મિલ—ન મળી શકે એવું.

(थ) ભીમે કમળને દુર્મિલ કહ્યુ, તે વાતને ઉડાવવાને દ્રૌપદી ઉત્તર આપે છે: તમેય ઇ૦—અર્થાત્ મેં કમળની વાત કાઢી ત્યારે તમે જાણ્યું કે લાવી આપવું પડશે, માટે બીજા કોઇએ તેને દુર્મિલ કહ્યું તે વાતનો તમે પણ સ્વીકાર કરી લઇને માથેથી કાઢી નાખો છો!

(द) તારે કાજે ઇ૦—આ વાક્ય ભીમની દ્રૌપદી પરની પ્રીતિનું વ્યંજક છે, અને તેથી દ્રૌપદીની ઇચ્છા પૂરાવારૂપ કાર્યની આપ્યાશા નામે અવસ્થાનું સૂચન કરે છે

વનમાં ગન પ્રસન્ન થાય તેવું નૃત્ય કરે છે તે કરી બતાવું. પ્રિયતમ ! તે હું કાલેજ પૂરેપૂરૂ શીખી રહી છુ (ઘ)

વસંતિકા—હા હા સખિ ! એ નૃત્ય આર્યપુત્રને બતાવવા જેવું છે, માટે કરી બતાવ કરી બતાવ

ભીમ—પ્રિયા ! જવા દેને ! નૃત્ય કરવું હોય તો તેનાં અનુકૂળ સર્વ સાધન જોઇએ (એવે કને પડેલા મૃદંગ પર નજર જવાથી) આ મૃદંગ તો અહીં છે પણ ઘુઘરા વગેરે જોઇએ તે આ વનમાં હોય શેના અને મળેય કયાંથી ? પ્રિયા ! એ નૃત્ય હું અવશ્ય અનુકૂળ પ્રસંગે જોઇશ

પાંચાલી—પ્રાણનાથ ! નૃત્યને માટે વાદિત્રાદિ સાહિત્ય જેટલું ન હોય તેટલુ ઓછુજ સમજવુ. તેમ એકલા મૃદંગ વડે પણ નથી શકે ખરૂ અરે મૃદંગે ન હોય તો ચાલે, માત્ર ઘુઘરા જોઇએ, તે જુઓ તો ખરા, હુ ત્યાંના કરતાંય સારા તમને અહીંને અહીં આણી બતાવુ છુ. (એટલુ કહી નદી ભણી જઇ ખડખડતા ઘુઘરા વીણી લાવે છે) (ન)

વસંતિકા—સખિ અહીં આવ્ય અહીં આવ્ય. આ શીલાની પાછળજ નર્યા ઘુઘરા છે અહીં તે એની શી ખોટ બળી છે ! (દ્રૌપદી ત્યાં આવે છે અને ભીમ ઘુઘરા કેવા હશે તે ઉચો થઈ જુએ છે) (પ)

પાંચાલી—(ઘુઘરા બતાવી) આર્યપુત્ર ! જુઓ જુઓ આવા ઘુઘરા તો આપણે ત્યાંનાય વાગતા નથી.

(ઘ) કમળપ્રાપ્તિરૂપ કાર્યની આરંભ દશામા દ્રૌપદીનો યત્ન વર્ણાય છે પ્રિયપતિ ઇ૦--ચઢી શેના જાવછો તે ? ગુસ્સે શાના થઇ જાઓછો ? તે--(વાક્યાલંકારવાચક અવ્યય) અભિરૂચિ--ઈચ્છા નૃત્ય કરી બતાવવાનુ કહીને, જે રીતે કાર્યસિદ્ધિ પામે એવી યોજના દ્રૌપદીએ કરીછે, માટે મુખસંધિનુ સુકિત નામે અંગ વર્ણાયુ છે

(ન) વાદિત્રાદિ--વાજિત્ર વગેરે ખડખડતા ઘુઘરા--શણના ઘુઘરા

(પ) નર્યા--એકલા--અર્થાત ઘણા દ્રૌપદી વનમા મુનિકુમારિકાના સહવાસમા રહીને શણના ઘુઘરાથી માહિત થયેલી છે, અને ભીમ પુરૂષને છાજતા કૃત્યોમા રોકાયેલો રહેવાથી વનમા રહેવા છતા પણ એવા ઘુઘરાથી અજાણ છે, એ કલ્પના ઠીકજ છે.

ભીમ—(ધુત્તરા જોઇ [શ્વાસ નાખી) ભલે પ્રિયા ! એ બાધી નૃત્ય કરો વારૂ જોઇએ તો ખરા કે મુનિકુમારિકાઓનું નવું નૃત્ય તમે કેવું શીખ્યા છો ! પણ ઝાઝી વાર થાય નહિ તો (फ)

પાંચાલી—પ્રિયતમ ! જરાકે વાર થવાની નથી, જુઓ તો ખરા ગંમત પડશે અને મને તમે નિત્ય એનુ એજ કરવા કે'શો.

વસંતિકા—(ધુત્તરા ઝાંઝર પગે બાંધી રહ્યા પછી) લે, સખિ હવે નાચી બતાવ. જોજે ધારી રાખેલુ ભુલી જતી (ब)

પાંચાલી—અરે એ તે ભૂલાતુ હશે કે ? (એટલું કહી આ પ્રમાણે અભિનયપૂર્વક ગાય છે અને નાચે છે) (भ)

ચર્ચરિણી ચતુષ્પદિકા.

વનવન ગનવન ભટકી અટકી થનગન નાચે હા નાચે મુનિબાળા;
રૂપ રસાળા મોહનીં શાળા નયન વિશાળા ધરીં કરમાળા બાળા. વન૦
પતિ અતિ ગતિ ધરીં મતિ કરીં નિર્મલ અમલ કમલ વર લાવો લાવો;
મમ કરણ ધરૂ પતિ પાસ ફરૂં મન આશ ભરૂં ભરપૂર વા'વો લા'વો પતિ૦ ૫

(પૂરૂ ગાઇ નાચી રહી નહિ તેટલામા પ્રસન્ન થયેલા ભીમ દ્દઢલિંગન દઇ આ પ્રમાણે કહે છે)

(फ) વધારે ઇ૦—ભીમની ઉત્સુકતા વર્ણી છે (ब) ધારી રાખેલુ—અર્થાત્ શીખી રાખેલુ નૃત્ય અને ગોખી રાખેલુ ગાયન 'ભીમની પાસે કમળ માગવાનુ ભૂલી ન જતી' એ વસંતિકાના વાક્યનો વ્યંગ્યાર્થ છે અહીં એક અર્થ પ્રસિદ્ધ છતા બીજો અપ્રસિદ્ધ અર્થ વર્ણાવ્યો છે માટે **શોભા** નામે નાટયલક્ષણ

(भ) 'તારો કહેલો વ્યંગ્યાર્થ હુ સમજી છુ' એમ દ્રૌપદી વસંતિકાને જણાવે છે, અરે ઇ૦

૫ ચર્ચરિણી ચતુષ્પદિકા—ત્રીશ માત્રાના ચતુષ્કળ નવ ગણ કરીને રચેલુ ચાર ચરણનુ નાચતુ ગાયન એના ત્રીજા ચરણમા નવને ઠામે આઠ ગણ આવે છે. વનવન ઈ૦—મુનિબાળા (વનવાસી મુનિઓની કન્યાઓ) વનવન (આ વનથી પેલા વનમા એમ) ગનવન (કોઇ અહીં તો કોઇ તહીં એમ છુટીછુટી) ભટકીને પછી (એક સ્થળમા) અટકીને (બધી એકઠી મળીને) થનગન થનગન નાચે છે હવે મુનિકન્યાઓ શી રીતે નાચે છે તે કહે છે રૂપ ઈ૦—એ કન્યાઓ પોતાના થનારા પતિ પાસે શુ ઇચ્છે છે તે વર્ણે છે, પતિ ઈ૦ રતિ—પ્રીતિ નિર્મલ-

ભીમ—પ્રિયતમા ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! મુનિકુમારિકાઓનું અનુકરણ કરવામાં તું પૂરેપૂરી પાર ઉતરી ગઇ છું ! પ્રિયા ! તેં આટલી બધી નિપુણતા આ શીખવામાં ક્યારે સંપાદન કરી ? કે', કે' તો ખરી ! નૃત્ય કરતાં તેં જે ચપળતા દર્શાવી છે તેનું વર્ણન થઇ શકે તેવું નથી. (म)

શ્લોક.

મૃગયા કરનારાઓ, ભાળી મૃગલી ગતિ કરે જેવી;
તુજ ચપળતા તેવી, કે'વી કથમ કરી કહે કુશળ દેવિ ! ૬

પ્રાણપ્રિયા ! માગ્ય માગ્ય; જા તું જે માગે તે તને મેં આપેલુંજ છે એમ તારે જાણવું. અહા ! તેં આ કાર્યમાં શી નિપુણતા સંપાદન કરી છે ! માગ્ય માગ્ય; પ્રિયા ! શું મારી કને માગવાની ઇચ્છા છે ?

પાંચાલી—પ્રાણનાથ ! મેં કંઇ મારા મનની ઇચ્છા પૂરાવવા આર્યપુત્રને નૃત્ય કરી બતાવ્યું નથી. આ તો ભલા મેં'કું એ નાચ હું શીખી રહી'તી ત્યારે તમને બતાવ્યું હોય તો ઠીક ! આર્યપુત્ર માગ્ય

(મતિનું વિશેષણ.) અમળ (કમળનું વિશેષણ). અથવા, નિર્મળ અને અમળ બન્ને શબ્દોને કમળનુંજ વિશેષણ ગણીએ તો, અમલ—સ્વચ્છ—સફેદ અને નિર્મળ—કચરા કાદવથી નહિ બગડેલાં: એવા બે જુદા જુદા અર્થમાં નિર્મળ અને અમળ શબ્દો વપરાયા છે માટે **શબ્દાર્થઉભયયમકચિત્ર**. જેમ, “ करिकुंजरुधिररक्तखरनखरः ” (જુઓ કાવ્યપ્રકાશ). કમળને શું કરીશું તે કહે છે; મમ ઇ૦—તેને હું મારે કાને ધરૂં, પછી પતિની પાસે ફરૂં, અને મનની આશા ભરપૂર ભરૂં (પૂર્ણ કરૂં), એજ લા'વો છે, લા'વો છે. આ ગાયનમાં મુનિકન્યાઓની ઉક્તિના મિષથી દ્રૌપદી પણ પોતાના પતિ પાસે કમળ માગે છે, એવી સૂચના કરીને **શોભા** નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણ્યું છે.

(म) મુનિકુમારિકાઓનું અનુકરણ કરવામાં—તેમની પેઠે અભિનય કરી નાચી બતાવવામાં. કે' કે'—(અતિ જીજ્ઞાસાને લીધે બે વખત પૂછ્યું છે).

૬ શ્લોક—આર્યા. મૃગયા ઇ૦—મૃગયા (શિકાર) કરનારાઓને જોઇને મૃગલી જેવી ગતિ કરે છે તેવી તારી ચપળતા છે. હે કુશળ દેવિ ! એવી તારી ચપળતા કથમ કરીને કહેવી (વર્ણવવી) તે તું કહે ! દેવી નૃત્યમાં કુશળ છે એવા અભિપ્રાયને સૂચવનારૂં ‘ કુશળ ’ વિશેષણ છે, માટે **પરિકરાલંકાર**.

માગ્ય કહી રહ્યા છો તે મારી મશ્કરી તો નથી કરતા ? પ્રાણપ્રિય આ નાચ શીખવા માંડ્યો ને મને બે દિવસ થયા છે ! (ય)

ભીમ—(સહર્ષ) પ્રિયા ! એટલાજ માટે હું તને સ્વેચ્છિત પારિતોષ આપવા પ્રવૃત્ત થયો છું. માગ્ય માગ્ય, જે તારી ઇચ્છામાં હોય તે માગી લે. (ર)

પાંચાલી—આર્યપુત્ર ! આપ એમ ન સમજશો કે આ હું બદલો વળાવવાની ઇચ્છા કરૂં છું, પરંતુ આપણાં દુઃખનો વીસારો પાડવાને તમારા અતિ આગ્રહથી હું માગુછું કે, પ્રાણપતિ ! આવાં (દિવ્ય કમળ દેખાડી) સહસ્ત્ર સરોજ આણી આપી મને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા હો તો કરો. (લ)

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) અરે ! એ અલભ્ય અરવિંદ કિયે પ્રકારે લાવી શકાય ? કદાપિ તેમ છતા જીવને જોખમે આણ્યા તો તેનો ઉપયોગ કેટલી ઘટિકા લેવાનો ! પ્રિયા ! એવું હાસ્ય કરવું જવા દઇ જો માગવાની ઇચ્છા હોય તો આપી શકાય તેવું કંઇ માગ્ય. (વ)

(ય) મેંકુ—'મેં કહ્યુ' એનું સંક્ષિપ્ત રૂપ 'મારા મનમાં એમ હતું કે' એવા અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય છે.

(ર) સ્વેચ્છિત પારિતોષ—તારી ઇચ્છામાં આવે એવું ઇનામ. પ્રવૃત્ત થયો છું—અર્થાત્ તૈયાર થયો છું.

(લ) બદલો વળાવવાની—(મે નૃત્ય દેખાડયું તેનો). અર્થાત્ તમારે બદલો વાળવો તો જોઇએ, એ વ્યંગ્યાર્થ છે. દુઃખનો—વનવાસ સંકટનો. સરોજ—કમળ. કરો—(પ્રસન્ન, અધ્યાહાર).

(વ) અલભ્ય—ન મળી શકે એવાં (દેવનાં છે માટે). અરવિંદ—કમળ. જીવને જોખમે—તે લેવા કુબેરના દેશમાં જવુ પડે અને કદાચ તેના સેવકો તે ન લેવા દે તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે તેમાં જીવનુ જોખમ છે. કેટલી ઘટિકા?—અર્થાત્ થોડા વાર પછી તો તે કરમાઈ જઇ સુકાઇને નકામાં થશે. હાસ્ય ઇ૦—કેમકે કમળ જેવી ક્ષુલ્લક ચીજ માટે જીવનું જોખમ વહોરવાનું કોઈ વિચારવાન માણસ તો કહે નહિ. તું પણ વિચારવાન છે, તેમ છતાં તુ એવું કહે છે માટે એ જરૂર હાસ્ય હોવું જોઇએ.

ભીમ—બસ તારે તારાં માગેલાં કમળ જોઇએ છીએ એટલું જ છે કની, કે મને વાક્યબાણથી વેધવો અને તે મેં સહન કરવું, એવું બીજું વરદાન કંઇ માગી લીધું છે ! વનનિકા ! તમે આશ્રમમાં જાઓ, હું કમળ લઈ આવું છું (એવે ભીમો શોધતા અને આમ તેમ જોતો સ્મરવર્ધક પ્રવેશ કરે છે) (ह)

સ્મરવર્ધક—અહો આર્યપુત્ર તો અહીં છે ને શું ? મહારાજ, વત્સ ઘટોત્કચે પૂછયું છે " આજ મખમૃગ લેવા તમે જશો કે હું જઈ લઈ આવું ? વળી મહારાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું છે કે આજ ક્યારના વૃકોદર ક્યાં ગયા છે ? માટે મહારાજ ચાલો, તેમ ! મળી પાછા આવવું હોય તો આવજો (झा)

પાંચાલી—" હું રૂડી ચૂડો પે'રવા ગઇ ત્યારે મરૂડિયો મારો પરણ્યો " ' ભાવતું'તું ને વૈદ્યે કહ્યું ' આર્યપુત્ર ! જાવ જાઓ એ લાલ વાળું કામ કહ્યું છે તો સ્મરવર્ધક ! તું મારો જવે વાનેશમી શું તવો વાલેશરી મારો આખા વિશ્વમાં બીજો કોઇ નથી ! (ञा)

સારે માગ વાપરૂ અથવા બોલું માંગ વાર, તેમાં તમને કાંઈ નથી એમ તમે કહીને મારા આચરણ ઉપર શંકા લાવો છો કે કદાચ દ્રૌપદી આણી આણેલાં કમળનો ઉપયોગ પાપ કરે ! મારા ઉપર આવી શંકા લેઈ આ ગ કરનાર વાક્ય જે તમે બોલ્યા છો તે મારા કહેવા પ્રમાણે તમારા વાક્ય કહ્યા પ્રમાણે ઉતરે તેમ નથી કમળનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવાનો છે તે બતાવે છે મેં જે ૬૦ બાગ ના—બાગરિયા ઘરના ૬૦—અર્થાત્ અહીં કોઇ પરાયું નથી કે જેથી તમો તમારું બોલ્યું ફરવશો તો લાજ જશે !

(ह) બસ—બસ—હવે વધારે બોલવાની જરૂર નથી અર્થાત્ જ્યારે બે તીર તે મારાથી સહન થશે નહિ આ વાક્ય ભીમનો ન સહન થાય એવો કોપ બતાવનારૂં છે

(झा) મખમૃગ—યજ્ઞને માટે મૃગ ।

(ञा) મરૂડિયો—વૂ ગર અર્થાત્ કમળ લાવી આપવાને તમે કચવાતાં હતા એવામાં આ બાબ બાબ તેડું આવ્યું કેમકે માર ઘણીવારથી મળ્યા નથી તેના પ્રતીજ તમારી ત્યાં જરૂર છે તે કંઇ ખરી જરૂર કહેવાય નહીં એમ કહેતા હવે તમે જો ત્યાં જાઓ અને કમળ લાવી આપો, તો તમે નથી આપી શકતા એમ જાણવું જોઇએ

ભીમ—પાંચાલી ! મેં મુખમાગ્યું આપવાનું કહ્યું છે એટલે તને સહુ પે'લી પ્રસન્ન કરીશ. અલ્યા સમરવર્ધક ! જા જઇ ધટોત્કચને મખમૃગ લાવવાનું કે' અને મહારાજાને વિદિત કરજે કે વૃકોદર આ વનનાં રમણિક સ્થળ જોવા ગયો છે તે અધુના પાછો આવશે. એ અલ્યા ! બીજું કંઈ કે'તો નહિ હો.

સ્મરવર્ધક—અમારી તો ભલા રાત બીજું ને ત્રીજું કે'છે કે જાણેય છે. " જેમ નચાવે તેમ નાચોને ! " દેવિ ! મંત્રાનંદ સમયે અમને જાડ્યા હોત તો આજ આમાંનું કંઇએ રે'ત નહિ. (ગા)

વસંતિકા—અલ્યા વાહરે ! તને એકલાનેજ બોલતાં આવડે છે કે શું ? " પ્રસન્ન થયેલું શ્વાન મુખ ચાટે અને કોપે ત્યારે પગ તોડે. " એમાં કિયાને વખોડે અને કિયાને વખાણે ? જા તું તારે જ્યાં જતો હોય ત્યાં. (ઘા)

સ્મરવર્ધક—વાહરે બટુકાણી ! તમે તો પટુકાણી કરવાનું શીખ્યાં ને શું ! જો જો કોઇ ભટાણી ઠરી ના દે હો ! (ઙા)

(ગા) જેમ ઇ૦—જેમ દ્રૌપદી નચાવે તેમ નાચો. અર્થાત્ અમારે તો તમે ખોટું કહેશો તોય હાજી હાજી કરવું પડશે. દ્રૌપદીને મંત્રાનંદનો પ્રસંગ સંભારી આપીને મહેણું મારે છે: દેવિ ઇ૦—મંત્રાનંદ આવ્યો તે વખતે મને દૂર કર્યો હોત તો મારે શું કરવા તમારી પાસે આજ આવવું પડત ! અર્થાત્ તમે પોતાના આસઅનાસને ઓળખી શકતાં નથી !

(ઘા) દેવીના આગળ વિદૂષક આમ વધારે પડતું બોલ્યો તે તેની સખી વસંતિકાથી ખમી શકાયું નહીં તેથી તે તેને કહે છે: અલ્યા ઇ૦. પ્રસન્ન ઇ૦—" કૂતરું રીઝે તો મુખ ચાટે અને ખીજે તો પગ કાટે " એ કહેવતનો અનુવાદ- મતલબ કે તું નારાજ થાય ત્યારે મહેણાં મારે અને રાજી થાય ત્યારે વિવેક વગરનું બોલે, એમ બન્ને રીને કૂતરા જેવો છે.

(ઙા) બટુકાણી—બટુકની પત્ની. બટુક—નાનું બાળક. એ ઉપરથી નાદાન છોકરાં જેવી બુદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણને બટુક કહે છે. દાસીને વિદૂષકે બટુકાણી કહીને તેનો બે રીતે તિરસ્કાર કર્યો: એક તો, તું નાદાન છોકરી છે, અને બીજું બટુકની પત્ની છે ! પટુકાણી—(પટુ—ચતુરાઇવાળી—સ્ત્રી'ની વાત) ચતુરાઈ ભરેલી વાત. બીજો ઉપલક દેખાતો અર્થ—પટપટારો—લવારો. ભટાણી ઇ૦—તને આવી ચતુર જાણીને રખેને કોઈ ભટ પરણી ન બેસે !

ભીમ—વયસ્ય ! હવે કંઇ પણ બોલ્યા વિના દેવીને આશ્રમમાં લઇ જા. હું થોડા સમયમાં ત્યાં આવું છું એમ કહેજે. પ્રિયા ! તારા બોલ્યા સામું ન જોતાં તને પલક વારમાં પ્રસન્ન કરી જાણજે. (કૃષ્ણા કને જઇ કાનમાં) પણ મારા આ કમળ લેવા ગયાની વાત મહારાજા ન જાણે તેવી વ્યવસ્થા કરજે. (એવે ત્યાં વિદ્યાધર પ્રવેશ કરેછે) (ચા)

વિદ્યાધર—(દ્રૌપદીને જોઇ) મહિષીને સત્વર બોલાવી લાવવા મને મહારાજે તથા ધૌમ્યાચાર્યે મોકલ્યો છે. (છા)

પાંચાલી—(નમન કરી) હા દ્વિજદેવ ! હું આ આવી. *પ્રિયતમ ! વે'લા આવજો; હવે હું જઉં છું. (એટલું બોલી જતા ભીમને જોતી જોતી સહુ સાથે ચાલી જાય છે).

(ચાર ભૂત પ્રવેશ કરે છે.)

બ્રહ્મરાક્ષસ—અહો અવગતિક ! આજ અત્યંત આમોદ પ્રાપ્તિ થાય એમ લાગે છે. જો પેલો દીર્ઘકાય આવે છે તે તારા નામની ગતિને પામે તેમ કરવું. એટલે આપણે પંચ મળી પરમેશ્વરના લોકને પામિયે. " એકથી અનેક ભલા " એમ કહેવું છે. (જા)

(ચા) તારા બોલ્યા સામું ન જોતાં—તેં મને જે પાંડુનંદન વગેરે વચન કહ્યાં છે તે ઉપર વિચાર કરતા તો મારે તારા સામુંય ન જોવું જોઇએ, એમ છતાં પણ તું એવા વચન મારા પરના સ્નેહને લીધે બોલી છે એમ માનીને. મહારાજા—યુધિષ્ઠિર. વિદ્યાધર—ધૌમ્યનો એક શિષ્ય

(છા) મહિષી—પટરાણી—દ્રૌપદી. *જતાં જતાં દ્રૌપદી ભીમને સ્નેહવચન કહે છે; પ્રિયતમ ઇ૦. જતા ભીમને જોતી જોતી—એ વાક્યથી દ્રૌપદીનો ભીમ પરનો અનુરાગ વર્ણવ્યો છે.

(જા) પ્રવેશ ૨ જો. સ્થળ—ગાઢ જંગલ. આ પ્રવેશમાં ભીમને ચાર ભૂત મળે છે. વીર પુરૂષ ભૂતાદિકને કેવાં તુચ્છ ગણે છે, તથા જે ભૂતથી બીહીતા નથી તેમના પર તેમની સત્તા ચાલતી નથી, એમ બતાવવાને આ પ્રસગ વર્ણવ્યો છે. બ્રહ્મરાક્ષસ—બ્રાહ્મણ જાતિનો ભૂત. અવગતિક—કણબી, કોળી વગેરે અન્ય જાતિનો ભૂત દુર્વાસનિક બ્રાહ્મણ મરીને જેમ બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે તેમ તેવો શૂદ્ર મરે છે ત્યારે તે અવગતિયો થયો કહેવાય છે, અને તે ઉપરથી " અવગતિક " નામની

શ્લોક.

" જ્ઞાતિ તો નાકકટ્ટાની, વાધે તેમ વધારીયે;"
ભવિષ્યે ભૂતયોનિ જો, પામ્યે વૃત્તિ ન વારિયે. ૭

અવગતિક—ઇની બુનને રાખું ઉતરગાંય, એ ઇુબએ તો હવચુ થાયમે. હું તો ઇને હાકિં કરતોક ખીધાલીશ જો બાંધ્યો તો મેં સીખ્યો હગજજે. સોને સોરો જાડો ભામ રચો. અલ્યા ભરમરખસા! એ દીયરાના રોટિયા હીધા હટ કિમ હગે? (ઝાપડા સામે જોઇ) અલ્યા ઝાંપડા, તું તો એ મારા સંચાને વડગીઝ પડજે, સોડતો ના હો. (શ્રા)

યોજના કવિએ કરેલી છે. એ પ્રમાણે ચાડાળ મરીને ઝાંપડો થાયછે વગેરે જાણવું. આમોદ—દર્પ. (બ્રહ્મરાક્ષસ છે માટે સંસ્કૃતપ્રાય ભાષા વગેરે વર્ણવ્યું છે). ભીમને આવતો જોઇને કહેછે જો ઇ૦. દીર્ઘકાય—લાંબા (મોટા) શરીરવાળો—ભીમ. તારા નામની ગતિને—તું અવગતિયો છે, માટે તેને પણ અવગતિયો કર—મારી નાખ. (અંતરિયાળ મરે તે અવગતિયો થાય છે, એમ સામાન્ય લોકો માનેછે) પંચ મળી—પાંચ ભૂત થઇને. બ્રહ્મરાક્ષસ, અવગતિક, ઝાપડો અને ઝાંપડી. એવાં ચાર ભૂત છે અને આ પાંચમો આવી મળે તો પાંચ થઇએ પરમેશ્વરના લોકને પામિયે—ઉધ્ધાર પામીએ. લોકોમાં પણ કહેવાય છે કે "પંચ ત્યાં પરમેશ્વર." આપણું ભૂત પણ પાંચ થઇશું તેથી આપણે પણ પરમેશ્વર થઇ શકીશું. પરમેશ્વરના લોકને પામવાને શી જરૂર? એમ કહેશો તો—એકથી ઇ૦.

૭ શ્લોક—અનુષ્ટુપ્ જ્ઞાતિ તો ઇ૦—લૌકિકકથનનો અનુવાદ છે માટે **લોકોક્તિ** અલંકાર. ભવિષ્યે ઇ૦—અને એમ કરતાં ભવિષ્યે (ભાગ્યભવિષ્યે—કદાચિત્ દૈવંયોગથી) જો તેને ભૂતયોનિ (ભૂતજાતિ) પ્રાપ્ત થાય તો તેમ કરતા આપણી વૃત્તિને વારિયે (અટકાવીએ) નહીં અર્થાત્ બીજાને ભૂતયોનિ પમાડવાને યત્ન કરતાં આળસ કરવું નહીં. ભૂતોનો આવો સ્વભાવ તેમની વાણીદ્વારા વર્ણવ્યો છે માટે **સ્વભાવોક્તિ અલંકાર.** "ભવિષ્યે ભૂત" એ શબ્દોથી "ભવિષ્યકાળમાં ભૂતકાળ" એવો અસંગત અને વિરૂદ્ધ અર્થ ઉત્પન્ન થવા રૂપ, વિરોધ ન છતાં વિરોધનો આભાસ છે, માટે **વિરોધાભાસ** અલંકાર.

(શ્રા) અવગતિયો થયેલો કોઇ ખેડૂત કોળી છે એમ એની ભાષા તથા અર્થ ઉપરથી વ્યજિત કરે છે ઇની ઇ૦—આ લોકોની ભાષામાં અને શુદ્ધ ભાષામાં કેટલો તફાવત છે તે જણાવવાને તથા અર્થના સ્પષ્ટિકરણ માટે અવગતિકનાં વાક્ય

ઝાંપડો—(તાળી આપી) હાય કે હકુના હુ તે ચિમ સોડતો હછશ હાહુના છ્યાને એવો વળગુ વળગુ કે છનુ ભરતિયુજ કરી હાખુ મરચ માતા મેલડી ! તુય હાહુની મેર કરતી દેખુ (ઝાપડી સામુ જોઇ) અનિ ઉ તારા કેડગામા ચોખા રાખુ જો હહગ ઝીને હા_ ાી ન વળઝી-કની તો કાચીને કાચી કૈડી ખઇશ ! હાશ ! પરેશરી હાશ ! (ઇત્યાદી બોની નાચે છે અને છ્ગ લળકાવે છે) (ત્રા)

ઝાંપડી—મરચ કે મુઆ ! ત્યારી ઘાથરીમા હુરહાહુરુ થાય ! અલ્યો ઇય ના જાણે કે હુ ઝાપડી તિ વગઝો તિ વળઝી તિ વળઝીજ રી ઇવા ઇવાને ભખી ભખીનીજ માસા મેલડીથી સઈ મુઆ ! હુંય માત્યા થ્યાચ (ઇત્યાદિ બોતી આવતા ભીમને નીચી નગી જુએ છે અને મુખ ફાડી તેને બીવરાવે છે) (દ્ય)

(પાર્ હટેલા મણીધર જેવો વેશ ધારી ભીમ પ્રવેશ કરે છે)

નીચે શુદ્ધ ભાષામા લખી બતાવ્યા છે એની એનને રાખુ બેતરમાન બે હોઇએ તો (ઘણુ) ગમ્મત થાય છે હુ તો એને હાક (બીવરાવવાનો ઉચ્ચાર) કરતો (' હાક ' એમ બોલીને) બીવરાવીશ તો બીન્યો તો મે લીરો (મારી નાખ્યો) સમજજો છાને (સેરો) દીકરો જો (જગ) બહુ જોર (ત્યો) રસો (બહુ જોરો હોય તેને ભીમ—ભયાનક અથવા ભીમ જેવો કહેવાનો ચાલ છે) અ યા બ્રહ્મરાખસ ! એ દીકરાના ટાંગિયા રીનાસટ જેમ હશે ? અટો ઇ૦—અ યા ઝાપડા ! હુ તો એ મારા છૈયાને વગઝીજ પ ડે, છોડતો ના હો

(ત્રા) ઝાપો જાતનો ભગીઓ હોવાથી ભગીઆની ભાષા વાપરી છે ચિમ—કેમ સોડતો—છોડતો છ્યાને—છૈયાને ભરતિયુજ ઇ૦—અર્થાત્ અગ્નિમા બાળી નાખ્યા જેવો કરુ મેગ—દયા મતલબ કે આ જોગ મુસાફરને કેમ મારી નાખતી નથી ? ઉ—હું તારા—(ચોખા સાથે સબધ) અર્થાત્ તુ મરે અને તારો દહાડો ખાઉ ! હહરાઝીને—અર્થાત્ આ આવતા મુસાફરને પરેશરી—પરમેશ્વરી (મેલડી માતાનુ સબોધન)

(દ્ય) અત્યજ લોકોની સ્ત્રીઓની ભાષા ઝાપડીના ભાષણદ્વારા વાપરી છે, ત્યારી—તારી ઘાથરીમા—ઘાઘરીમા—હાથીમા હુર હુ॰ ન-દુડાદુડા અર્થાત્ તારી ઘાઘરીમા ઓરીલ આગ લાગી જાય ! અ રે ઇ૦—અલ્યા એમ (એટલુ પણ—એવુ પ) ના જાણે કે (નથી જાણતો કે) હુ ઝાપડી, તે વગઝી તે વળગી વળગીજ

ભીમ—અહા ! ક્ષમાની દાગા ? અને તે આ ભાઈભીમને ? કૃષ્ણા ! આજ તારૂં સુદૈવજ કે તું જીવતી રહી ! અરે કમળ ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? તેના રક્ષકો તે મને કેમ આણી આપી જતા નથી ? ભલે ! એ અરવિંદોનું રક્ષણ કરનાર ઇંદ્ર, વરૂણ વા કુમેર હોય, વા સાક્ષાત્ શંકર હોય. તોપણ તે યમપુરીના માર્ગેરથજ માનવા જોઇએ. (ટા)

શ્લોક.

ધડાકટ કર્તી ગદા મારી આ જો,
છૂટે છેલડી તો સુરો મારીઆ જો;
ભલે ભૂત પ્રેતો ! હવે હામ મેલો,
ભગાડે જગાડે ભલો જુદ્ધ મેલો.

("ભૂતપ્રેતો" ઇત્યાદિ ભીમના ભયાનક શબ્દો શ્રવણ કરી યક્ષ-રાક્ષસ પૃથ્વીમાં સમાઇ જાય છે અને અવગતિક વાડકો થઇ અંતરિક્ષમાં ઉડી જાય છે તથા ઝાંપડોઝાંપટી પડતાં આખડતાં પુંઠે વગાળે સંતાઇ જાય છે.)

રહી એવાને ભખીભખી નીજ (ખાઇ ખાઇનેજ) માત્યા (માતા) મેલડી થઈ છે, સુવા ! હું ય માતા થઇશ.

(ટા) પાંડુનંદનસાણું દ્રૌપદીનું વચન ભીમના મર્મસ્થળને લાગ્યું છે તે ભૂલાતું નથી, એમ બતાવવાને ભીમનું તે સંબધી ભાષણ વર્ણ્યું છે; અહા ! ઇ૦—અહા ! શું હું ભીમભડ કોઇનેય ક્ષમા કરૂં એવો છું ? અર્થાત્ નહિજ પણ આજ મેં દ્રૌપદીને એના અપરાધની ક્ષમા કરી ! એજ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે; કૃષ્ણા ઇ૦. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. ભીમના મનમાં આવો ક્રોધ જામી રહ્યો હોય તોજ તેના આવેશમાં દૈવી કમળ લાવવા જેટલી હિમ્મત અને સાહસ થાય, એવા હેતુથી ભીમનો ક્રોધ વર્ણવ્યો છે. ભીમનો ગર્વ વર્ણ્યો છે. અરે ઇ૦—અર્થાત્ દેવના રક્ષકો પણ દેવ હોવાથી તેમણે મારા મનની ઇચ્છા જાણવી જોઇએ. અને મારા પરાક્રમને પણ જાણવું જોઇએ એમ છતાં તેઓ કમળ મને નથી આપી જતા એ શું આશ્ચર્ય છે ! કદાચિત્ તેઓ પોતાના દૈવીબળના ગર્વથી નહીં આપી જતા હોય એમ તર્ક કરીને કહે છે, ભલે ઇ૦. યમપુરીના માર્ગેરથ—જમપુરીને રસ્તે પડેલા.

૮ શ્લોક—ભુજંગી. કર્તી—કરતી. છૂટે ઇ૦—જો છેલડી (અર્થાત્ શોભિતી

ભીમ—શું મને અદ્યાપિ કોઇ કમળ આણી નથી આપી જતું? શું દેવો તમને ગર્વ થયો છે નહિ વારૂં? ઠીક, હવે હું જ આ વાસ આવે છે તે પરથી તે સ્થળ શોધી કાઢી તેના રક્ષકોના સમાચાર લેઉં છું લેઉં છું. (એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો જાય છે.) (ઠા)

(આવતો માણસ જોઇ મહિષાદિ પશુઓ તથા વ્યાઘ્ર ભલ્લુકાદિ અનેક શિકારી પ્રાણીઓ તેને મારી ખાવાના લોભથી દોડી આવે છે.)

ભીમ—(વ્યાઘ્રને જોઇ) અરે ક્રુર! શું તું મને મારવાની ઇચ્છાથી આમ તેમ સંતાઇ રહી લાગ તપાસ્યા કરે છે? અરે તું વ્યાઘ્ર છું કે શ્વાન? જો તું વ્યાઘ્રની જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોઉં તો સામો થા સામો થા! ગભરાયલા જેવો આમ તેમ નાસે છે કેમ? (એટલું કહી વાઘને પકડી સૂકર પર નાખે છે તેથી ભય પામી બંને પડતાં આખડતાં નાશી જાય છે). અરે! આ એકદમ પાણી ક્યાંથી ઉડ્યું? હાં હાં ઠીક, એ તો આ ભલ્લુક મને ગભરાવવા ઇચ્છે છે. વારૂ લાવ્ય સારે એની પણ ખબર લઇ નાખું! (એમ વિચાર કરી બે ચાર રીંછને સામટાં પકડી પૃથ્વી પર પછાડે છે.) અહા! પેલો મત્ત માતંગ મને મારવા દોડી આવતો દેખાયછે. (ગદાને તોળી જોઇ). (ઠા)

ગદા) જો મારા હાથમાંથી છૂટે તો તેણે બધા સુરો (દેવો) ને મારીયા (માર્યા) એમ જા. પહેલાચરણનો છેલ્લો 'જો' અન્વય છે અને ઈ૦—અર્થે તે સ્થળનું રક્ષણ કરનાર ભૂત અને પ્રેતો હોય, તો હું તેમને પણ કહું કે તમે હવે હામ મેલો-છોડી દેઃ કારણ કે આ ભીમ યુદ્ધરૂપી ભયો મેગો જગાડે અને તમને ભગાડે. આ કવિતામાં દરેક ચરણના છેલ્લા પ્રાસાનુપ્રાસ એક જાતના શબ્દથી બનેલા છે માટે **પાદાંતયમકાલંકાર.**

(ઠા) લેઉં છું લેઉં છું—(અતિશય ક્રોધથી થયેલી ત્વરા બતાવવાને દ્વિરૂક્તિ કરી છે)

(ઠા) મહિષાદિ—પાડા વગેરે ભલ્લુકાદિ—રીંછ વગેરે. શિકારી પ્રાણી—બીજાં પ્રાણીનો શિકાર કરી જીવનારાં ભીમનું નિર્ભયપણું તથા બળવાનપણું વર્ણ્યું છે, અરે ઈ૦. ક્રૂર—(વાઘનું સંબોધન) સૂકર—વરાહ. વનમાંનાં રીંછ મુખમાંથી પાણી ઉરાડી પોતાના શિકારને ગભરાવી નાખે છે અને પછી મારી ખાય છે, તેના જેવો પ્રસંગ વર્ણ્યો છે; અરે આ એકદમ ઈ૦. મત્ત માતંગ—મદોન્મત્ત હાથી.

શ્લોક.

ગદા હવે તું હરખી વિચારૂં હું,
મને ગમ્યું સ્થાન તને ન વારૂં હું;
સદા સુખી થા ન તુને વિસારૂં હું,
અરે ન મારૂં મન માન્યું ધારૂં હું. ૯

(એટલું બોલી વેગથી દોડી આવતા હાથીને એક ગદાઘાત કરે છે તેથી માથામાં ચીરા પાડી છટ લઈ તે નાશી જાય છે) અરે વળી આ ઉન્મત્ત મહિષ શા મોદક જમવા ગાન લાગી દોડી આવતો હશે! વારૂ એની તો ઇચ્છા પૂરાવા દેવી તેજ ઠીક છે (એવો વિચાર કરી ઉભો રહે છે અને પાડો આવી ભેટી મારે છે તેથી ભીમ કંઇ પણ ચલાયમાન ન થતા ઉલટો પાડોજ પૃથ્વી પર પડી તરફડ્યા કરે છે) અરે શું ધૌમ્યાદિ મુનિઓ કહેતા હતા કે આ માર્ગે કોઇથી જવાય એવુ નથી, તે મારે કેમ કરી સાચું માનવું? હા હા, ઠીક. આ ઘાડી ઝાડી હોવાથી વ્યાઘ્રાદિ તેમા ભરાઇ રહેતા હશે અને નિર્બળ જનારને જતા ખાઇ જતા હશે. વારૂ હાલ્ય

૯ શ્લોક—ઉપેન્દ્રવજ્રા. ગદા ઇ૦—હે ગદા! હવે તું હરખ પામી છે એમ હું વિચારૂં છું (તને ઉપયોગી થવાનું સ્થાન મળ્યું માટે) વાઘ, રીંછ, અને સૂવર જેવા પ્રાણીઓને તો હલકા ગણતો હતો એટલે તેના ઉપર ગદાનો આઘાત કરવો ઉચિત નહોતો, પણ હવે આ મોટા દેહવાળો હાથી છે માટે ગદાનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે, એમ ધારીને તું હરખી છે, એમ હું ધારૂં છું. મને ઇ૦—(તારો) મને (મનમા) સ્થાન (હાથીના દેહરૂપી) ગમ્યુ તો હું તને વારતો નથી—અને તું જઇને એના ઉપર પડ અથવા, મને પણ એ સ્થાન ગમ્યુ છે માટે તને હું વારતો નથી ગદાને આશિર્વાદ દે છે સદા ઇ૦—તું સદા સુખી થા, હું તને વીસારતો નથી અર્થાત્ તને હાથી રૂપી ભક્ષ મળ્યુ તો તુ તેને ખાઇને રાજી થાય તેથી હું તને એક વેળી ભાગી તારા પર ગુસ્સે થઇને તને ભૂલી જઇશ એમ તુ ન ધારતી પણ અરે! (ખેદનો અભિનય) મારૂં મન માન્યુ (આ સ્થળ છે એમ) હું ધારતો નથી!—જેના પર વારંવાર ગદાઘાત કરવાનો મને ઉત્સાહ થાય એવુ આ સ્થળ નથી તેનો મને ખેદ થાય છે. આ હાથી એક વનદેવતાનું વાહન છે, એમ આગળ વર્ણવશે ભીમ હવે પછી જે પરાક્રમ કરશે, તેને સંભવિત કરવાને આ તેનુ અદ્ભુત પરાક્રમ વર્ણવ્યું છે.

ત્યારે હુ અર્થ મળતો પરમાર્થ પણ કરતો જઉં (એમ વિચાર કરી બબ્બે ત્રણ ત્રણ ઝાડ ઝાલી ખેંચી નાખી આમ તેમ નાખતો અને પથ પાડતો ચાલ્યો જાય છે. તેનામાં એકાએક થોડે છેટે અગ્નિના ભડકાઓ દેખાવાની સાથે ઊભો રે' ઊભો રે' એવો શબ્દ સંભળાય છે,અને આકાશમાંથી ઉતરી બે વિકરાળ રૂપ ધારી વનદેવતાઓ ભીમનો માર્ગ રોકી ઉભી રહે છે.) (ણા)

નવમલ્લિ—વયસ્યા વક્રવલ્લિ ! તારા આ વનના પ્રથમ રક્ષક બ્રહ્મ-રાક્ષસાદિ પણ આને જોઇ નાસી ગયા એમ અનુચરીએ આવી સમાચાર કહ્યા એ વાત શું ખરી હશે? (તા)

વક્રવલ્લિ—અલિ ! તું કેમ ભૂલે છે ? એટલુંય જાણતી નથી કે "ભુડાથી તો ભૂત નાસે ?" મારૂં વાહન માતંગ અને તારૂં વાહન મહિષ કંઇ ઓછા જોગળા હતા ? પરંતુ તેય આના વીર્ય આગળ પાછા પડ્યા, તો બિચારા ભૂતડા તો શા હિસાબ ? (થા)

નવમલ્લિ—હલા ! ખરૂં ખરૂં. જોને મુઓ મોટાં મોટાં ઝાડને એકજ હાથે મૂળસહિત ખેંચી નાખી વીર હાક વગાડતો ચાલ્યો આવે છે !

(ણા) ગદાઘાત—ગદાનો પ્રહાર. મહિષ—પાડો (બીજી વનદેવતાનું વાહન. આ વિષે આગળ કહેવામાં આવશે), મોદક જમવા—લાડવા ખાવા. (વક્રોક્તિ) ઇચ્છા પૂરી કરી દેવી—અર્થાત્ એને જે કરવું હોય તે કરવા દેવું. હોળી ચાલે છે—શિયાળો ધકેલા મારે છે. આ બધા ભૂત પ્રાણી વગેરેના ભયને ભીમ કાંઇ પણ હિસાબમાં ગણતો નથી, એમ વર્ણ્યુ છે, અરે ૬૦ ધૌમ્યાદિ મુનિઓ—ધૌમ્ય, લોમશ, વગેરે કેમ કરી સાચુ માનવું ?—અર્થાત્ આ માર્ગે તો કંઇ ભય નથી એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છુ—માત્ર બિચારા વાઘ, રીંછ, સૂકર, હાથી, પાડા, એવા નિર્બળ પ્રાણીઓજ અહીં જોવામાં આવે છે, ત્યારે શા માટે એને દુર્ગમ માર્ગ જાણ્યો ? ભીમનો વિતર્ક વર્ણ્યો છે, હા હા, ઈ. અહીં રાને પાઠજ ભીમનું અપાર બળ વર્ણવાને અતિશયોક્તિથી શ્રોતાઓના વિસ્મયને જાગ્રત કરી જૂદા જૂદા પ્રસંગદ્વારા તેનું પોષણ કરી અદ્‌ભુતરસ વર્ણવ્યો છે

(તા) નવમલ્લિ—એ નામની વનદેવતા, વક્રવલ્લિ—એ નામની વનદેવતા. અનુચરીએ—દાસીએ

(થા) ભુડાથી ઇ૦—અર્થાત્ આ (ભીમ) ભુંડો (કપરો) છે માટે એનાથી ભૂત પણ નાસે ! માતંગ—હાથી.

સખી આપણને આવતાં જરા વાર લાગી હોત તો એ જરૂર વાટ વટાવી જાત (એને ભીમે સમૂળ ખેંચી નાખી દીધેલાં બે ઝાડ વનદેવતાઓ પર પડે છે અને તે તેનું મહા યત્ને શસ્ત્રથી નિવારણ કરી થોડેક આઘે ખસી —ગુઆની ગરતીએ ક્યાં થાય છે!) (દા)

વક્રવલ્લિ—સખી આને તે આપણે શી રીતે પોંચી શકીશું? જો એની એકાદ ગદાનો ઝપાટો લાગી ગયો તો સદાને માટે વનદેવતાપણુંજ મૂકવા વારો પ્રાપ્ત થશે (ધા)

નવમલ્લિ—એમ ગભરાય છે કે? "તેજ જો, તેજની ધાર જો" આપણા કરતા એનું વીર્ય વધારે જણાશે તો અલોપ થઇ જતાં શી વાર થાય તેમ છે! (ના)

વક્રવલ્લિ—ત્યારે સખિ! તું તારે એને અટકાવજે. જો એ તને જીતી જશે તો પછી હું છુંજ. સખિ! સાવધ થા સાવધ થા! જો એ હવે તો છેક કને આવી પોંચ્યો. (ભીમ એમાંથી કોઇના વાણી ન જોતો નીડરપણે ચાલ્યો જાય છે તેને જતો અટકાવવાની હામ ન ચાલ્યાથી બને જણીઓ આ પ્રમાણે પૂછે છે.) (પા)

(દા) વાટ વટાવી જાત—આગળ ચાલ્યો ગયો હોત ગત્યથી ઇ૦—દધિચાર વડે તે ઝાડને વનદેવતાઓ દૂર કરે છે અર્થાત્ જેમાં ભીમને શસ્ત્રની જરૂર પડતી નથી તેનું નિવારણ કરવાને વનદેવતાઓને શસ્ત્ર વાપરવા પડે છે, માટે ભીમ વનદેવતાઓ કરતાં અધિક બળવાન છે એ ધ્વનિ.

(ધા) સદાને માટે ઇ૦—અર્થાત્ મૃત્યુ પામીશું.

(ના) તેજ ઇ૦—અર્થાત્ એનામા કેટલું પરાક્રમ છે તે જોતો ખરી આ બે વનદેવતાઓમા નવમલ્લિ કરતાં વક્રવલ્લી વધારે બીહીકણ છે, તેમ છતાં બડાઇખોર છે, એમ પણ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં જણાશે. આવી રીતે અધમ અને પ્રાસંગિક પાત્રનાં પણ લક્ષણની વ્યંજના કરવી, એ કવિની ઉત્તમ પ્રકારની ચતુરાઇ છે.

(પા) જો એ તને ઇ૦—વક્રવલ્લિ ભીમને અટકાવવા જેટલી હિમ્મત તો કરી શકતી નથી, તેમ છતા પોતાની સખીને કહે છે કે "એ તને જીતી જશે તો પછી હું છુંજ" એ તેની મિથ્યા બડાઇ વ્યંજિત થાય છે.

શ્લોક.

વનદેવતાઓ—(સકંપ)

મૂઢ મતિ ગતિ ગૂઢ, ન જાયે જીવતો,

ભીમ—(સકોપ)

પ્રાઘૂરણુ યમ કોણુ ? બચે નવ શિવ તો.

વનદેવતાઓ—(અત્યંત સકંપ)

રે રે ગર્વ વિસારચ વનદેવતા અમે,

ભીમ—(દંત દબાવી સકોપ)

મૂઢ કહો એ માટ, પૂંજા કરવી ગમે ! ૧૦

વકુવલ્લિ—પણુ અપરાધીની પૂજા કોણુ સ્વીકારનાર છે ? (ફા)

ભીમ—(ખભે મૂકેલી ગદા હાથમાં લઇ મોટેથી) આ મારી ગદા સ્વીકારાવશે સ્વીકારનીજ જોઇએ. (દંત દાબી) પૂજા પૂજા કરૂ છુ હુ પૂજા ! (એટલુ બોલી ગદાઘાત કરવા જાય છે અને કંપતી કંપતી બને વનદેવતાઓ અલોપ થઇ જાય છે)

તૃતીયાંકસમાપ્ત.

---

૧૦ શ્લોક—પ્રેમરગમ છંદ સકંપ—ધ્રુજતી ધ્રુજતી અહીં ધ્રુજવાનો અભિનય કરતા છતા શૂરની પેઠે બોલે છે એમ સમજવું મૂઢમતિ ઇ૦—આ મૂઢમતિવાળો અને ગૂઢ ગતિવાળો (જેનુ બળ સમજી શકાતુ નથી એવો) જીવતો ન જાય ! (એમ આપણે તેને રોકવો), ભીમ તેને બોલતા સાભળીને કહે છે, પ્રાઘૂરણ ઇ૦—અરે ! આ યમનો પ્રાઘૂર્ણ (પરોણો) કોણ થાય છે અર્થાત કોણ મરવાનુ થયુ છે કે જે મને મૂઢમતિ કહીને નિંદે છે ? બચે ? ઇ૦—જો મારા સામે સાક્ષાત શિવ યુદ્ધ કરવા આવે તો તે પણુ બચે નહીં !

(ફા) પણુ ઇ૦—પણુ તારા સરખા અપરાધીએ (અમારા વાહન મારીને તથા બીજો ઉપદ્રવ કરીને) કરેલી પૂજા કોણુ સ્વીકારનાર છે ?

અંક ૪ થો.

(વાયુદેવ પ્રવેશ કરીને)

વાયુદેવ—અહા ! મોહગ્રંથિ બાંધતાં બંધાય તો પછે તે છોડવી મહા કઠિન છે. ક્ષેત્ર પારકું અને તેમાંનું ધાન્ય રૂપી ધન પણ ગનાય પરાયું સતાં સ્વામિત્વપણાની ચિંતા રાખી સુખભોગ તજનારને કેવો કહેવો જોઇએ ? " હાથનું કંકણ જોવા દર્પણની શી આવશ્યકતા ? " કેવો કે'વો જોઇએ એવી શંકાનું સમાધાન એજ કે તેને મારા જેવો માનવો. અરે ! ત્યારે શું હું દેવ થઇ આમ મોહના પાશમાં આવી પડું છું એ ઉચિત છે ? કિંવા એ તો એમ થતુંજ આવ્યું છે. (અ)

શ્લોક.

ભીષ્મને કાજ આઠે વસુ ઉચ્ચરૂં,
પાર્થને કાજ પુરંદરે શું કરયું;

(અ) પ્રવેશ ૧ લો—હિમાલય ઉપરના દેવોને ફરવાના પ્રદેશમાંના કોઈ પ્રદેશનો દેખાવ. ભીમ વાયુનો પુત્ર છે માટે તેનું રક્ષણ કરવાનો વાયુનો સ્વાભાવિક વિચાર વર્ણે છેઃ અહા ઇ૦. મોહગ્રંથિ—મોહરૂપી ગાંઠ. અસત્યને અસત્ય, પારકાને પારકું, અને ખોટાને ખોટું જાણ્યા છતાં તે ન તજી શકાવાના કારણ રૂપ મનોવૃત્તિને મોહ કહે છે. ભીમ પાંડુનો પુત્ર છતાં વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી વાયુ તેને પોતાનો પુત્ર માને છે એ વાયુદેવનો મોહ છે. બંધાય ઈ૦—અથવા એક વાર ભીમ મારો પુત્ર છે એમ મનાઇ ગયું, એટલે તેને હવે ' મારો નથી ' એમ મનાવું મહા કઠણ છે ! અહીં " મોહગ્રંથિ બાંધતાં બધાય એટલે છોડવી કઠણ છે " એ રીતે સામાન્ય વાત કહીને પછી એ વાત વાયુદેવને લાગુ પાડી છે, માટે **અર્થાન્તરન્યાસ** અલંકાર. ક્ષેત્ર ઈ૦—ભીમ જેમાં ઉત્પન્ન થયો તે ક્ષેત્ર (કુંતી રૂપી) પારકું (પાંડુનું) અને તેમાંનું ધાન્યરૂપી ધન (ભીમ) પણ પરાયું (પાંડુનું). સ્વામિત્વપણાની—મારું છે એવા ધણીપણાની. હાથનું કંકણ ઈ૦—અર્થાત્ તેને કેવો કહેવો, એ નક્કી કરવાને દૂર જવું પડે એમ નથી, હું પ્રત્યક્ષ તેવો મોહવાળો છું. અહીં એકજ વાક્યમાં લૌકિક કહેવત અને દૃષ્ટાંત વર્ણાયલાં હોવાથી **લોકોક્તિ** તથા **દૃષ્ટાંતાલંકાર**. આવશ્યકતા—જરૂર. ઉચિત—ઘટિત.

કર્ણને શર્મદા કુંડળો અર્પિતા,
આચરે એમ સૌ અંગ આ તર્પિયાં. ૧

જો એમજ છે તો મારે પણ જઇ વૃકોદરનો નાશ ન થાય તેવા ઉપાયની યોજના કરવી જોઇએ. (વિચાર કરી) અરે ! પણ એ એવો ઉદ્ધત અને સ્વપરાક્રમના ગર્વવાળો છે કે હું તેને ભય બતાવી જે માર્ગે જવા ના કહીશ તો તે તેજ માર્ગે જવા સજ્જ થશે. અરે એમાં હું વિચાર શેનો કરૂં છું ? જો એવો પુત્ર છે તોજ હું મારાં સર્વ કાર્ય તજી તેનું રક્ષણ જેમ થાય તેમ કરવા એકે પદે થઇ રહ્યો છું. શાસ્ત્રની સાક્ષી જોઇશું તો તે પણ એવીજ નીકળશે કે પુત્ર જોઇએ તો એવોજ જોઇએ જેમ કેઃ-(આ)

શ્લોક.

વલ્લભ પ્રાણથકી પણ વલ્લભ સુલ્લભ પુત્ર પિતા શું કમાયો ?
બાપ તને નવ તાપ કરે તન તાપ નિવારણ તેજ વંચાયો;
આપથી આપ ઝગે જગ ભીતર ધન્ય પિતા સહુ ઠામ મનાયો,
ભીરણ ભીમ મહાભડ મા'વર ધન્ય હું ધન્ય હું સુત સવાયો. ૨

૧ શ્લોક—સ્ત્રગ્વિણીછંદ. ભીષ્મને ઇ૦--વાયુ મનમાં વિચારે છે, કે હું એકલોજ એવા મોહમાં પડેલો નથી; બીજા દેવ પણ એમજ કરતા આવેલા છે. વસુ નામના આઠ દેવોને શાપ થયાથી તેઓ ગંગાને પેટે શંતનુથી જન્મ પામ્યા હતા. આઠમો વસુ તે ભીષ્મ હતો. ભીષ્મનું રક્ષણ વસુઓ કરતા હતા, એવી વાત ભારતાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમજ પુરંદરે (ઇંદ્રે) પાર્થ (અર્જુન) ને કાજે શું કર્યું ? અર્થાત્ ઇંદ્ર પણ અર્જુનને ઘણી વાર સાહાય આપતો હતો, એ ભારતાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ કર્ણ સૂર્યનો પુત્ર હોવાથી સૂર્યે તેને શર્મદા (સુખદાયક) કુંડળો આપ્યાં હતાં, જેના યોગથી તે ભારતયુદ્ધમાં વિજય પામે એમ ધાર્યું હતું. એમ સૌ દેવો આચરે છે— પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો ઉપર પ્રેમરૂપી મોહ રાખે છે ત્યારે હું પણ ભીમ ઉપર પ્રેમ રાખું એમાં કાંઇ ખોટું નથી, એવી રીતે આ મારાં અંગ મેં તર્પ્યાં (સંતુષ્ટ કર્યાં) છે...હું મનમાં સંતોષ પામું છું.

(આ) જો એવો પુત્ર છે ઇ૦--અર્થાત્ એવો પરાક્રમી છે. એકપદે —એક પગે—આતુર. એવોજ--બાપ કરતાં પરાક્રમી

૨ શ્લોક--ઈંદ્રવિજય. વલ્લભ ઇ૦--સર્વેને પોતાના પ્રાણ વલ્લભ

એ સંબંધ જોતાં તો હું સર્વે પ્રકારે ભાગ્યશાળીજ અને નિશ્ચિંતજ છું; તથાપિ જેમ નેત્રનું રક્ષણ પોપચું ચક્ષુને કાંઇ પણ ન જણાવતાં કર્યા કરે છે તેમજ મારે પણ એ ન જાણે તેવી રીતે એનું રક્ષણ કરવું ઉચિત છે. (નિઃશ્વાસ નાખી) અરે ! પણ હું કિયો પ્રકાર યોજું કે એ મદોન્મત્ત માતંગ સૂત્રતંતુથી બંધન કરી શકાય ? જો ઉન્માર્ગે જઇ ચઢ્યો તો અવશ્ય એનો નાશ થશે અને આ મા'ઉન્માર્ગે છે તેમ ભયવાળો છે એવું એને કોઇ કહેશે તો તે અવશ્ય તે માર્ગે ગયા વિના રે'શે નહિ. (સાંભરી આવવાથી) હાં ! હાં ! ઠીક; જો આમ કર્યું હોય તો લોહકારને લોહ મધ્યે જયપરાજયનો સંશય દૂર થાય ખરો અને કદી એકએકમાં હારજીત થાય તો તેનો વિધિનિષેધ પણ ગણાય નહિ, ખરો. સામ્બને ત્યારે એમજ કરૂં. (*એવે કોણ છે, કોણ એ ? એવી ભીમની ગર્જના શ્રવણ કરી* અને તે ઘણો દૂર જઇ પોં'ચ્યો હોય એવું જાણી પોતે સત્વર ચાલી જાય છે.) (૬)

(બે વનદેવતાઓ પ્રવેશ કરી)

વકવલ્લિ—(સખેદ) સખિ નવમલ્લિ ! મને આ અવસરે આ અવાસાદિ કિંચિત માત્ર પણ સુખકર ભાસતાં નથી. તેમ મારા મનની સ્થિતિ પણ તોફાની સાગર મધ્યેની નૌકા જેવી થઈ રહી છે. એક તો દેવ થઇ નરથી હારી નાસવું પડયું તે અને બીજું જો તે ધનદની તલાવડીમાં જઈ કમળો તોડશે તો તેના શાપનું કષ્ટ ન સહન થાય તેવું સેવું પડશે ! પ્રભુ કરે તે માથા પર ! " પડયા પડ્યા તો કે સધાવડી ! (ઈ)

નવમલ્લિ—(આશ્વાસનપૂર્વક) સખી એમ સંતાપ કરવાથી શું ? મારા વનના જટાસુરને એણે જે માર્યો તે ઘા મને હજીએ રૂઝાયો નથી. મારા સુખ આગાડી તારૂં સુખ તો સોમા ભાગનુંય નથી. વનબલિ કરી એ દાનવ મને જે ભોજન અર્પતો હતો તેના ભોજનનું તો તને સ્વપ્ન પણ નહિ આવ્યું હોય ! કિંતુ કેમ કરીએ ? अशक्तिमान् भवेत् साधु (૩)

ભીમની ઉદ્ધતતા વર્ણે છે, જો કુમાર્ગે ઈ૦. આમ કર્યું હોય તો--હનુમાનને એના રસ્તામા અટકાવવા મોકલ્યો હોય તો. (હનુમાન્ પણ વાયુનો પુત્ર છે, માટે તેને ભીમની સામે મોકલવાનો વિચાર વાયુ કરે, એ ઠીક સંભવે છે). લોહકાર ને લોહ—લવાર ને લોઢું. જય પરાજયનો—કોણ હારશે અને કોણ જીતશે તેનો સંશય કેમ દૂર થાય તેનું કારણ કહે છે અને કરી ઇ૦. વિધિનિષેધ ઈ૦—અર્થાત્ તેમાં કાંઇ અડચણ નથી (બન્ને ભાઇઓ હોવાથી અમે તે એક જીતે તેમાં હારનારનું માન જવાનુ નથી).

(ઈ) પ્રવેશ ૨ જો--વનનો દેખાવ અવાસાદિ--ઘર વગેરે. નૌકા જેવી-અર્થાત્ ડામાડોળ—અસ્થિર. પોતાનો ભીમથી થયેલો પરાજય સંભારી શોક કરે છે, એક તો ઈ૦. નરથી—પુરૂષથી (ભીમથી). ધનદ—કુબેર. તેના—કુબેરના

(૩) જટાસુરને માર્યો તેમાં વનદેવતા નવમલ્લિ શા માટે શોક કરે, તેનું કારણ કહેછે; સખિ ઇ૦--અર્થાત્ જટાસુરને લીધે મને ઘણું સુખ હતું, તે જટાસુરના મરવાથી ગયુ. શું, સુખ તે વર્ણવે છે; વનબલિ ઇ૦. વનબલિ--વનદેવતા નિમિત્ત બલિદાન, अशक्तिमान् ઇ૦--બીજાનું બૂરૂં કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યારે એમ કહે કે હું તો સાધુ (સજ્જન) છું, માટે

વક્રવલ્લિ—શું સખિ ! જટાસુરને મારનારો એજ કે ? હાય હાય ! ઠીક થયું કે આપણે નાસી છૂટીઓ. પણ બેની ! એ મુઓ કમળ લેવા ન જાય તેમ તો અમે તેમ કરી કરવું જોઇએ હો ! જો તું મને કંઇએ ઉપાય નહિ બતાવે તો પછે યક્ષરાજના શાપાગ્નિથી દગ્ધ ન થતાં એ વિકાળ વ્યાઘ્રનાજ મુખમાં જઇ પડીશ ! (ક)

નવમલ્લિ—(વિચાર કરી) સખી એ તલાવડી ભણી જવાનો માર્ગજ બંધ કરી દીધો હોય તો કેમ ? આખું વિશ્વ પથે પળનારૂં છે એટલે જો પ્રથમ પૂરી દઇએ તો પછે એ કેમ કરી જઈ શકે ? (ઋ)

વક્રવલ્લિ—(સાંભરી આવ્યા જેવો અભિનય કરી) હાં હાં, હવા ઠીક ! એ તો મુઓ જેમ પાણી પાણીનો પથ કરે તેમ કરે તેવો છે પણ તલાવડી ભણી વળતાં બે માર્ગ આવે છે એટલે જો તલાવડીનો માર્ગ બંધ કર્યો હોય તો એ સીધે રસ્તે ચાલ્યો જાય અને જો (તાળી આપી) એ પથે પળે તો તે પૂરોજ થઇ જાય. સખિ ! "ટાઢે પાણીએ ખસ જવાનો" તેં સેલોસટ ઉપાય ઠીક શોધી કાઢયો ! ધન્ય છે પ્રિય સખિ ધન્ય છે ! (ૠ)

બીજાએ કરેલા અપકાર સહન કરીને બેશી રહીસ, એમ જે કહે તેને આ કહેવત લાગુ પાડવામાં આવેછે.

(ક) યક્ષરાજના--યક્ષોના સ્વામી કુબેરના. શાપાગ્નિથી--શાપ રૂપી અગ્નિથી. વિકાળ વ્યાઘ્ર--(ભીમ રૂપી) અર્થાત્ એને હાથેજ મરણ પામીશ.

(ઋ) પથે ઇ૦--સૌ કોઇ જ્યાં મારગ દેખે ત્યાં જાય; મારગ પૂરી દીધો હોય તો એની મેળે પાછો વળે પથ—માર્ગ.

(ૠ) સાંભરી આવ્યા જેવો અભિનય--તર્જની આંગળી ઉંચી કરી બે ત્રણ વાર લગાર નીચી નમાવવી, અને તે વખતે હાં હાં, એમ બોલવું. હવા—સખી નવમલ્લિએ સૂચવેલી યુક્તિ તો નકામી છે, પણ તે ઉપરથી મને બીજી યુક્તિ સૂઝી આવી તે સારી છે. એમ વક્રવલ્લિ બતાવે છે, એ તો ઈ૦--તું કહે છે કે માર્ગજ પૂરી દઇએ; પણ જેમ પાણી પાણીનો માર્ગ ગમે તેમ કરીને કરે છે તેમ એ પણ પાછો ન વળતાં પોતાનો માર્ગ કરશે, અને તેથી તારી સૂચવેલી યુક્તિ રદ જશે પણ હું જે યુક્તિ બતાવું તે જરૂર કાર્યસિદ્ધ કરે એવી છે. તે યુક્તિ કહે છે; પણ ઈ૦. પૂરોજ થઈ જાય—

નવમલ્લિ—સખિ ! તું જ્યારે છીપર આદરી બેઠી ત્યારે મારે ખરો ઉપાય બતાવવો પડ્યો. સખિ ! " ક્યાં કેળ ને ક્યાં કઉચ" ! તારાથી તે એના સામું શી રીતે ઉભી શકાય ? (એવે ઉતાવળે દોડતી અનુચરી પ્રવેશ કરે છે) (લ)

અનુચરી—(નમન કરી) અહો માતા ! ક્રૂર માનવે આપણાં આખા કદલીવનનો નિમિષ માત્રમાં નાશ કરી નાખ્યો અરે મહેશ્વર ! રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો (લ)

વકુલવલ્લિ—(નિશ્વાસ નાખી) શું કદલીવન ! મારૂં પ્રિય કદલીવન ? તેનો નાશ ? હા દૈવ ! (એટલું બોલી બેશુદ્ધ થઈ જાય છે).

એ માર્ગે કોઇએ ન જવું, એવો દેવોનો પ્રતિબંધ હોવાથી (એનો વિશેષ ખુલાસો આગળ કરવામાં આવશે) પોતાને વિચાર સૂઝી આવ્યો ખરો પણ તેની પ્રથમ સૂચના કરનાર નવમલ્લિ છે માટે એ યુક્તિની શોધનું માન વકુલવલ્લિ તેને આપે છે સખિ ઇ૦

(લ) નવમલ્લિએ સૂચવેલો ઉપાય તો પ્રથમજ વકુલવલ્લિએ રદ કર્યો છે તથાપિ જ્યારે વકુલવલ્લિ તેને એ ઉપાયની શોધનું માન આપે છે ત્યારે પોતે સ્વીકારીને પાડ પણ ચઢાવે છે સખિ ઇ૦ કવિએ આ વર્ણન કરીને મનુષ્યના એક ઉતરતી પંક્તિના પણ સાધારણ સ્વભાવનું ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યું છે આવો સ્વભાવ ઘણું કરીને સ્વાત્મપ્રશંસી મનુષ્યોમાં હોય છે નવમલ્લિ પણ સ્વાત્મ પ્રશંસા કરનારી હતી તે એના વાક્યથી સૂચવે છે. સખિ ઇ૦—અર્થાત્ હું તો કેળ જેવી છું અને તું તો કઉચ જેવી છે ઉત્તમ પણ નાજુક ગુણોનો અધમ અને કઠોર ગુણો સાથે પડછો બતાવવાને આ કહેવત લોકોમાં વપરાય છે પણ શત્રુ સામે ટકી રહેવા ન ટકી રહેવાની બાબતમાં એનો ઉપયોગ થતો નથી એમ છતાં કવિએ નવમલ્લિને મુખે આ કહેવત બોલાવી છે તે ઉપરથી એમ સમજવું કે નવમલ્લિ ગમે તે રીતે પોતાની સખિ કરતાં પોતાને ઉત્તમ કહેવા ઇચ્છે છે પણ યોગ્યાયોગ્ય દૃષ્ટાંત આપી શકતી નથી, તેથી એની અધમ પાત્રતા સિદ્ધ થાય છે અથવા કેળ જેવી તું ક્યાં અને કઉચ જેવો તે દીર્ઘકાય (ભીમ) ક્યાં ? અનુચરી—દાસી

(લ) માનવે -ભીમે કદલીવન--કેળોનું વન

નવમલ્લિ—(આશ્વાસન કરી) સખિ! આ સમય શોક કરી સુસ્ત રે'વાનો નથી. જો વાર થઇ તો ધારેલી ધારણા ધૂળ થશે. પાણીના પૂરનો વેગે એ મુઆના વેગને પો'ચી શકે તેવો નથી. (ए)

વકવલ્લિ—(મત્વર સાવધ થઇ) સખી તારૂં કે'વું યથાર્થ છે. માટે ચાલ્ય; હવે "લુંટાયા પછે શો ભય છે?" (ऐ)

અનુચરી—જેવી દેવીની આજ્ઞા. (માર્ગ બતાવી) એ માર્ગે કરતાં આ માર્ગ સે'લો પડશે.

(અનુચરીને બતાવેલ માર્ગે સર્વે ચાલ્યાં જાય છે).

(ગા'ઢ ગિરિકરાડમાં બેઠેલા હનુમાન્ તથા વાયુદેવ પ્રવેશ કરે છે).

વાયુદેવ—વત્સ વાનરવર્ય! તારે મને પ્રસન્ન કરવા એટલું કાર્ય અવશ્ય કરવુ. અધુના એ આ માર્ગે જવા આવશે. જોજે હો, જો અલ્પ અસાવધપણું રાખીશ તો તે નિશ્ચે આ નાકપથના નાકાને વટાવી જશે! મેં શું કહ્યું, અને એને કેમ અટકાવવો, એ સર્વે તું સારી પેઠે સમજ્યોકની. (ओ)

હનુમાન્—(નમન કરી) હા પિતાશ્રી સમજ્યો. હવે તમે એ કાર્યની ચિંતાથી નિવૃત્ત થશો તોપણ નભશે. (औ)

(ए) વેગે—વેગ પણ.

(ऐ) લુંટાયા પછે ઈ૦—અર્થાત્ આપણું બગડવાનું તો બગડી ચૂક્યું ત્યારે હવે આપણે જે કરવું જોઇએ તે કરવામાં શું કરવા ભય રાખવો જોઇએ?

(ओ) પ્ર. ૩૧.જો—સ્થળ પર્વતની કરાડ. ગાઢ ગિરિકરાડ—ઝાડીથી વ્યાપ્ત ઉંચી પર્વતની કરાડ વાનરવર્યે—વાનરમાં શ્રેષ્ઠ—હનુમાન્ એટલું કાર્ય-ભીમને રોકવારૂપી કાર્ય (વાયુ તથા હનુમાન્ની કેટલીક વાત ચાલી ગઇ છે, એમ આ વાક્યથી માનવાનું છે; અને શી વાત ચાલી ગઈ તે શ્રોતાઓએ તેના આગલા સંબંધ પરથી સમજવું, એમ પણ કવિનો હેતુ છે). એ-ભીમ. નાકપથના—સ્વર્ગમાર્ગના.

(औ) નિવૃત્ત થશો ઈ૦—અર્થાત્ તમે હવે કાંઇ ચિંતા રાખશો નહીં. હું ભીમને આગળ નહીં જવા દેઉ, અને તેનો નાશ નહીં થવા દેઉં.

વાસુદેવ—વત્સ ! તારૂં કલ્યાણ થાવ. હવે એ આવી પોંચે ત્યાર પે'લા મારે અહીંથી જવું જોઇએ, માટે હું આ કાર્યનો સર્વ ભાર તારે શિર મૂકી જાઉંછું. (એવે વિયતને વિદારી નાખે એવો ભીમનો સિંહનાદ સંભળાય છે અને વાસુદેવ તે નજીક આવ્યો એમ હનુમાનને બતાવી ત્યાંથી આકાશમાં ગતિ કરે છે.) (क)

હનુમાન્—આજ મારો હર્ષઉદધિ અંતરમાં શી રીતે સમાઇ શકશે ? (ख)

શ્લોક.

અનુજ લઘુ વયીને, આજ હું ભેટું ભાવે,
અમળ કમળ લેવા, માનવી ધન્ય આવે;
પ્રિય સુખકર જેને, હોય સંબંધી ભાઇ;
(વળી) પ્રબળ જગત માને, ધન્ય તેની કમાઇ;! ૩

ભીમ—અરે કમળવન હજી કેટલે આઘે છે ? કને કેમ આવતું નથી ? હાં હાં ! શું દેવલોકો મારા કાર્યના અંતરાયભૂત થાય છે ? અસ્તુ. તેમણે આ મારી યુદ્ધવધાઇ શ્રવણ કરી સાવધ થવું ! (ઇત્યાદિ વીર વચન બોલી જોરથી શંખ ફુંકે છે અને પછી સિંહગર્જના કરી સ્વજંઘાનુ આસ્ફોટન કરે છે). (ग)

(क) વિયતને—આકાશને. વિદારી નાખે--ફાડી નાખે.

(ख) હર્ષઉદધિ—હર્ષરૂપી સમુદ્ર.

૩ હનુમાનને અત્યંત હર્ષ થવાનું કારણ એક શ્લોકથી વર્ણે છે; શ્લોક --માલિનીવૃત્ત. અનુજ—ભાઈ. લઘુવયી--નાની ઉમરનો. હનુમાન, ત્રેતાયુગમાં અને ભીમ દ્વાપરના અંતમાં જન્મેલા હોવાથી હનુમાન્ કરતાં ભીમ નાનો વર્ણ્યો છે. નાના ભાઇને ભેટવાનું કારણ તેનું પરાક્રમ છે એમ વર્ણે છે: અમળ ઇ૦--માનવી છતાં દેવનાં અમળ (નિર્મળ) કમળ લેવાને આવે છે માટે તેને ધન્ય છે ! પોતાના હર્ષનું બીજું કારણ કહે છે;| પ્રિય ઇ૦—જે સુખકર અને પ્રિય એવો સંબંધી ભાઇ હોય અને વળી તેને જગત્ પ્રબળ માનતું હોય તો એવી ભાઇ રૂપી કમાઇ (ભાઇના મેળાપનો લાભ) ને ધન્ય છે.

(ग) અંતરાયભૂત થાય છે ?—આડા આવે છે ? કમળ દેવલોકોના

હનુમાન્—(સિંહનાદ શ્રવણ કરી તથા તેથી નિપજેલું પરિણામ જોઇ) ધન્ય છે ! માનવ ભ્રાતા ધન્ય છે ! તારો સિંહનાદ દશેય દિશામાં પૂર્ણપણે પ્રસરી ગયો છે અને તેના પ્રતિધ્વનિથી ગિરિની ગુફામાં નિશ્ચિંત સૂઇ રહેલા સિંહ ભયગ્રસ્ત થઇ પીડિત પોકાર કરતા આમ તેમ નાસાનાસ કરી રહ્યા છે ! અને એ પંચાનનોના ઘોર શબ્દ શ્રવણ કરી ગજમાતંગો પણ ચીસો નાખતા અને નાસતા જણાય છે. અરે શાખામૃગો, મૃગો અને બીજાં એવાંજ અલ્પ વીર્ય પ્રાણીઓની તો અવદશાજ બેઠી છે ! રે કેવાં એ વૃક્ષ પરથી પડે છે ! કેવાં મરે છે ! અને કેવાં તરફડે છે ! ધન્ય છે વીર ! ધન્ય છે ! તારા સિંહનાદને ધન્ય છે ! કિંતુ આ તારા અગ્રજનો અલ્પ પુચ્છપ્રહાર હવે તું શ્રવણ કરય શ્રવણ કરય ! (એમ કહી હુપકાર શબ્દ સાથે પૃથ્વી પર પુચ્છપ્રહાર કરે છે). (ઘ)

ભીમ—(શરથી વીંધાયલા સિંહ જેવો કોપ કરી) અરે હા ! આ વૃકોદર વીર સતાં વસુધરા કેમ નિર્વીર્ય થઇ નથી. (ગદાને જોઇ) હે ગદા આ શબ્દ કરનાર અવશ્ય તને તથા મને સંતોષ પ્રાપ્ત કરશે ! માટે સાવધ રે' સાવધ. (ઙ)

તળાવમાં છે અને હું તેની નજિક આવ્યો છું માટે આ દેવભૂમિ હોવી જોઇએ. દેવભૂમિમાં મને જે અંતરાય થાય તે દેવકૃત હોવો જોઇએ. એમ માનીને ભીમે આ વાક્ય કહેલું છે. અસ્તુ--ભલે. અંતરાયભૂત થાઓ ! યુધ્ધવધાઈ--(વીરપુરૂષોને મન યુદ્ધની ખબર એ વધામણી જેવી છે માટે) આસ્ફોટન કરે છે--થાબડે છે.

(ઘ) પરિણામ--(આ ભાષણમાં હનુમાન્ વર્ણશે તે). પ્રતિધ્વનિથી--પડઘાથી. ભયગ્રસ્ત--ભયમાં ગરક થઇ ગયેલા. પંચાનનોના-સિંહોના શાખામૃગો--વાનર. મૃગો-હરણ. અલ્પવીર્ય--નિર્બળ. અગ્રજનો--(અગ્રજ-પ્રથમ જન્મેલો) મોટાભાઇનો. અલ્પ પુચ્છપ્રહાર--પૂછડું થોડુંક અફળાવાથી--થયેલો શબ્દ. આ ભાષણમાં ભીમના શબ્દથી સિંહનો શબ્દ, અને સિંહના શબ્દથી હાથીઓનો શબ્દ, એમ ગૃહીતમુક્તરીતિથી શ્રેણી વર્ણી છે માટે એકાવલીઅલંકાર.

(ઙ) શર--બાણ સતાં--છતાં આ શબ્દ સંસ્કૃત અસ્ ધાતુના સત્

હનુમાન્—(ભીમને ઉતાવળે આવતો જોઇ) હવે મારે આ સ્વર્ગના માર્ગને રૂંધી રાખવો જોઇએ. જો એ આ માર્ગે જશે તો અવશ્ય એને શાપ થશે અથવા મહા અપમાન થશે. આ માર્ગે મનુષ્યો ન જઇ શકે એવું એ જાણતો નથી; માટે મારે હવે અહીં આમ કરવું જોઇએ. (એમ વિચાર કરી ગાઢ કદલી વનના તે માર્ગની મધ્યોમધ્ય નિદ્રાયુક્ત થઇ તે સુઇ જાય છે). (च)

ભીમ—અરે એ શબ્દ કિયી દિશામાં થયો એ મારા લક્ષ્યમાં રહ્યું નહિ તો હવે મારે તે શબ્દ કરનારને ક્યાં જઇ શોધવો ! (વિચાર કરી) પણ મારે શોધવાની શી આવશ્યકતા છે ? જો તે સિંહનાદ કરનાર સિંહ હશે તો મારી સાથે આવી યુદ્ધ કરશે અને પિંડપોષક શૃગાલ હશે તો સંતાઇ પેસશે. (छ)

હનુમાન્—(અંકુશે હણેલા હાથીની પેઠે ભીમના તે શબ્દ ન સહન થયાથી) અરે શું ! એ મારીએ અવગણના કરવા લાગ્યો કે ! (એમ કોપ કરી ઈંદ્રધ્વજ સરખા પોતાના પુચ્છનો પુનરપિ પૃથ્વી પર દીર્ઘ પ્રહાર કરે છે). (ज)

એવા કૃદંતના રૂપ ઉપરથી થયેલો છે. स નો ઉચ્ચાર પ્રાકૃતમાં છ થાય છે, એ ઉપર વિચાર કરતાં શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદના વખતમાં પણ 'છતાં' બોલાતો હશે એમ અનુમાન થાય છે, તેમ છતાં એ કવિએ સર્વત્ર 'સતાં' લખ્યો છે, તે ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દોને તેના મૂળ તરફ ખેંચી જવાનું વલણ જેમ હમણાના કેટલાક વિદ્વાનોનું છે તેમ આ કવિનું પણ હોય એમ લાગે છે. વસુંધરા—પૃથ્વી. નિર્વીર્ય—બળહીન. ભીમનો અતિશય ગર્વ ધ્વનિત કર્યો છે.

(च) ગાઢકદલીવનના ઈ૦—અર્થાત્ જે માર્ગમાં જંગલી કેળોની સજ્જડ ઝાડી છે એવા વનના.

(छ) હનુમાનના પુચ્છપ્રહારનો તથા હુપકારનો શબ્દ સાંભળીને ભીમ પોતાના મન સાથે કહે છે; અરે ઇ૦. પિંડપોષક—શરીરનું પોષણ કરી બેશી રહેનાર—ભતરખો. શૃગાલ—શિયાળ.

(ज) અવગણના—તિરસ્કાર. ઇંદ્રધ્વજ—ઇંદ્રની ધજા. પુનરપિ— ફરીને પણ. દીર્ઘ—અર્થાત્ મોટો શબ્દ થાય એવો.

ભીમ—(સાવધ થઇ) હાં દેખવ છે તો સિંહ; શૃગાલ નથી. આહા ! શી એની ગર્જના ! ધન્ય છે વીર ધન્ય છે ! તારા આ એક શબ્દથી એકે કાળે આટલાં વાનાં થયેલાં આજ હું પ્રથમજ જોઉં છું: જેમકે—(ક્ષ)

શ્લોક.

જ્યમ ગાય સુણી સ્વય વચ્છ તણો સ્વર, સન્મુખ શબ્દ કરે જેવો,
ત્યમ ગિરિગુફા આ પડઘા પકડી, હા પૂરે છે રવ તેવો.
શા શબ્દે પર્વત શિથિલ કર્યા છે, શિખરો તૂટ્યાં સ્વર કેવો !
હા ધન્ય તું ધન્ય તું ! વીર ! પ્રકટ થા, લાખેણો લાંવો લેવો ! ૪

(એટલું બોલી હર્ષયુક્ત થઇ તે શબ્દ કરનારને શોધતો આમ તેમ ફરે છે.)

હનુમાન્—(મંદ સ્વરે) અહો મહાકાય ! તારૂં શું ખોવાઈ ગયું છે ? તું શું શોધે છે ? આવ્ય અહીં આવ્ય, હું તારૂં દુઃખ દૂર કરીશ, અને તારૂં જે ખોવાયું હશે તે તને ખોળી આપીશ. તું એટલુંય નથી જાણતો કે " ઘેડાજ ગાડાં વાળે " કે " ઘૈડા વિના ગાડાં નજ વળે. "(જ્ઞ)

ભીમ—(સઆશ્ચર્યે) અરે તું કોણ છે ? શું વાનર ! અને તેને

(ક્ષ) હનુમાનની ગર્જનાને ભીમ વખાણે છે, પણ ભય પામતો નથી. ભીમની **વીરતા** ધ્વનિત થાય છે ભીમનો ઉત્સાહ વર્ણવ્યો છે માટે વીર રસ સ્થાયિભાવ **ઉત્સાહ**ની વ્યંજના.

૪ શ્લોક—દુમિલાછંદ (માત્રામેળ) જ્યમ ઈ૦—જેમ ગાય સ્વય (પોતાના) વત્સ (વાછરડા)નો સ્વર સુણીને સન્મુખ (સામો) શબ્દ કરે છે, તેમ આ (હનુમાને પૂછડું અફાળી કરેલા) પડઘાને પકડીને—એ પડઘા તેમાં અથડાવાથી ગિરિની ગુફાઓ પણ તેવો રવ (પ્રતિધ્વનિરૂપ અવાજ) પૂરે છે. -લાખેણો ઈ૦—તારી સાથે યુદ્ધ કરવા રૂપ મોટો લાભ મને પ્રાપ્ત થશે !

(જ્ઞ) મંદ સ્વરે—(વૃદ્ધતાનો અભિનય). મહાકાય—મોટા શરીરવાળા !

વાચા ! અહો શાખામૃગ ! કે' કે' આવા વર્ણનીય સ્વરૂપવાળો તું કોણ છે કોણ છે ? (૮)

શ્લોક.

વીજળી સમાન છે પ્રકાશ તાહરો હરિ,
વીજળી સમાન અંગરંગ ફેર ના જરી;
વીજપાતના સમાન વાણી તીર તાહરી,
ચંચળાઇ ચંચળા સમાન તાહરી ખરી. ૫

અપિચ—

સાથિયા સમાન ભુજ બે મહાન ગોઠવી,
તે પરે રહ્યો છું પો'ળુ નાનું મુખ ઓઢવી;
સ્કંધ દીર્ઘ ને હદે વિશાળ તારૂં વાનરા !
રક્તનંદન કોણ છે તું કોણ ? શે પડયો ધરા ? ૬

(આ પ્રકારે તેને પૂછ્યા સતા જ્યારે તેણે કાંઇ પણ ઉત્તર ન આપ્યો કે આંખ સરખી ન ઉઘાડી ત્યારે ભીમે એકદમ કોપાવેશમાં આવી દીર્ઘ સિંહનાદ કર્યો જેથી અનેક પશુ પક્ષી તરફડી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા તે જોઇ હનુમાને પોતાની પીળા રંગની બે આંખો કિંચિત્ ઉઘાડી, તેના પર ક્રૂર દૃષ્ટિ કરી આ પ્રમાણે કહ્યું —)

હનુમાન્—અરે ભલા માણસ ! તું કોણ છે ? હું મારી વેદનાથી વ્યાકુળ થઇ હવડા જરા સૂઇ રહ્યો તો તેં મને તે શા કાજે જગાડયો ?

---

(૮) વર્ણનીય—વર્ણન કરવા જેવા અર્થાત્ અસાધારણ

૫ શ્લોક—ચામરવૃત્ત હરિ—વાનર (સંબોધન) પ્રકાશ—કાંતિ—તેજ. અંગરંગ—શરીરનો વર્ણ વીજપાતના સમાન—વીજળી પડતાં જેવો શબ્દ થાય છે તેવી ચંચળા સમાન—વીજળી જેવી (ચંચળા—ચપળા—વીજળી)

૬ ચામરવૃત્ત વાનર કેવી રીતે બેઠો છે તે વર્ણવે છે, સાથિયા ઇ૦—એક હાથ ઉપર બીજો હાથ આડો નાખવાથી સાથિયા જેવો આકાર થાય તે પ્રમાણે બે મોટા હાથ ગોઠવીને તે ઉપર પહોળું તથા નાનું (લગાર લાંબું હોવાથી નાનું દેખાતું) મુખ ઓઢાડીને તું રહ્યો છું—સ્થિર બેઠો છું સ્કંધ—ખભા રક્તવદન—રાતા મુખવાળો ધરા—પૃથ્વી ઉપર **સ્વભાવોક્તિ** અલંકાર

શું તું માનવ છે? માનવો તો સર્વ પ્રાણી પર દયાવાન હોય છે તે આમ બૂમો પાડી નિરપરાધી પ્રાણીઓનો ઘાત કેમ કરે? અમે પશુ જાતિ કદાપિ ધર્મને ન જાણીએ, કિંતુ તારા સમાન મહાન મતિમાન મનુષ્ય આવું દૂષિત અને પુણ્યને હરનાર ક્રૂર કર્મ કેમ આચરે? હાં હાં ઠીક, જે કરવાનું છે તે તેં કર્યું જ નથી. શ્રવણ કરય શ્રવણ કરય! (ઠ).

શ્લોક.

વૃદ્ધોતણી નવ કરી, નર! સેવના તેં,
ધર્મો ન ધ્યાન ધરિયા, મતિના વના તેં;
ગર્વિષ્ટ શિષ્ટ! થઈ તેં, મૃગ આદિ માર્યા,
પાપિષ્ટ! ઇષ્ટ મળિયું? વધ અર્થ સાર્યા? ૭

અપિચ—

કે' કેમ માનવવના વનમાં તું આવ્યો?
આ દેવલોકપથ શે, મનમાં તું લાવ્યો?
નિશ્ચે મરે ન ઉગરે, ખરી વાત મારી,
વિશ્વાસ રાખ્ય વળી જા, મનમાં વિચારી. ૮

(ઠ) જે કરવાનું—(સાતમા શ્લોકમાં કહેશે તે).

૭ શ્લોક—વસંતતિલકા. સેવના—સેવા. મતિના વના—હે મતિ રહિત! હે શિષ્ટ (સભ્યપુરૂષ)! તેં ગર્વિષ્ટ થઇને મૃગ આદિને માર્યા છે, પણ હે પાપિષ્ટ! તેથી તને તારૂં ઇષ્ટ (ઇચ્છેલું) મળ્યું છે શું? અથવા તેં તારા અર્થ સાર્યા છે શું? શાસ્ત્રને અનુસરીને હનુમાને ભીમને ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદિષ્ટ નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણ્યું છે.

૮ વસંતતિલકા. કે' ઇ૦—કહે, તું આ માનવવિનાના વનમાં કેમ—શા અર્થે આવ્યો? અને આ દેવલોકના પથ (માર્ગ) ને તું શે (શા માટે) મનમાં લાવ્યો?—શા માટે દેવલોકોને માર્ગે આવ્યો? હવે તું નિશ્ચય મરે, પણ ઉગરે નહિ; એ મારી ખરેખરી વાત છે. માટે મારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખ અને મનમાં વિચારીને પાછો વળી જા—ઘર તરફ પાછો જા.

કે'કે' તારે કંઇ ભક્ષણ કરવું છે? જો એમ હોય તો હું તને સ્વાદિષ્ટ ફળ આપું તે ભક્ષણ કરી ચાલ્યો જા, મૃત્યુને વશ મા મા મા થા! અરે દીન માનવ! મને તારી દયા આવે છે! કે'તું કોણ છે કોણ! (ઢ)

ભીમ—(સકોપ) ઐશ્ય ધર્મિષ્ટના દીકરા! કે'તુ કોણ છે? શા કારણથી વાનરનું સ્વરૂપ ધારી મોટો ધર્મવેત્તા થઇ બેઠો છે? હું કોણ છું તે તારે જાણવાની જીજ્ઞાસા છે તો શ્રવણ કરય શ્રવણ કરયઃ—(ઢ)

શ્લોક.

ક્ષત્રિય જાતિ, કુરૂ કુલ મારૂં,
છું ચંદ્રવંશી, વીરહાક મારૂં;
વાયુ પિતા, માતજ કુંતિ વારૂ,
કે, વાનરા! કેમ મુને હું વારૂં? ૯

અપિચ—

છે ભીમ તો નામ ભલા! અમારૂં,
છું દ્રોણનો શિષ્ય તને વિસારૂં,
જો વીર તું ધીર હવે ન હારૂં,
તો તો ખરેખાત તુંને હું મારૂં. ૧૦

(ઢ) મા થા—ન થઈશ અર્થાત્ એ માર્ગે જતાં તું જરૂર મૃત્યુ પામીશ

(ઢ) જીજ્ઞાસા—જાણવાની ઈચ્છા (અહીં ઈચ્છાના અર્થમાં વપરાયો છે).

૯ શ્લોક—ઇંદ્રવજ્રા. વીર ઇ૦—હું વીરહાક મારૂં (વીર પુરૂષને ઘટે તેવી ગર્જના કરૂં) વારૂ—સારી (કુંતી માત) અથવા વારૂં—(અન્યય). વારૂં—અટકાવું—અટકાવી રહું? **પાદાંતયમક.**

૧૦ ઇંદ્રવજ્રા તને વિસારૂ—તને ભૂલી જાઉં—અર્થાત્ તું મારા આગળ એવો તુચ્છ છે કે તું મને મળ્યો હતો કે નહીં તે પણ હું સભારૂં નહીં જો ઇ૦—હે વીર! જો હવે તું ધીરજ મૂકી દે નહીં તો તો હું તને ખરેખાત પ્રહાર કરૂં. અર્થાત્ મારો પ્રહાર થતાં તારી ધીરજ રહેશે કે નહીં, એ વાતનો મને સંશય છે.

હનુમાન્—શું તું તને પોતાનેજ બલિષ્ટ માને છે ? તો તું મારી જાતિ અને મારા ધારેલા વિચાર શ્રવણ કરયઃ–

શ્લોક.

વાનરાની જાત મારી જાણ તું,
માન્ય મારૂં ને બચાવ પ્રાણ તું;
ના હુંથી વિરોધ વાત આણ તું,
ના કરી શકે કદું પ્રયાણ તું. ૧૧

ભીમ—હું મને પોતાનેજ બલિષ્ટ શિષ્ટ કે વરિષ્ટ માનું છું તે પ્રસંગવશાત્ જણાશે, કિંતુ અધુના તો તારે આટલુંજ કરવું જોઇએઃ—(ण)

શ્લોક.

જો વિરોધ તુજથી કદી થશે,
ના ભયી અભયી ભીમ આ હશે;
ઉઠય તું પથ થકી હવે અલ્યા !
જાય જીવ નવ શિવ છે ભલા. ૧૨.

હનુમાન્—

શ્લોક.

વ્યાધિયે કરી ક્લેશયુક્તજ થયો માટે ન ઉઠી શકું,
જો જાવાનીં જરૂર હોય બળિયા ! તો હું ન રૂઠી શકું.

---

૧૧ શ્લોક—સેનિકાછંદ. ના ઇ૦—મારી સાથે વિરોધ કરવાનો પ્રસંગ તું આણીશ નહીં; હું તને નિશ્ચય કહું છું કે તુ અહીંથી આગળ પ્રયાણ કરી શકવાનો નથી.

(ण) વરિષ્ઠ—શ્રેષ્ઠ. પ્રસંગવશાત્—પ્રસંગ પડતાં—વખત આવ્યે.

૧૨ શ્લોક—રથોદ્ધતા ના ઇ૦—તો આ અભયી (ભય રહિત) ભીમ ભયી ભયવાળો થશે નહીં. અલ્યા વાનર ! તું હવે પથ થકી (માર્ગમાંથી) ઉઠય નહીં ઉઠું તો શું થશે તે કહે છે; જાય ઇ૦—તારો જીવ જાય; હે ભલા વાનર ! એમાં શિવ (કલ્યાણ—ભલું) નવ છે (નથી).

ઉલ્લંઘી મુજને સુખે પરવરો શું રૂઠી ત્રૂઠી શકું ?
આ તો વૃદ્ધ અમે કહ્યું સહું ખરૂ ઉઠી ન લૂઠી શકું. ૧૩

ભીમ—

શ્લોક.

જો નિર્ગુણ મહાપ્રભુ સરવના અંગે રહ્યા વ્યાપિને,
વિજ્ઞાને કરી જાણું રૂપ વિભુનું માપે લહ્યા માપીને;
જો ના જાણું તદા જરૂર જરૂરે મારૂતિરૂપે કરી,
ઉલ્લંઘુ ગિરિના સમેત તુજને શંકા કરૂં છું પરી. ૧૪

---

૧૩ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. હનુમાન્ રસ્તામાંથી ન ઊઠવાનું કારણ બતાવે છે; વ્યાધિયે ઇ૦. જો ઇ૦—હે બળિયા ! જો તારે જવાની જરૂર હોય તો તું ભલે જા, તેથી હું કાંઈ રૂઠી શકવાનો નથી—મારે તારા ઉપર ગુસ્સે થવાનું કાંઈ કારણ નથી. પણ તું વચમાં આડો પડેલો છે, તો હું શી રીતે જાઉં ? એવી ભીમની શંકાનું નિવારણ કરે છે; ઉલ્લંઘી ઇ૦—મને ઉલંઘી (ઓળંગીને) તમે સુખે પરવરો (જાઓ), હું તેમાં રૂઠી કે ત્રૂઠી શકું એમ છે ?—મારે તેમાં હરખ શોક શાનો ? ત્યારે તમે પહેલાં મને આગળ જવાની ના કેમ કહેતા હતા ? એવી ભીમની શંકાનું સમાધાન આપે છે; આ તો ઇ૦—આ તો અમે વૃદ્ધ માટે જે ખરું હતું તે સહુ કહ્યું, " अपृष्टोपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत् पराभवम् "—જેનો પરાભવ થયેલો જોવાની ઇચ્છા ન હોય તે આપણને ન પૂછે તોપણ તેનું જેથી હિત હોય તે તેને કહી દેવું એવું શાસ્ત્રનું વચન છે માટે તને ખરૂ હતું તે જણાવ્યું—વૃદ્ધોનો ધર્મ છે કે પોતાથી નાનાને હિતવચન કહેવું. અથવા, અમે વૃદ્ધ છીએ માટે જે ખરૂં હતું તે કહ્યું, કે ઊઠી શકતો નથી કે લૂઠી (ગરબડી) શકતો નથી.

૧૪ શાર્દૂલવિક્રીડિત. હનુમાન્ વાનર ભીમને ૧૩ મા શ્લોકમાં પોતાને ઉલ્લંઘીને જવાનું કહે છે, પણ કોઈને ઉલ્લંઘીને જવું એ વાત શાસ્ત્રમર્યાદા વિરુદ્ધ છે એમ ભીમ ઉપપત્તિ સહિત પ્રતિપાદન કરે છે, જો ઇ૦—સર્વના અંગમાં ચૈતન્યરૂપ નિર્ગુણ મહાપ્રભુ વ્યાપી રહ્યા છે શી રીતે જાણ્યું ? એમ કહેશો તો વિજ્ઞાને ઇ૦—વિભુ વ્યાપક પરમાત્માનું રૂપ હું વિજ્ઞાને કરીને જાણું છુ. વિજ્ઞાન એ પરમાત્માનું લક્ષણ છે, માટે જ્યાં જ્યાં વિજ્ઞાન જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા છે એમ હું જાણું છું. જાણું એટલું જ નહિ પણ દીઠાય ખરા શી રીતે ? માપે ઇ૦—બુદ્ધિરૂપ માપ (ભરતરી કરવાનું સાધન) થી માપીને લહ્યા—બુદ્ધિથી જાણ્યા, અર્થાત્ તારામાં પણ સર્વાંતર્યામી હરિ વિરાજે છે અને તું વૃદ્ધ તથા અશક્ત છે, એમ

હનુમાન્—

શ્લોક.

હનુમાને ભાખે, ઉદધિ ગણિયો ગોપદ સમો,
અનુમાને ના'વે, સમરથ હરિ એહ વસમો;
કદા તું જાણે જો, ચરિત બળ સો મારુતિતણું,
તદા તું કે' મુને, નરવર ગણું ભાવથી ભણું. ૧૫

ભીમ—

શ્લોક.

પ્રશંસા પામેલો, મતિ બળ વિષે મારુતિ હરિ,
ઉલંઘ્યો અબ્ધિ હા, નમન ગણુના યોજન ધરી;
નહીં કોઇ એવો, દશરથકુળે કીર્તિ અરપી,
હરિ! હું તેનો છું, વડ વીર ભલો ભીમ્ર કરપી! ૧૬

જાણી તારી દયા આવવાથી હું તારું ઉલ્લંઘન કરતો નથી હું એમ ન જાણું તો શું કરું? તે કહે છે; જો ઇ૦—જો હું એમ ન જાણું તો હું મારુતિરૂપેકરી (હનુમાનનું રૂપ લેઇને—હનુમાનની પેઠે) આ ગિરિ (પર્વત)ના સમેત તને ઉલ્લંઘી જાઉં હું કેવો છું તેની તને શંકા હોય તો તે હું આ પ્રમાણે કહીને તે પરી (દૂર) કરું છું.

૧૫ શ્લોક—શિખરિણી. ભીમ પોતે હનુમાન્ જેવો સમર્થ છે, એમ છે, તે વાત ખરી છે કે નહીં તેનું ભીમને ભાન કરાવવાને હનુમાન્ પોતાના વિષે તેને પ્રશ્ન કરે છે; હનુમાને ઇ૦—લોકો એમ ભાખે છે કે હનુમાને ઉદધિ (સમુદ્ર)ને ગોપદ સમો (ગાયના પગલા સરખો) ગણ્યો હતો. ગાયનું પગલું પડવાથી પડેલા ખાડામાં ભરાયલું પાણી ઉલ્લંઘી જવું જેટલું સહેલું છે, તેટલુંજ સમુદ્રને ઉલ્લંઘી જવું પણ હનુમાન્ને સહેલું હતું માટે એહ સમર્થ અને વસમો હરિ (વાનર) અનુમાનમાં આવતો નથી—હનુમાન્ કેટલો સમર્થ હતો તેનું અનુમાન પણ કરી શકાતું નથી કદા ઇ૦—હું ભાવથી ભણું છું કે કદાપિ તું એ મારુતિનું બળ અને ચરિત (ચરિત્ર) સો જાણતો હોય તદા (ત્યારે તો) તે મને કહે, કે જેથી હું તને નરવર (પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ) ગણું. અમે જેના બળનું અનુમાન સુદ્ધાં કરી શકતા નથી, તેનું બળ કેટલું છે એ તું જાણી શકે તો અમે તને તેના જેવો કે તેના કરતાં પણ બળવાન્ માનીએ.

૧૬ શિખરિણી. ભીમ હનુમાનના બળનું વર્ણન કરે છે: પ્રશંસા પામેલો છે—તેની

હનુમાન્—

શ્લોક.

અરે કયા મારૂતિ! વદન વદિયો કામ કરવા;
અરે શેનો ફુલે! નવ મન મને કોનો પરવા!
હશે ભ્રાતા તારો, બળધર મહા ગુણ ગરવા,
વખુ તારૂં તેમાં, કશું નવ દિસે ધ્યાન ધરવા ૧૭

ભીમ—

પ્રતાપી મા'તાપી, વદન વદું છું કોપજ ધરી,
અમો ભ્રાતા જેવા, અધિક મનમાં શે નવ ગણો?
હવે આવી પો'ચ્યુ, સ્મરણ, કરજે તું શંભુનું સદા,
ઉઠો કે ના ઊઠો, મરણ ન મૂકે હું થકી કદા. ૧૮

બુદ્ધિ અને બળ બન્ને વખાણાયલા છે. હા (હર્ષવાચક કે સ્વીકાર—વાચક અવ્યય) તેણે અબ્ધિ (સમુદ્ર) ઉલ્લંઘ્યો અને યોજનની ગણના મનમા ધરી નહીં—અનેક યોજન વિસ્તારવાળો સમુદ્ર તે ઓળગી ગયો હનુમાને એવુ પરાક્રમ કર્યુ તે પોતાનાજ સામર્થ્યથી કર્યું હતુ, તથાપિ તેણે એ કાર્યની કીર્તિ દશરથજે (દશરથના પુત્ર રામને વિષે) અર્પણ કરી—રામના પ્રતાપથી હુ સમુદ્ર ઉલ્લઘી ગયો, એમ કહ્યુ, એવો ઉદાર મતિવાળો બીજો કોઇ છે નહીં એવી રીતે અનુક્રમે હનુમાનના બળની તથા મતિની પ્રશસા ઉદાહરણથી સિદ્ધ કરીને પછી પોતાની પ્રશસા કરે છે હે હરિ (વાનર) ! હુ તેનો વડ (વડો—શ્રેષ્ઠ) અને અનો વીર છુ માટે હે કપી (કૃપણ—દીન) તુ ઊઠચ રસ્તો આપ

૧૭ શ્લો૦—શિખરિણીવૃત્ત અરે ઈ૦—અરે તે મારૂતિ ક્યા અને તુ કયા? જેથી તેના જેવુ કામ કરવાનુ તુ તારા વદનથી વદ્યો? અરે! તુ એવો બધો શાનો ફૂલે છે? મારા મનમા કોઇની પરવા નથી—તુ કદાચ હનુમાન છે એમ માનુ તો પણ મને તારી દરકાર નથી—હુ તને ગણતો નથી હશે ઈ૦—કદાપિ તારો ભાઇ મહા બળધર (મોટા બળવાળો) હશે અને જેના ગુણ ગરવા હશે તોપણ તેમા તારૂ કશુ (શુ) વળ્યુ! કેમકે તારામા તેના જેવુ કાઇ ધ્યાન ધરવા (ધ્યાનમા લેવા) જોગ દીસતુ નથી.

૧૮ શિખરિણી હનુમાને તિરસ્કાર કર્યો તે જોઇને ભીમ પોતાના વખાણ કરીને કહે છે પ્રતાપી ઇ૦—હું પ્રતાપી તથા મહા તાપ કરનારો ભીમ ઘણા કોપથી માર

હનુમાન્—

શ્લોક.

વીરા ! તારે વેણે, કંપે કાયા કહું ખરૂં તુજને;
શકિતહીન થયો છું, માટ ખસેડી ભલે ગળો મુજને. ૧૯

ભીમ—(સકોપ) શું ત્યારે તું પોતાની મેળે નહિજ ખસે, એમ તારૂં કહેવું છે ? હું તારૂં આ લાંગૂલ પકડી તને ખસેડી ચાલ્યો જઉં ? પ્રાણીને નીપજાવનાર પરમેષ્ઠિ જેટલા માનપાત્ર ગનાય છે તેટલાજ કે તેથી વધારે પ્રાણીનો સંહાર કરનાર શંકરદેવ પણ ગનાય છે (ઇત્યાદિ બોલી તે વાનરને નિર્બળ ધારી નાશ કરવાના હેતુથી ડાબે હાથે તેનું પૂછડું પકડી ખેંચવા માંડયું પરંતુ તે લેશ માત્ર હાલ્યું નહિ). (ત)

હનુમાન્—અહો મહાવીર ! રણધીર ! શૂરવીર ! જગ સાચવીને ગને ખસેડજે ! હું ઘણોજ શકિતહીન થયો છું ! ભાઇ તું કાંપે છે કેમ ? શું લાંગૂલ તારાથી નથી ઉંચકાતું ? ના ના એમ હોય નહીં ! આ

મોઢે કહું છું. અર્થાત્ હું સામાન્ય માણસ હોત અને એવું બોલ્યો હોત તો તારે ડરવાનું નહોતું, પણ હું તો પ્રતાપી છું. એકલો પ્રતાપી હોત તો કદાચ મારો પ્રતાપ તું સહન કરી શકત, પણ તેની સાથે મહાતાપી પણ છું, એટલે તારે એ પરિતાપથી ડરવું જોઇએ. કદાચ હું પ્રતાપી અને મહાતાપી છું એ વાત કોઇને મોઢે તેં સાંભળી હોત તો તારે ભય રાખવાનું કારણ નહોતું, પણ આ તો હું મારે મોઢેજ કહું છું એટલે તારે બીહીવાનું ખરેખરૂં કારણ છે: અને એમ છતાં પણ જો મેં શાંતિથી કે દયાર્દ્રભાવથી તે કહ્યું હોત તો તું ભલે ભય ન રાખે; પણ આ તો મેં ઘણા કોપથી કહ્યું છે માટે જરૂર ભય રાખવોજ જોઇએ. અધિક ઇ૦—અરે અમારા ભ્રાતા (હનુમાન્) કરતાં અમને અધિક શા માટે નથી ગણતો ? હું થકી ઇ૦—અર્થાત્ મારાથી નીપજવાનું તારૂં મરણ તને કદાપિ મૂકે નહીં—હવે હું તને જીવતો મૂકનાર નથી.

૧૯ ભીમનાં અભિમાનયુક્ત વચન સાંભળીને હનુમાન્ વક્રોક્તિથી તેની મશ્કરી કરે છે: વીરા ! ઇ૦. શ્લોક—જીતિ

(ત) લાંગૂલ—પૂછડું. અત્યાર સુધી તો ભૂત દયાને લીધે હું તારા જીવને હાનિ કરવા નહોતો ઇચ્છતો પણ હવે તારૂં વાંકાપણું જોઇને મને પણ તેવો વિચાર થઇ આવે છે: પ્રાણીને ઇ૦. પરમેષ્ઠિ—બ્રહ્મદેવ અર્થાત્ ઉત્પન્ન કરનાર અને સંહાર કરનાર બન્નેને સરખું માન મળે છે ત્યારે હું સંહાર કરવાનું માન લેવા-

કાળમાં તારા જેવો યોદ્ધો અમે સાંભળ્યો નથી! તેનું બળ આટલું કેમ હોય? (ધ)

ભીમ—(ભ્રુકુટિ આદિ ચઢાવી અત્યંત કોપ કરી) મૂઢ મર્કટ! ઉદ્ધાર કરી લે, અને જેનું ધ્યાન ધરવું હોય તેનું ધરી લે (એમ બોલી બે હાથેથી તેનું પૂંછડું પકડી અત્યંત બળ વડે ખેંચવાનો યત્ન કરે છે અને તે જ્યારે રજમાત્ર પણ હાલતું નથી ત્યારે નિશ્વાસ નાખી તે વાનરની પ્રશંસા કરે છે) અહો ધીરવીર! તું સાક્ષાત્ શંકર, બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ પણ નથી ઈન્દ્રાદિ દેવોનો પરાભવ તો અમે કરેલોજ છે એટલે તું તે છે એમ પણ મારાથી કહેવાતું નથી. (નમન કરી) મારૂં માન મર્દન કરે એવો માત્ર મારો ભ્રાતા કપિરાજ કહેવાલો છે, માટે શું તમો સાક્ષાત્ તેજ છો? જો એમ હોય તો પછે મારે ખેદ કરવાનું કાંઇ પણ કારણ નથી (દ)

તુંજ હવે ઠીક માનું છું ડાબે હાથે—(તેને એક તુચ્છ માનીને) ડાબે હાથે ઘણું કરીને જમણા હાથ જેટલું જોર કરી શકાતું નથી, માટે થોડું જોર કરવાનું હોય ત્યાંજ ડાબો હાથ વપરાય છે મતલબ કે આ વાનરને ખેંચી નાખવો એમાં કાંઈ મહત્વની વાત નથી, એમ ધારીને ડાબે હાથે પૂંછડું પકડી ખેંચવા માંડયું.

(ધ) ભીમથી પૂંછડું ખસતું નથી તે જોઇને હનુમાન્ તેને વક્રોક્તિથી કહે છે, અહો ઈ૦

(દ) ભીમ તેની વક્રોક્તિ સમજીને તેને કહે છે મૂઢ ઈ૦ અને જેનું ધ્યાન ધરવું હોય ઈ૦—અર્થાત્ તું હવે જીવવાનો નથી માટે ઇશ્વર સ્મરણ કરી લે **અર્થાપત્તિ અલંકાર.** પ્રશંસા—વખાણ તું ઇ૦—સાક્ષાત્ (પ્રત્યક્ષ) શંકર, બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ નથી! શિવને ત્રણ નેત્ર છે, બ્રહ્માને ચાર મુખ છે, અને વિષ્ણુને ચાર હાથ છે, તેમાંનું કાંઈ તારે નથી સાક્ષાત્ નહીં હોઉ તો રૂપાંતર ધારણ કરી આવેલો હોઈશ તો તેમ પણ નથી કેમકે હું તો તેમનોય પરાજય કરૂં એવો છું વારૂ ત્યારે ઇંદ્રાદિ દેવમાંનો કોઇ દેવ હોઇશ --તો તેમ પણ નથી, કેમકે ઈંદ્રાદિ ઇ૦ પરાભવ--પરાજય તે—ઈંદ્રાદિ કોઈ દેવ ત્યારે હું કોણ છું? તે વિષે કહે છે મારૂં ઈ૦ માન મર્દન કરે—અપમાન કરે—અર્થાત્ હરાવે કપિરાજ- હનુમાન્ એ૦ ઇ૦—કેમકે મારા વડિલ ભ્રાતાથી હું પરાજય પામું એમાં તો મને દૂષણ નહીં પણ ભૂષણ છે

હનુમાન્—(અત્યંત પ્રસન્નતાથી ઊઠી ઊભા થઇ) ભીમ! ધન્ય છે ધન્ય છે! તેં મને ભલો ઓળખ્યો! (આલિંગન દઇ) ભ્રાતા! આ માર્ગે જનાર માનવ માત્રનું મૃત્યુ થાય તેવું હોવાથી મેં તારું માન મર્દન કરી તને જતાં અટકાવ્યો. હું તારા પર ઘણોજ પ્રસન્ન થયો છું, માટે તારી ઇચ્છામાં આવે તેટલાં વરદાન તું મારી પાસે સત્વર માગી લે માગી લે. (ધ)

ભીમ—(બે કર જોડી નમન કરી) પ્રથમ તો મને એજ કહો કે તમે ચિરંજીવ શાથી થયા? તમારા ઇષ્ટદેવની અયોધ્યાપુરી તજી અહીં આવી વસવાનું કારણ કિયું? (ન)

હનુમાન્—(પ્રસન્ન થઇ) વત્સ! રાજિવલોચને મને દશકંધર મારી અયોધ્યામા આવી રાજ્યાસને બેઠા પછી વરદાન માગવા કહ્યું; ત્યારે મેં અત્યાગ્રહે માત્ર એટલુંજ માગી લીધું કે જ્યા સુધી જગતીમાં રામના ગુણાનુવાદ ગવાય ત્યાં સુધી હું નાશ ન પામું અને અહોરાત્ર રામગુણ શ્રવણ કરયા કરૂં, એટલુજ જો પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હો તો આપો. એ મારી મનસા પ્રભુએ પૂરી કરી જેથી મારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં હું નિવાસ કરી રહું છું; સતાં, અહીં અપ્સરાદિ આવી નિરંતર રામગુણગાન કરયા કરે છે એટલે મારે સર્વ ભૂમિ સમાન માનવાને બાધ જેવું નથી. (પ)

(ધ) વરદાન આપવાની અતિ ઉત્કંઠા છે માટે બે વાર 'માગી લે' એવો ઉચ્ચાર કર્યો છે. હનુમાન ભીમના મેળાપથી અત્યંત આનંદ પામ્યો છે, એ વ્યંજના.

(ન) એ વરદાન આપવા તત્પર થયેલો વાનર હનુમાન્ છે કે કોઇ માયાવી રાક્ષસ છે, તે જાણી લેવાને હનુમાન્‌ને ભીમ બે પ્રશ્ન કરે છે: પ્રથમ તો ઇ૦. ઇષ્ટદેવની—રામની.

(પ) હનુમાન્ પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરે છે. વત્સ ઇ૦. રાજિવલોચને (राजिव—કમળ અને लोचन—નેત્ર)—કમળ સમાન નેત્રવાળા રામે. દશકંધર (दश+क—માથું+धर—ધારણ કરનાર)—દશ માથાંને ધારણ કરનાર—રાવણ. અત્યાગ્રહે—રામનો વરદાન આપવાનો અતિશય આગ્રહ જોઇને જગતીમાં પૃથ્વીમાં. ગુણાનુવાદ (गुण+अनुवाद—કીર્ત્તન)—રામના ગુણોનું કીર્ત્તન. નાશ ન પામું—જીવતો રહું. બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરે છે: અને ઇ૦. અહોરાત્ર (दिवस

ભીમ—(ખાત્રીપૂર્વક પોતાના ભાઇ હનુમાન્ છે એમ જાણી તેના પગમાં માથું મૂકી) હે ભ્રાતા ! હું મને પોતાને ધન્ય માનું છું કે આજ હું આપનું અલૌકિક દર્શન કરી શક્યો ! હર્ષવડે સર્વ હૃદય ભરાઇ ગયું છે એટલે વરદાન માગવાની જગાજ બાકી રહી નથી ! માત્ર મારી કમળ લેવાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય એટલુંજ જો પ્રભુને રૂચે તો કરવા કૃપા કરશો. (फ)

હનુમાન્—(તેને માથે હાથ મૂકી) વત્સ ! હું તને પ્રસન્ન થઇ વરદાન આપું છું કે તું જ્યારે સિંહનાદ કરીશ ત્યારે હું તેની સાથે મારો શબ્દ સંયુક્ત કરીશ જેથી સર્વ શૂરવીરોના તેજનો ક્ષય થશે. જો તારી ઇચ્છા હોય તો તે દિવ્ય કમળ તને હુંજ લાવી આપું.

ભીમ—(નમન કરી) જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા ! જેમ તમે મને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમજ પાર્થને એક વાર દર્શન દઇ તેને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશો; અને દિવ્ય કમળ કિંકરજ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરશો. (ब)

રાત). મનસા—ઈચ્છા. ઈચ્છામાં આવે ત્યાં—જ્યાં રામગુણાનુવાદનું શ્રવણ થાય ત્યાં. પણ અહીં રામગુણાનુવાદ તમે શી રીતે શ્રવણ કરી શકો છો ? તે વિષે કહે છે: સતાં ઈ૦. સર્વ ભૂમિ સમાન—અયોધ્યાની ભૂમિ અને આ ભૂમિ.

(फ) અલૌકિક—સર્વ લોકોને સામાન્ય નહીં એવું. (હનુમાન્ ત્રેતાયુગમાં થયેલા ચિરંજીવ હોવાથી કલિયુગના આરંભમાં તેમનું દર્શન લોકોને નજ થાય એ ઉઘાડું છે.) વરદાન ન માગવાનું કારણ કહે છે: હર્ષ વડે ઇ૦—(આ વાક્ય એવું છે કે જે એક વાક્ય છતાં તે વડે બે જૂદા જૂદા અર્થ ભીમે હનુમાનને કહી બતાવ્યા છે, એક તો મારે તમારી પાસે કંઈ વરદાન જોઇતું નથી, એ અર્થ; અને તમને મળવાથી મને અત્યંત હર્ષ થયો છે એ બીજો અર્થ) એમાં વરદાનની અનિચ્છા એ પ્રસ્તુત અર્થ છે અને. હર્ષ બતાવવો એ પહેલા અર્થની અપેક્ષાએ ગૌણ હોવાથી અપ્રસ્તુત અર્થ છે. એમ એકજ વાક્યમાં પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત અર્થનો સમાવેશ થયેલો હોવાથી **સમાસોક્તિ અલંકાર.** મહાન્ પુરૂષની મુલાકાત નિષ્ફળ ન હોવી જોઇએ તથા હનુમાને વરદાન આપવાની માગણી કરી તેનું અપમાન ન થવું જોઇએ, એવા વિચારથી પોતાની ઇચ્છા જણાવે છે: માત્ર ઇ૦.

(ब) સ્વેચ્છિત—અર્જુને પોતે ઈચ્છેલું. 'કમળ હુંજ આણી આપું'

અંક ૫ મો.

(ચિંતાતુર પાચાલી, યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ, સ્મરનર્દક અને વસંતિકા પ્રવેશ કરે છે)

યુધિષ્ઠિર—પ્રિયા ! આજ તુ કેમ શોકસાગરમા ડૂબી ગયેલા જેવી દેખાય છે ? શુ તને માતપિતાનુ સ્મરણ થઇ આવ્યુ છે ? કે માતા કુંતી સાભરી આવ્યા છે ? અથવા પૂર્વ સુખની સ્મૃતિએ તને ચિંતાગ્રસ્ત કરી છે ? પ્રિયા ! કં' કં', કોઇ દિનસ નહિ, અને આજ આટલી બધી શોક પીડિત કેમ જણાય છે ? (અ)

પાચાલી—(મંદ સ્વરે) ના ના, એવુ તો કંઇ નથી પણ—(એવે ગભરાયલે વેશે ધૌમ્યનોમશ પ્રવેશ કરે છે)

ધૌમ્ય—અહો ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ! સાવધ સાવધ ! અવશ્ય યુદ્ધપ્રસંગ નિકટ આવે એવુ શાકુનશાસ્ત્ર પરથી સિદ્ધ થાય છે. જો જો —(આ)

શ્લોક.

ઊડે કોરણ કાકરા રજ ઘણી, ઉલ્ક તણા પાત જો,
શા વજ્રે પડતા તૂટી નભથકી, સૂર્યાસ્ત પ્રખ્યાત જો,
કાળી રાત્રિયોં અંધકાર વધિયો, વાકી સહુ વાત જો,
આહા પૃથ્વી ચલાયમાન થઇ શી, ગાઢો વહો ઘાત જો ! ૧

(અ) મ ૧ લો—સ્થળ—પાંડવોનો આશ્રમ. ભીમ કયાં ગયો છે એ વાતની પાડવોને ખબર નથી, તથા દ્રૌપદીને ભીમે તે વાત છાની રાખવાની કહી છે તેમ છતા આ છેલ્લા અંકમા નિર્વહણસધિ વ તાવાનો હોવાથી નાટકમા વર્ણીત ના ભિન્ન ભિન્ન ઇતિવૃત્ત એકજ કાર્યમા પરિણામ પામવા જોઇએ, માટે અહીં યુધિષ્ઠિરાદિ પાડવોને ભીમના સાહસની જાણ કરી તેમને ભીમ પાસે મોકલવાનો પ્રસંગ વર્ણ્યો છે યુધિષ્ઠિર ઇ૦

(આ) નિકટ—પાસે શાકુનશાસ્ત્ર—પક્ષી આદિકના બોલવા વગેરેથી ભવિષ્યની સૂચના કરનાર શાસ્ત્ર પક્ષીને સંસ્કૃતમા શકુનિ કહે છે શકુનિના સંબંધ વાળુ શાસ્ત્ર, માટે તે શાકુનશાસ્ત્ર કહેવાય છે

૧ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત યુદ્ધ પ્રસંગ પાસે આવ્યો છે એમ સૂચવનારા

હનુમાન્—સમય આવ્યે હું અર્જુનને મળી તે જેમ પ્રસન્ન થશે તેમ કરીશ. જો તારે દિવ્ય કમળ સ્વપરાક્રમથીજ લેવાં હોય તો જટાસુર કે જેને તેં હણ્યો છે તેનો ભ્રાતા ઘટાસુર વનદેવતાઓની શીખવણીથી કમળવનમાં જવાનો માર્ગ બંધ કરી બેશી રહ્યો છે તેનો નાશ કરી ઉત્તરમાં અવળો વળી કુબેરના અનુચરોનો પરાભવ કરી કમળ લેઇ જજે. કિંતુ ભ્રાતા ! તને ગમે તે કષ્ટ કરે તથાપિ વનદેવતાઓ જે સ્ત્રીજાતિ ગનાય છે તેગનો તું નાશ કરીશ નહીં. (મ)

ભીમ—(નમન કરી) હું આપના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરીશ.

હનુમાન્—(ભીમને વનદેવતાઓએ પૂરી દીધેલો માર્ગ બતાવી) વત્સ ! એ માર્ગે થઇ જવાશે. (એટલું કહી હનુમાન્ અંતર્ધાન થઈ જાયછે.) (મ)

ભીમ—(સઆશ્ચર્ય) અહાહા ! મારા જેવો આ ભૂમિમાં કોણ ભાગ્યશાળી છે ! (રૂધી રાખેલો માર્ગ જોઇ) હાં ઠીક; મારે આજ સ્થળે માર્ગ પાડી જવાનું છે. (એમ વિચાર કરી વૃક્ષાદિને તોડી ફોડી જવા જેટલો માર્ગ કરતો કરતો ચાલ્યો જાય છે). (ય)

ચતુર્થાંક સમાપ્ત.

એમ જે હનુમાને કહ્યુ, તે વિષે ભીમ કહે છે દિવ્યકમળ ઈ૦. કિંકર—સેવક--ભીમ. અર્થાત્ તેમ થાય તોજ સ્વપરાક્રમથી મારી પ્રતિજ્ઞા મે સિદ્ધ કરી એમ કહેવાય.

(મ) ઉત્તરમા અવળો વળી—અર્થાત્ અહીંથી પાછો વળી દક્ષિણ તરફ જા, એટલે વનદેવતાઓએ બંધ કરેલો માર્ગ આવશે. અને તે માર્ગ ઘટાસુરને મારવાથી ખુલ્લો થશે એટલે પાછો ઉત્તર તરફ વળજે. વનદેવતાઓને ન મારવાનું કારણ કહે છેઃ સ્ત્રી જાતિ ઇ૦.

(મ) હનુમાનનું દેવપણું વર્ણે છે અંતર્ધાન થવાની શક્તિ દેવ વિના બીજાઓમાં હોતી નથી, માટે અહીં અંતર્ધાન થવું એ હનુમાનના દેવપણાનું ઉપલક્ષક છે.

(ય) હર્ષ નામે સંચારી ભાવ વર્ણે છેઃ અહાહા! ઈ૦.

અંક ૫ મો.

(ચિંતાતુર પાંચાલી, યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ, રમરવર્દ્ધક અને વસંતિકા પ્રવેશ કરે છે.)

યુધિષ્ઠિર—પ્રિયા ! આજ તું કેમ શોકસાગરમાં ડુબી ગયેલા જેવી દેખાય છે ? શું તને માતપિતાનું સ્મરણ થઇ આવ્યું છે ! કે માતા કુંતી સાંભરી આવ્યાં છે ! અથવા પૂર્વ સુખની સ્મૃતિએ તને ચિંતાગ્રસ્ત કરી છે ! પ્રિયા ! કે' કે', કોઇ દિવસ નહિ, અને આજ આટલી બધી શોક પીડિત કેમ જણાય છે ? (અ)

પાંચાલી—(મંદ સ્વરે) ના ના, એવું તો કંઇ નથી પણ—(એવે ગભરાયલે વેશે ધૌમ્યઋષિ પ્રવેશ કરે છે).

ધૌમ્ય—અહો ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ! સાવધ સાવધ ! અવશ્ય યુદ્ધપ્રસંગ નિકટ આવે એવું શાકુનશાસ્ત્ર પરથી સિદ્ધ થાય છે. જો જોઃ—(આ)

શ્લોક.

ઊડે કોગણુ કાકરા રજ ઘણી, ઉલ્કાતણા પાત જો,
શાં વસ્ત્રે પડતાં તૂટી નભથકી, સર્વાસ્ત પ્રખ્યાત જો;
કાળી રાત્રિથી અંધકાર વધિયો, વાંકી સહુ વાત જો,
આહા પૃથ્વી ચલાયમાન થઇ શી, ગાઢો લહો ઘાત જો ! ૧

(અ) પ્ર. ૧ લો—સ્થળ—પાંડવોનો આશ્રમ ભીમ ક્યાં ગયો છે એ વાતની પાંડવોને ખબર નથી, તથા દ્રૌપદીને ભીમે તે વાત છાની રાખવાની કહી છે, તેમ છતાં આ છેલ્લા અંકમાં નિર્વહણસંધિ વર્ણવાનો હોવાથી નાટકમાં વર્ણવેલાં ભિન્ન ભિન્ન ઇતિવૃત્ત એકત્ર કાર્યમાં પરિણામ પામવાં જોઇએ, માટે અહીં યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોને ભીમના સાહસની જાણ કરી તેમને ભીમ પાસે મોકલવાનો પ્રસંગ વર્ણ્યો છે. યુધિષ્ઠિર ઈ૦.

(આ) નિકટ—પાસે. શાકુનશાસ્ત્ર—પક્ષી આદિકના બોલવા વગેરેથી ભવિષ્યની સૂચના કરનારું શાસ્ત્ર પક્ષીને સંસ્કૃતમા શકુનિ કહે છે; શકુનિના સંબંધવાળું શાસ્ત્ર, માટે તે શાકુનશાસ્ત્ર કહેવાય છે.

૧ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત, યુદ્ધ પ્રસંગ પાસે આવ્યો છે એમ સૂચવનારા

લોમશ—વત્સ ! ધૌમ્યાચાર્ય સત્ય કહે છે. પશ્ય પશ્ય—

શ્લોક.

દિશાઓ થઇ રક્ત વર્ણ સઘળી, પક્ષી પશુ શાં રૂએ !
ઉલૂકો ગીધ શા ભયંકર રવે, પોકારી ભારી જુએ !
અંધારૂં પસરયે ન કોઇ દિસતું, સર્વેશ ખોટું ખૂંએ !
થાઓ સાવધ જાગતા રહો સદા, શત્રુ નિવારો કુએ. ૨

યુધિષ્ઠિર—(મહર્ષિએ કહેલા ઉત્પાત થતા આમ તેમ જોઇ) અહો બાંધવો ! આપણને અવશ્ય કોઇ પરાભવ પમાડવા આવ્યો છે, માટે યુદ્ધમાં દુર્મદવાળા સર્વે જણે શસ્ત્રાસ્ત્ર સજી સાવધ રહેવું જોઇએ. પછે જોઇએ છીએ કે આપણા સન્મુખ આવનાર કોણ છે ? (એટલું બોલી અજાતશત્રુ આમ તેમ ભીમને જોવા લાગ્યા અને તેને ત્યાં ન જોવાથી ગભરા જેવા બની ગયા. તેને જોઇ). (૬)

અપશુકન વર્ણું છે: ઊડે ઇ૦. કોરણુ—તોફાની પવનથી દિશાઓમાં ઊંચે ઉડતી ધૂળ. ઉલ્કા—અગનું. આકાશમાંથી બળતા પદાર્થો પૃથ્વી પર પડતા તેને ' ઉલ્કાપાત ' કહે છે. વજ ઇ૦—ઇંદ્રનું હથિયાર વજ્ર કહેવાય છે. આકાશમાંથી જે વજ્ર પડે છે એમ વર્ણ્યું છે તે વીજળીના પડવાને ઉદ્દેશીને લખ્યું હોય એમ સમજાય છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ' ગર્જનાના મોટા કડકા સાથે વજ્રપાત થાય છે ' એમ વર્ણવ્યું હોય છે, તે ઉપરથી પણ એ વિદ્યુત્પાતનું વર્ણન હોય એમજ સમજાય છે. સૂર્યાસ્ત ઇ૦—દિવસ છતાં સૂર્યનો અસ્ત પ્રખ્યાત છે—પ્રસિદ્ધ છે તેને જો. અંધકાર—(આકાશ ધૂળથી છવાઇ ગયેલું હોવાને લીધે છે). વાંકી ઇ૦—માટે સર્વે વાત વાંકી છે એમ જો—સમજ અર્થાત્ એ ભયની સૂચના છે. આહા ઇ૦—અર્થાત્ આ હમણા ભૂકંપ પણ કેવો થયો ! એ સર્વ અપશુકનથી શું થશે તે કહે છે; ગાઢો ઇ૦. ગાઢો—અર્થાત્ ભારે મોટો ઘાત—(સંગ્રામમાં પ્રાણીઓનો)

૨ પશ્ય પશ્ય—જો જો. શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત્ લોમશ બીજા વધારે ઉત્પાત દેખાડે છે; દિશાઓ ઇ૦. રક્તવર્ણ—રાતી. શાં રૂએ—કેવાં ભયાનક સ્વરે રૂએ છે ! ઉલુકો ઇ૦—ઉલૂકો (ઘૂડ) અને ગીધ શા (કેવા) ભયંકર રવે (શબ્દે) ભારી પોકારી (ઘણી લાંબી ચીસ પાડીને) જુએ છે ! સર્વેશ ઇ૦—અર્થાત્ પરમેશ્વર આ અપશુકનથી સૂચવાતા ભયનો નાશ કરો ! કુએ—પૃથ્વીમાં (કુ—પૃથ્વી) અથવા કુએ—કૂવામાં. શત્રુઓને કૂવામાં નાખી દો.

(૬) પરાભવ પમાડવા—(આપણો) પરાજય કરવા. યુદ્ધમાં દુર્મદ-

નકુલ—મહાવીર ધર્માત્મા ! આવા ભયને સમયે તો આપના જેવાએ અમો સર્વને નિર્ભયતા રાખવાનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ જેમકેઃ—(ઈ)

શ્લોક.

સુરતા શૂર લાયક જો શત તો,
નવ તે સુખદાયક છે ગત તો;
નર એકજ નાયક હિમ્મત તો,
સુખકારી સુવાયક છે ગત તો ૩

યુધિષ્ઠિર—(સાવધ થઇ) ભ્રાતા ! હું આ ઉત્પાતથી ગભરાયો છું એમ તમારે માનવાનું કંઇ પણ કારણ નથી; કિંતુ આપણા આધારરૂપ ભીમને હું આટલામા જોઇ સકતો નથી એજ મારા ગભરાટનુ કારણ છે. (ઉ)

સહદેવ—હા ભ્રાતા ! મહાત્મા ભીમ ઘણા કાળથી જોવામાજ આવ્યા નથી. (નિશ્વાસ નાખી) અરે પ્રભુ ! એ ક્યા ગયા હશે ? આવે સમયે કેમ અહીં જણાતા નથી !

યાત્રા—યુધ્ધ કરવાની વખતે ઘણા મદોન્મત્ત (પાડવોનુ વિશેષણ) અજાત શત્રુ—યુધિષ્ઠિર.

(ઈ) યુધિષ્ઠિરને આ અપશુકનથી હિમ્મત હારી ગયો જાણી નકુળ કહે છે, મહાવીર ઇ૦.

૩ શ્લોક—તોટકવૃત્ત. સુરતા ઇ૦—જે સુરતા (દેવ જેવા) લાયક શૂર (શૂરવીર) શત (સો) હોય, પણ તે જો ગત (ગયેલા—હિમ્મત રહિત થઇને યુદ્ધમાથી ભાગી ગયેલા) હોય તો તે સુખદાયક નથી. પણ જો હિમ્મત હોય તો એકજ નર તે સર્વનો નાયક (દોરનાર—અગ્રેસર) થવાને લાયક છે અને સુખકારી પણ છે એવુ ગત (ગયેલા પુરૂષોનુ—પૂર્વના શાસ્ત્રકર્ત્તાઓનું) વાયક છે ' સુખકારી ' શબ્દને ' વાયક ' નુ વિશેષણ ગણીને પણ અન્વય થઈ શકે, પણ પૂર્વાર્ધના ' સુખદાયક'નો અન્વય ' શૂર ' સાથે કરેલો છે તે જોતા અહીં પણ ' સુખકારી નો અન્વય નર સાથે કરવો યોગ્ય ભાસે છે

(ઉ) આ નાટકમા નાયકરૂપે વર્ણાયલા ભીમનો બીજા પાડવો કરતા

યુધિષ્ઠિર—પ્રિયા પાંચાલી ! ભીમ કંઇ ગયો છે એ વિષે તારા કંઇ જાણવામાં છે ? તે ક્યાં છે ? તે શું કરે છે ? અથવા એ કોઇ સાહસ કર્મનો આરંભ તો નથી કરી બેઠો ? પ્રિયા ! એ વિષે તારા કંઇ જાણવામાં હોય તો તું મને સત્વર કહે સત્વર કહે. હું જાણું છું કે એને સાહસ કર્મ ઘણું પ્રિય છે; એ એનો નાદ એને સારો માઠો સમય પણ નથી જોવા દેતો, નથી જોવા દેતો ! (ऊ)

પાંચાલી—(સખેદ) આર્યપુત્ર ! અપરાધ ક્ષમા કરશો હું વૃકોદર સાથે સરિતાતટે વિહાર કરતી હતી એવામાં વાયુથી આ કમળ (બતાવી) ક્યાં થકી ઉડી આવ્યું અને તેવાં ઘણાં કમળ લાવવા મેં તેમને વિનવ્યા. તે પરથી તેઓ તે કમળ લેવા ઇશાન દિશા ભણી ગયા છે. (ऋ)

યુધિષ્ઠિર—(અત્યંત નિઃશ્વાસ નાખી) ભ્રાતા નકુલ ! અહો સહદેવ ! તમે જાવ જાવ ! ઉતાવળે જઇ વત્સ ઘટોત્કચને તેના અનુચર રાક્ષસો સહિત અહીં સત્વર બોલાવી લાવો. આપણે અવશ્ય ત્યાં જવું જોઇએ. એના યુદ્ધારંભનું જ આ પરિણામ આપણા અનુભવમાં ભયંકર રૂપ ધારી દેખાય છે. (ઉતાવળે દોડતા નકુલ સહદેવ ઘટોત્કચને તેડવા જાય છે). (ऋ)

ધૌમ્ય—વત્સા પાંચાલી ! શાંત થા, શાંત થા; આમાં તારો દોષ નથી. જ્યારે દૈવ પ્રતિકૂળ હોય છે ત્યારે અનુકૂળ એવાં સર્વ કાર્યને પ્રતિકૂળતાજ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

ઉત્કર્ષ વર્ણ્યો છે: કિન્તુ ઈ૦. " આધારરૂપ " શબ્દથી ભીમનો સર્વે પાંડવોથી અધિક બળવાનપણાના અર્થનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(ऊ) સત્વર કહે, સત્વર કહે, ઇત્યાદિ વાક્યોની દ્વિરુક્તિ યુધિષ્ઠિરના ગભરાટથી વ્યંજક છે કવિએ અહીં એકાએક પાંડવોનો ગભરાટ વર્ણ્યો છે માટે એ વર્ણન **આરભટી વૃત્તિથી** થયેલુ છે એમ જાણવુ.

(ऋ) સરિતા તટે—નદી કિનારે. વિહાર કરતી હતી—રમતગમત કરતી હતી કે આનંદમાં ફરતી હતી. ક્યાં થકી—કોઇક અજાણી જગોએથી.

(ऋ) એના ઇ૦—આપણા અનુભવમાં જે આ ભયંકર રૂપવાળા અપશુકન આવે છે તે એના યુદ્ધના આરંભનુંજ પરિણામ હશે !

યુધિષ્ઠિર—(નિ:શ્વાસપૂર્વક) પ્રભુ ! સત્ય છે. નીકર અર્જુન જેવો નર અવધિ આવી રહ્યો છે છતાં અમને આવી ન મળે એમ કેમજ બને ? અહા ! અર્જુન ! અને તે હોય તો મને સંતાપનું સ્વપ્ન પણ શાનું આવે ? મહર્ષિ ! દૈવની ગહન ગતિ છે ! (એવે નકુલ સહદેવ, ઘટોત્કચ અને તેના ઘણા અનુચર રાક્ષસો પ્રવેશ કરી નૃપાળને નમન કરી ઉભા રહે છે.) (લ)

ઘટોત્કચ—(હસ્ત જોડી) તાત ! આજ્ઞાનુસાર વર્તવા આ સેવક સજ થઈ ઉભેલો છે. (લ્)

યુધિષ્ઠિર—વત્સ ! તારૂં કલ્યાણ થાવ. તુજ અમારો આ પ્રસંગે આધારભૂત થયેલો છુ. તારા પિતા ઇશાન દિશા ભણી દિવ્ય કમળ લેવા ગયા છે અને ત્યાં યુદ્ધ આરંભાયું હોય એમ સકારણ અનુમાન કરી શકાય છે, માટે તું પાંચાલીને વહન કરય અને બીજા દાનવો અમને તથા સર્વ બ્રાહ્મણોને વહન કરી ત્યાં સત્વર લઈ જાય એવી સર્વેને આજ્ઞા કરય (એ)

ઘટોત્કચ—(નમન કરી) જેવી પિતાશ્રીની આજ્ઞા. (એટલું બોલી પાંચાલીને પોતે સ્કંધ પર બેસાડે છે અને બીજા તેના રાક્ષસ અનુચરો એકેકને ખભે બેસાડી આકાશપથે ચાલવા માંડે છે) (ઐ)

(સૌગંધિક વનના માર્ગ વચ્ચે પર્વત જેવડું રૂપ ધરી બેઠેલો ઘટાસર અને ભીમ પ્રવેશ કરે છે.)

(લ) અવધિ—મર્યાદા અર્જુન સ્વર્ગલોકમાં ગયો હતો, તેણે આવવાનો જે વાયદો કર્યો હતો તે પણ પૂરો થયો છે, એમ છતાં તે પણ આવ્યો નથી, તેથી દૈવ પ્રતિકૂળ હોય એમજ ભાસે છે અર્જુનનું સ્મરણ થવાનું કારણ કહે છે અહા ઇ૦

(લ્) આજ્ઞાનુસાર—આજ્ઞા પ્રમાણે

(એ) આધારભૂત—આધાર આપનારો. સકારણ—અપશુકનરૂપી કારણ સહિત. 'અનુમાન સકારણ છે માટે તે સત્યજ હોવું જોઇએ, અને તેથી નિશ્ચય યુદ્ધ થાય છે, એમ જાણી તારે ઉપેક્ષા કરવાનો આ સમય નથી,' એમ કહેવાનો મતલબ છે વહન કરય—ઊંચકીને ત્યાં લઈ જા

(ઐ) સ્કંધપર—ખભાપર

ઘટાસુર—(ભીમને આવતો જોઇ) અવ્વઇ અવ્વઇ મહિષ અ. વ્વઇ. દિવ્યામ મહિષ પેખ્ખઇ આનંદિત હુવ્વઈ તદ્દવત મયા મોદ ભવતી. હવઇ મયા ન ઉચ્ચરઇ. (એવે ભીમ કને આવી પહોચે છે.) (ઔ)

ભીમ—(બંધ કરેલો માર્ગ જોઇ) પડેલા ઘસારા પરથી જણાય છે કે માર્ગ તો આજ હોવો જોઇએ; અને જો એજ પથ છે એમ નિર્ણય થાય તો પછે તેને રૂધનાર ઘટાસુરજ માનવાને કોઇપણ પ્રકારનો બાધ નથી. (વિચાર કરી) ગારે ઘટાસુર કે પટાસુરે રસ્તો રોકયો છે એમ માનવાની શી આવશ્યકતા છે ? જેમ નાડાપરના વૃક્ષોનું છેદન ભેદન કરી માર્ગ કરી લીધો તેમજ આ પર્વતને પણ તોડીતાડી પથ પાડી લેવો એજ ઠીક છે. (એમ વિચાર કરી હાથમાં ગદા લઇ આડ રૂપ ઉભેલા ઘટાસુરને અતિ બળવડે પ્રહાર કરે છે.) (ઔ)

ઘટાસુર— (ભીમે કરેલો પ્રહાર મર્મસ્થાનમાં વાગવાથી) વનદેવ્યા વનદેવ્યા મયા પ્રાણુ ગત્વા ગત્વા. અસ પ્રહાર મયા કદાચિત્ ન લગ્ગઇ ! રક્ષસી રક્ષસી. (શસ્ત્રાસ્ત્ર સજી બન્ને વનદેવતાઓ દોડી આવેછે.) (ક)

પ્ર ૨ જો—(સ્થલ) કમળવાળી તલાવડીનો માર્ગ સૌગંધિક વન—જે વનમા કમળવાળી તલાવડી છે તે વન. ઘટાસુર—જટાસુરનો ભાઈ

(ઓ) પાછળ જટાસુરની જેવી અશુદ્ધ સંસ્કૃતમિશ્ર પ્રાકૃત ભાષા વાર્ણી છે, તેવીજ આ ઘટાસુરની પણ ભાષા છે અવ્વઈ ઈ૦—આવ્ય આવ્ય મહિષ (ભીમને હૃષ્ટપુષ્ટ દેખી તેને મહિષ--પાડો કહો છે) આવ્ય દેવી મહિષનુ બલિ (બળિદાન) પેખે છે અને તે આનંદિત થાય છે તદ્વત્ (તે પ્રમાણે) મને મોદ (હર્ષ) થાય છે હવે હુ નહીં ઉચ્ચારં (બોલુ)

(ઔ) ઘસારાપરથી—જમીનપર પડેલા જવા આવવાના ઘસારા પરથી ઘટાસુર પર્વત જેવો થઇ પડેલો છે તેને પર્વતરૂપ માનીને ભીમ કહે છે આ પર્વતને ઈ૦

(ક) વનદેવ્યા ઈ૦—વનદેવિ વનદેવિ !મારો પ્રાણ જાય છે જાય છે ! (અસ—એવ--આ) આવો પ્રહાર મને કદાચિત્ (કોઇ વાર પણ) નથી લાગ્યો. રક્ષણ કર, રક્ષણ કર

વનદેવતા—વત્સ ઘટાસુર ! હવડાં એ દુષ્ટ મહિષને મર્દન કર્યો એમ તું જાણ્ય કેમ રે મૂઢ ! અમારા ઉપવન જેવા વનને વેરાન કરી તેના રાક્ષસોને મારનાર તું જ કે ? (ख)

ભીમ—(સકોપ) કોણ શસ્ત્ર સજેલી સ્ત્રીઓ ? અને તે વૃકોદરનો તિરસ્કાર કરનારીઓ ! અરે વનમાતાઓ ! શ્રવણ કરો શ્રવણ કરો —

શ્લોક

ચંડને ચોળિયો, મુંડને રોળિયો,
ત્રિશિરા ત્રોડિયો શો કરી કોળિયો ?
નો'ય તે દાનવો દેવિ ! આ માનવો,
રુદ્ર છે આ નવો નાશ આ માનવો ૪

શું તમારી ઇચ્છા મને સૌગંધિક વન પ્રત્યે જતા રોકવાની છે ? અથવા આ મૂઢ ઘટાસુરને જટાસુરનું વૈર લેવું છે ? (શ્વાસોચ્છવાસે) લ્યો ત્યારે આ મારૂં બાણ (કમાનમાં ચઢાવવાનો અભિનય કરી) તમારા ઉભયના અર્થથી પ્રાપ્તિ કરાવશે ! (એમ બોલી બાણ તકાવે છે અને ઘટાસુર તથા દેવીઓ આમથી તેમ નાસાનાસ કરે છે) (ग)

(ख) મહિષને—પાડાને (પાડા જેવા ભીમને) ઉપવન જેવા—બાગ જેવા

૪ શ્લોક—સ્રગ્વિણી. ચંડને ઇ૦—દેવીએ ચંડનામના દૈત્યને ચોળી નાખ્યો—મારી નાખ્યો છે અને મુંડ નામના દૈત્યને પણ રોળી નાખ્યો છે (રણભૂમિમાં) તેમજ ત્રિશિરા (ત્રણ માથાવાળા દૈત્ય) નો પણ શો (કેવો) કોળિઓ કરીને તેને તોડી નાખ્યો છે ! હે દેવિ ! (વનદેવિ !) તે દાનવો (ચંડ વગેરે દૈત્યો) આ (ભીમ) ન હોય, ત્યારે તું કોણ છે ? તે વિષે કહે છે આ તો માનવો (માણસ જાતનો પુરુષ) છે માણસ છે ત્યારે તો ચંડાદિક કરતા નિર્બળ હોવાથી તેનો ઝટ નાશ થશે, એમ માનશો નહીં કેમકે રુદ્ર ઇ૦—આ તો નવો રુદ્ર છે જગતનો સંહાર કરવાની શક્તિવાળા અગીઆર રુદ્ર તો જૂના વખતથી જાણેલા છે, પણ આ તો બારમો રુદ્ર છે માટે આને નાશ (નાશરૂપ)જ માનવો રુદ્ર સાથે અભેદપણે ભીમનું વર્ણન કર્યું છે માટે **અભેદતાદ્રુપ્યરૂપકાલંકાર**

(ग) શ્વાસોચ્છવાસે—ક્રોધનો અભિનય કરી. ઉભયના ઇ૦—વનદેવ

વનદેવીઓ—વત્સ ઘટાસુર ! તું લંગડાતો ચાલે છે તે પરથી તને ઘણું વાગ્યું હોય એમ લાગે છે ! માટે ચાલ્ય મુઆને મૂકી જતાં રહીએ. વળી પછી જોઇ લેવાશે. (घ)

ઘટાસુર—સત્યં સત્યં; મહાબલિષ્ટ માનવઇ અસઇ. (એમ માંહોમાંહે વાતો કરતાં ત્રણે જણ અલોપ થઇ જાય છે). (ङ)

ભીમ—" દંશ ન કરતા ફું ફ્ફાડાથી કાર્ય થયુ ". વડભ્રાતાની આજ્ઞા પણ એવીજ છે કે વનદેવતાઓને હણવી નહિ. નીકર આ યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથ રૂપી મુખમાં હોમાયલું બલિદાન શી રીતે બચી જાય. (આમ તેમ જોઇ) આહા આ વનની શોભા કેવી રમણિક લાગે છેઃ—(च)

શ્લોક.

આ અબ્જો ઉડી આવ્યાં સુવરણ સરખી, કાંતિવાળાં રૂપાળાં,
હંસો કારંડવો શા મધુર રવ કરે, ચક્રવાકો રસાળાં;
જાણે માળાસગી આ રમણિક રચના, ભાળિયાં જે ન ભાળ્યાં,
પાંચાલી તું ન પાસે, ધિક વિધિ તુજને, ખાંતથી સુખ ખાળ્યાં ! ૫

તાઓનો મને સૌગંધિક વનમાં જતાં રોકવાનો અર્થ સિદ્ધ થશે અને ઘટાસુરનો પોતાના ભાઇનું વેર લેવાનો અર્થ પણ સિદ્ધ થશે **વક્રોકિત**

(घ) વનદેવિઓ ઘટાસુર આગળ પોતાના બળનું અભિમાન રાખવા ઘટાસુરની સારવાર કરવાનું બહાનું કાઢેછેઃ વત્સ ઘટાસુર ઈ૦.

(ङ) સત્યં ઇ૦—સાચું; સાચું મહાબલિષ્ટ માનવ છે.

(च) દંશ ઈ૦—અર્થાત્ વનદેવતાઓને પ્રહાર ન કરતાં બીહીવરાવવા માત્રથીજ કાર્ય થઇ ગયું ! વડભ્રાતાની—હનુમાનની. યજ્ઞનારાયણના ઇ૦—યજ્ઞનારાયણ અગ્નિરૂપી નેત્રથી વિશ્વને જુએ છે માટે અગ્નિને યજ્ઞનારાયણનો નેત્રપથ (માર્ગ) કહ્યો છે. અગ્નિમાં હોમાયતું બલિદાન દેવોને પોહોંચે છે માટે અગ્નિને મુખની ઉપમા પણ ઘટેછે. ભીમનાં બાણ અગ્નિ જેવાં છે માટે બાણને યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથરૂપી મુખનું રૂપ આપીને વર્ણ્યા છે. અર્થાત્ મારા બાણનાં લક્ષ્ય થયેલાં વનદેવતા વગેરે બચી જવાં એ કઠણ છે, અહીં બાણને મુખનું, મુખને અગ્નિનું અને અગ્નિને યજ્ઞનારાયણના નેત્રપથનું રૂપ આપ્યું છે માટે **રૂપિતરૂપકાલંકાર.**

૫ શ્લોક—સગ્ધરા. અબ્જો—કમળો. કારંડવો—એક જાતનાં જળચર પક્ષી

(સહર્ષ) અરે હવે તો આવતી સુગંધી પરથી સિદ્ધ થાય છે કે સૌગંધિક વનની અતિ નિકટજ હું આવી પોહાંચ્યો છું અહાહા ! શું રમણિક અને મનોહર સ્થળ છે —

શ્લોક.

મધુર મધુર બોલે, કોકિલા કૂહુ કૂહુ,
પ્રતિધ્વનિ રવ કેવો, રે ! કરે છુ હુ છુ હુ,
સુરસ સરલ મેના, શુકનું હાસ્ય કર્તી,
પ્રણત પ્રણયકોપે, દૃષ્ટિ શી નીચી ધર્તી ! ૬

રવ—કેવા ! રવ—શબ્દ ચક્રવાકો ઇ૦—રસાળા (સુંદર) ચક્રવાકો પણ શા મધુર રવ કરે છે ! એમ હંસ અને કારંડવની સમાનતામાં ચક્રવાકને ગણીને અન્વય કરવો. જાણે ઇ૦—હંસાદિક શ્વેતવર્ણના પક્ષીઓ બેઠા છે તેથી જાણે એક માળા (હાર) બની હોય એવી આ રમણિક રચના થઈ રહી છે જે પક્ષી ભૂમિપર ઉડી પણ ભાગ્યા નથી, તે પક્ષી અહીં ભાગવામાં આવે છે ! (વર્તમાનાર્થે ભૂત) પક્ષીઓની પંક્તિની માળા રૂપે સંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર આ આનંદ અનુભવવાના સમયમાં પોતાની વહાલી દ્રૌપદી હાજર હોત તો તેને ખુશી થતી દેખી અધિક આનંદ થાત, પણ તે નથી તેનો શોક કરે છે પાંચાલી ઇ૦

૬ શ્લોક—મધુરી કોકિલા—કોયલ. પ્રતિધ્વનિ—સામો અવાજ—પડઘો. કોયલના 'કુહુ' અવાજના પડઘામાંથી એવો ઉચ્ચાર નીકળે છે કે 'છુ હુ છુ હુ ! જાણે પડઘા એમ કહેતો હોય કે 'તારો અવાજ સાંભળનારો હુ છુ સુરસ ઇ૦—સારા (શૃંગારાદિ) રસવાળી અને સરલ (સીધા સ્વભાવવાળી) મેના શુકનું (પોપટનું) હાસ્ય કરતી (કરેછે) તથા પ્રણયકોપે (પ્રેમની રીસથી) પ્રણત (નમેલી) થઇને પોતાની દૃષ્ટિને શી નીચી ધરતી (ધરેછે) !—મેના જાણે પોપટને હસતી હોય અને પછી તેની સાથે રીસાઇને નીચુ જોતી હોય, તેવી દેખાય છે ! અહીં ભીમના મન પર આ વનની સુગંધી કોયલના શબ્દ, પોપટ અને મેના વગેરે પક્ષીઓનો દેખાવ, એ આદિક શૃંગારના ઉદ્દીપનોની અસર થયેલી વર્ણવી છે, અને 'પાંચાલી પાસે નથી' એમ પણ વર્ણવ્યુ છે, માટે વિપ્રલંભ શૃંગાર વર્ણવ્યા છે આવી રીતે શૃંગારના ભાવ વર્ણવીને કવિએ બતાવી આપ્યુ છે કે ભીમનુ મન રૌદ્રના સ્થાયિભાવ ક્રોધથી તપી ગયેલુ નથી, પણ વીરના સ્થાયિભાવ ઉત્સાહથી સ્વચ્છ અને બળવાન છે અર્થાત્ ભીમના કોપનુ પાત્ર થયેલ વર્ણન તેઓને

(કાન દઇ) વાહ ! ઘણા જણ વાતો કરતા હોય એમ સંભળાય છે. ત્યારે તો ગાલ્ય હું તેમને જઇ મળી કુબેરની કમળવાળી તલાવડી ક્યાં છે તે પૂછી નક્કી કરૂં. (એટલું બોલી ચાલ્યો જાય છે.)

(તલાવડીની પાછળ બેઠેલા અસંખ્યાત યક્ષેશ્વરના અનુચરો અને પાછળથી સ્વેચ્છિત કમળો લેઇ ખુશી થતો ભીમ પ્રવેશ કરે છે). (છ)

ઇંદ્રિદ્યુમ્ન—અહો મણિમિત્ર ! પેલા જટાસુરના ભ્રાતા ઘટાસુરને કોઇ ઉન્મત્ત માનવે એવો માર્યો છે કે ઊઠી પણ શકતો નથી. (ज)

કિન્નરેશ્વર—અલ્યા મણિમીવ ! આપણા વનનું રક્ષણ કરનારી વનદેવી તારી સાથે જે વાતચીત કરતી હતી તે આજ વાત હતી કે ? (झ)

નીલદ્યોત—હા હા, એ નહિ ત્યારે બીજું શું ? એ તો પેલી આપણા અધ્યક્ષ પાસે ગઇ અને કહ્યું કે યક્ષેશ્વરના વિહાર સ્થાનમાંથી કમળ લેવા એક વિકાળ અને દીર્ઘકાય પુરૂષ આવે છે. જે મારાથી સર્વ પ્રકારનું યત્ન કરયાં સતાં રોકાયો નહિ અને મારા ઘટાસુરને પણ મરણતોલ માર માર્યો, માટે મારૂં રક્ષણ કરો અને તમે તમારૂં સાચવો. (ञ)

કોઈ એમ ધારે કે અહીં કવિએ રૌદ્રરસ વર્ણ્યો છે, તો તેની તે ભૂલ આથી દૂર થાય છે. દ્રૌપદીને અર્થે કમળ લાવી આપીને તેને ખુશ કરવા રૂપ ભીમનો ઉત્સાહ હજી મંદ નથી પડ્યો, એવી વ્યંજના પણ દ્રૌપદીનું સ્મરણ કરાવીને કવિએ ઉત્પન્ન કરી છે.

(છ) પ્રવેશ ૩ જો—કમળવાળી તલાવડીનો દેખાવ. અસંખ્યાત—સંખ્યા વગરના—ઘણા. યક્ષેશ્વર—કુબેર. અનુચરો—સેવકો. સ્વેચ્છિત—પોને ઇચ્છેલાં.

(ज) ઇંદ્રદ્યુમ્ન—કુબેરના એક અનુચરનું નામ. મણિગ્રીવ—કુબેરના એક અનુચરનું નામ.

(झ) કિન્નરેશ્વર—કુબેરના એક કિન્નર જાતિના અનુચરનું નામ.

(ञ) નીલદ્યોત—કુબેરના એક અનુચરનું નામ. વિહાર સ્થાનમાંથી—વિહાર કરવાના સ્થાન રૂપ તલાવડીમાંથી. તેમ—તેવીજ રીતે. જેવી રીતે તમારે

કિન્નરેશ્વર—ત્યારે આપણા અધ્યક્ષે તેને શું કહ્યું ?

વિદ્યુન્માલી—અરે એ શું જાણે છે ? તેને હુંજ કહું. અધ્યક્ષે તેને કહ્યું કે તું તારૂં સંભાળજે. અમારી ચિંતા તારે કરવી નહિ; માતંગની મોટી કાયા જોઇ સિંહને કંઇ શોચવાનું કારણ છે ? કિંતુ શૃગાલને તો શોચ થાય ખરો. (ટ)

સર્વે—વાહવા ! વાહ ! શો સરસ ઉત્તર આપ્યો છે !

કોકનદેશ્વર—થયું હવે એટલું. આ પુષ્પની માળાઓ પૂરી કરો, નીકર હવડા યક્ષેશ્વર માટે ખામુખા આવી કામુકા કે'શે કે લાવો ત્યારે શું મોં બતાવીશું ? તેને એમ કે'શો કે અમે તો વાતોને તડાકે ચઢયા હતા માટે આજ વાર લાગી. (ઠ)

સર્વે—હા ભાઇ હા ! એ ખરૂં કે' છે ખરૂં ! (એટલું બોલી સર્વ યક્ષો પુષ્પની માળાઓ પરોવવા મંડી જાય છે).

ભીમ—(આમતેમ જોઇ) આહાહા ! આ સ્થાન કેવું મનોહર છે. અતિ પરિશ્રમનું ફળ પણ અત્યુત્તમ મળે. જેમાં મારી પ્રિયાએ પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય માનેલાં એવા અસંખ્યાત પદ્મો પ્રફુલ્લિત થઈ રહેલાં છે તે પદ્મિનીની શોભા શી મોહક છેઃ—!

શ્લોક.

નગઝરણથકી શી નીપની છે, રમ્ય પદ્મિની દિવ્ય આ,
દ્રુમલતા વેષ્ટિત શકે આ છે, રમ્ય પદ્મિની દિવ્ય હાઃ
કૃષ્ણોત્પલ અને કોકનદશાં, રમ્ય કમળો રાજતાં,
નથી નથી કાંઇ હિસાબમાં જો, રમ્ય કમળો રાજતાં. ૭

રૂ એ વિકાળ અને દીર્ઘકાય પુરૂષથી રક્ષણ કરવુ ઘટે છે તેમ તમારી તલાવડી તમારે સાચવવી પણ ઘટે છે. અર્થાત્ એ તમને પણ ભય ઉત્પન્ન કરે એવો બળવાન છે એ ધ્વનિ.

(ટ) વિદ્યુન્માલી—એક યક્ષ (કુબેરનો અનુચર). માતંગની ઇ૦— અર્થાત્ અમે સિંહ જેવા બળવાન્ છીએ માટે અમને તે દીર્ઘકાય પુરૂષનો ભય નથી, પણ તારા જેવી (વનદેવતા જેવી) બીટીકણ શિયાળને સંભાળવાનું છે. માતંગ—હાથી. શૃગાલ—શિયાળ.

(ઠ) કામુકા—કુબેરની એક દાસી.

૭ શ્લોક—હરિગીત છંદ નગ ઇ૦—નગ (પર્વત) ના ઝરણથી શી (કેવી)

અપિચ—

શ્લોક.

પક્ષીઓ કલ શબ્દ શા ઉચરતા, સંખ્યા વિનાના અહીં,
કિનારા મણિના કરામતી કર્યા, શોભા ન આવી લહી !
આ શુ પર્વત પ્રૌઢ ઝૂમી ઝઝુમી, દેહાંત વિચારતા !
વાયુ સ્વચ્છ કરે ન કર્દમ દિસે, શો લોભ તે ધારતા. ૮

અરે આ પર્વતની સપાટી પર રહેલી અદ્ભુત દેખાવવાળી પદ્મિનીને જોઇ કિયો માનવ મોહ ન પામે ? આખા સુગંધી વને વિંટાયલી હંસ, કારંડવ, ચક્રવાકાદિએ સેવવી, અને જલપ્રિય પક્ષીઓએ ક્રીડા કરી કમલની રજ જેમાં નાખેલી એવી તલાવડીનો ઉપભોગ યક્ષેશ્વર કુબેર અથવા નરેશ્વર ભીમ વિના બીજો કોણ કરે ? (એને એઠેલા અસંખ્યાત રક્ષકોને જોઇ) હાં ઠીક; અહીં યુદ્ધપ્રસંગ અવશ્ય આવશે માટે હું પ્રથમ જલપાન કરી લઉં. (તલાવડીમાં ઉતરી પાણી પીએ છે) આહાહા ! શું જળ છે ! :—(૭)

આ રમ્ય અને દિવ્ય પદ્મિની (તલાવડી) થઇ છે ! આ પદ્મિની દ્રુમ (વૃક્ષ) અને લતા (વેલી) થી વેષ્ટિત (વીંટાયલી) છે. તે જાણે વસ્ત્રાલંકારથી વીંટાયલી દિવ્ય અને રમણિક પદ્મિની સ્ત્રી હોયની, તેવી શોભેછે ! હા—(નિશ્ચયાર્થક અવ્યય). કૃષ્ણોત્પલ—કાળું કમળ. કોકનદ—સોનું, રાતું કમળ. સોનાનાં સરખાં કમળ અહીં શોભે છે, એમ પણ અર્થ થાય રહીવો અન્વય એવો છે કે અહીં કૃષ્ણોત્પલ કોકનદરાં કમળો રાજે છે, પણ તે કાંઇ હિસાબમાં નથી, કેમકે અહીં તો રમ્ય કમળોનું રાજ્ય છે, અથવા રાજહાં—લક્ષ્મીએ તજેલાં (સુગંધી રૂપી શોભાએ તજેલાં) રમ્ય કમળો તો અહીં કંઈહિસાબમાં નથી.

૮ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. કલ અવ્યક્ત અને મધુર. કરામતી—કરામતવાળા. શોભા ઇ૦—આવી શોભા મેં કોઇ જગાએ દીઠી નથી ! દેહાંત ઇ૦—શું આ પર્વતો પોતેજ તલાવડીથી ખુશ થઈ ઝઝૂમી તેમાં પડી દેહાંત ઇચ્છે છે ! વાયુ ઇ૦—વાયુ આ સ્થળને અથવા તલાવડીના જળને સ્વચ્છ કરે છે તથા તેમાં કાદવ દેખાતો નથી, માટે એમ કરવામાં વાયુ શો લોભ ધારતા હશે ! અર્થાત્ જાણે કંઇ લાભ થવાની આશાથી ઉત્સાહપૂર્વક સ્વચ્છતા રાખી હોય તેમ વાયુ આ સ્થળને સ્વચ્છ કરે છે !

(૭) નરેશ્વર—મનુષ્યનો ઇશ્વર—નરપતિ.

શ્લોક.

શીતળ નિર્મળ હલકું, કેવું સ્વદિષ્ટ ઇષ્ટ જળ આ છે,
ધન્ય તુ ધન્ય ધનેશ્વર, ઇંદ્રાદિક નવ તુ જ થકી સુખિયા છે ! ૯

(આ પ્રકારે અનેક સુખના અભિનયદર્શક જલપ્રશસા કરી તેનું પુનઃ પુન પાન કરી રહ્યા પછે પદ્મ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે થયા, તે સમયે તેને કુબેરના અનુચરો આ પ્રમાણે તિરસ્કારપૂર્વક વચનો કહી અટકાવવા દોડી આવ્યા) (ઢ)

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(એકાએક પ્રવેશ કરી, જોઇ) અરે મૂઢ યક્ષો ! તથા ક્રોધવશા નામક દાનવો ! અરે કિન્નરો ! તમે આજુ બાજુ નજર રાખ્યા વગરજ કામ કરનાર છો કે કેમ ? તમારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય તો એ છે કે તમારે આ પદ્મિ નીનુ રક્ષણ કરવુ. તે ભૂલી જઈ કે'વાતા નિરૂદ્યોગીના ભૂષણરૂપ શુ ફૂલાજ ગુથો છો ? કે કઇ બીજીએ સરત રાખો છો ? (ણ)

અનુચરો—(ગુથાતી માળાઓ ભણી નજર હોવાથી) અધ્યક્ષ! અહીં બીજુ શુ આચરવા જોગ કાર્ય અમે ન આચર્યું કે ફૂલા ગુથો

---

૯ શ્લોક—ગીતિ જળના ગુણ વર્ણ્યું છે શીતળ ઇ૦ ઇષ્ટ—વાહાલું—પ્રીતિકર

(ઢ) અનેક સુખના ઇ૦—જળની પ્રશસા એવી રીતે કરી કે જેરી અનેક પ્રકારના સુખના અભિનય જોવામા આવે પદ્મ—કમળ તે સમયે ઇ૦—

હવે પછી પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ અને તેના હાથ નીચેના પદ્મિનીરક્ષક અનુચરોનો સવાદ વર્ણશે, એ સવાદની અતે ભીમ કમળ લેવાની ઇચ્છાવાળો થયો તથા અનુચરો તેને અટકાવવા દોડચા એમ સબધ યોજવો)

(ણ) પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—તળાવનીનુ રક્ષણ કરનારા યક્ષોનો નાયક **ક્રોધવશા** —એ નામના કુબેરના સેવક—તળાવડીના રક્ષક દાનવો કે'વાતા ઇ૦—જેને કાઇ કામકાજ ન હોય તે ફૂલા ગૂથે, એમ લોકો કહે છે, અર્થાત્ ફૂલા ગૂથવા એ નિરૂદ્યોગીનો ધધો હોવાથી તેવા લોકોનુ ભૂષણ છે એમ છતા ખરૂ જોતા ફૂલા ગૂથવા એ પણ એક ઉદ્યોગજ છે અને ઉપયોગી છે, માટે ફૂલા ગૂથનારને નિરૂદ્યોગી નામ આપવુ ઘટિત નથી, તેથી યક્ષા યક્ષ કહે છે કે, કહેવાતા નિરૂદ્યોગીના ભૂષણરૂપ ઇ૦

છો કહી ઠપકો દેવા લાગ્યા છો ? આય કામ આપનીજ આજ્ઞાનું છે કે અમે અમારા મનથી કરવા બેઠા છીએ ? પરમેશ્વર માથે રાખી કાંક તો વિચાર કરો. (ત)

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(ગુસ્સાથી) અરે શો વિચાર કરાવો છો ? જરા ઉંચું જોઇને બોલશો કે એમને એમજ ! જુઓ પેલો મૃગચર્મવાળો સત્તાં સુવર્ણ બાજુબંધ ધારણ કરેલો, શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલો, ભયંકર પરાક્રમવાળો, શૂરવીર અને શંકાવિનાનો થઇ તથા તમો સર્વેને તૃણતુલ્ય લેખી, પદ્મિનીના જળનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રહ્યો છે; અરે એટલાથીએ એ ક્યાં નિવૃત્તિ પામે છે ! જુઓ જુઓ કમળ તોડવા લાગ્યો ! તમે એને સત્વર પુછો કે એ અહીં શા માટે આવ્યો છે ? (થ)

અનુચરો—(ભીમને જોઇ તેની કને દોડી જઇ) અહો મહા બાહુ ! મહાતેજસ્વી ! મહામતિમાન મુનિસમાન વેષવાળા ! અને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલા ! તમે કોણ છો ? કોણ છો ? અને અહીં શા કાજે આવ્યા છો ? (દ)

ભીમ—ભીમ નામનો પાંડવ અને ધર્મરાજાનો અનુજ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા બદરી વનમાં આવી રહેલો મને માનો. અહીં આવવાનું પ્રયોજન આ પદ્મ લઇ જઇ પ્રિયાને પ્રસન્ન કરવી એટલુંજ છે. (ધ)

અનુચરો—અહો નરવર ! આ યક્ષેશ્વરને ક્રીડા કરવાનું અતિ પ્રિય સ્થળ છે. આમાં માનવ વિહાર કરવા સમર્થ નથી. યક્ષો, ગંધર્વો અપ્સરાઓ, મુનિઓ અને દેવતાઓ પણ કુબેરની આજ્ઞા વિના આ જળનું પાન કરવા કે એમાં ક્રીડા કરવા શક્તિમાન નથી. (ન)

(ત) મનથી—મનથી કલ્પીને—અમારી સ્વેચ્છાથીજ.

(થ) ભીમને બતાવીને કહે છેઃ જુઓ ઇ૦.

(દ) અનુચરો ભીમને જોઈ એકાએક તેના તેજમાં દબાઇને તેને વિનયપૂર્વક પૂછે છે, એમ બતાવવાને આ ભાષણમાં મહાતેજસ્વી આદિ શબ્દો અનુચરોના મુખથી કઢાવ્યા છે.

(ધ) અનુજ—નાનો ભાઇ. કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા—(કપટ ઘૂતરૂપ) બદરી વનમાં—એ નામની હિમાલય પરની જગામાં.

(ન) નરવર—ઉત્તમ પુરુષ તલાવડીની મહત્તા તથા ભીમની તેમાં પેસવાની અયોગ્યતા વર્ણે છેઃ આ યક્ષેશ્વરને ઇ૦.

ભીમ—અને કદાપિ કોઇ શકિતમાન્ થયો તો તેનું શું થાય તેય ભેગે ભેગું કહીજ ઘોને ! (પ)

અનુચરો—(સકોપ) અરે ભલા માણસ ! એમાં તે કે'વાનું શું છે ? ધનદની અવગણના કરી આમા વિહાર કરનાર નાશ પામે નાશ ! અલ્યા ! અમારી સાથે વાત કરતો જાય છે અને કમળ તોડતો જાય છે કેમ ? વાહરે વાહ ! (ફ)

ભીમ—અરે મેં તમને કહ્યુંકની કે હું ધર્મરાજાનો ભાઇ ભીમસેન છુ ! શું તમે તે વૃકોદરને નથી જાણતા કે અલ્યા પેલા કહી ઝીનવા ઇચ્છો છો ? (બ)

અનુચરો—વાહરે અલ્યા ! કે'છે કે હું ધર્મરાજાનો ભ્રાતા છું અને કુબેરનો અનાદર કરી બળાત્કારે બિસપ્રસૂન લેવા ઇચ્છે છે ! (મ)

ભીમ—કેમ, ધર્મરાજાનો ભ્રાતા આ કમળ ન લઇ શકે ?

અનુચરો—અરે ધર્મરાજાનો ભાઇ શું પણ સાક્ષાત્ પુરંદરનો પુત્ર પણ ધનેશ્વરની આજ્ઞા વિના અમો સતા આ સ્થળના સામું જોવાનેય સમર્થ નજ થઇ શકે ! (મ)

ભીમ—ખરૂ ભાઇ ખરૂ ! તમારૂ કે'વુ ખરૂ છે; પરતુ હું આટલામાં તમારા કુબેરને જોતો નથી અને કદાપિ જોઉં તથાપિ આ કમળ લેવા તેની યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી.

અનુચરો—કેમ નથી ઇચ્છતો ? ઇચ્છવું પડશે.

ભીમ—ઇચ્છવુ પડશે ત્યારે જોઇ લઇશું, પરંતુ તમે એટલુંય

(પ) ભીમનો ઉદ્ધત જવાબ વર્ણ્યું છે અને ઇ૦.

(ફ) ભીમનો અનુચરોએ કરેલો તિરસ્કાર વર્ણ્યો છે અને ઇ૦.

(બ) અનુચરોએ કરેલો તિરસ્કાર સાભળી ભીમને થએલો કોપ વ્યજિત કરે છે શું તમે ઇ૦.

(મ) બિસપ્રસૂન—કમળના ફૂલ

(મ) પુરદરનો પુત્ર—ઇંદ્રનો પુત્ર અર્જુન.

નથી જાણતા કે રાજાઓ કોઇની યાચના કરતા નથી અને ક્ષત્રિયનો વિશેષ ધર્મ પણ છે કે કોઇની યાચના કરવી નહિ. ત્યારે શું તમે યક્ષેશ્વરના અનુચર થઇ ક્ષત્રિયનો ધર્મ ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છો છો? (ય)

અનુચરો—અરે ક્ષત્રી ધર્મધારી! કે' કે', તું જ કે' કે ક્ષત્રીઓ પારકુ લેવાની ઇચ્છાવાળા ક્યારે હોય છે? (ર)

ભીમ—સત્ય છે, તમારૂં કે'વું સત્ય છે; ક્ષત્રીઓ એવાજ હોય છે અને હુ પણ એવાજ છુ. (લ)

અનુચરો—અથ્યા! કેમ કરી એવો છું? પારકી પદ્મિનીમાં વિના પૂછયે વિહાર કરે છે અને "સરોવરમાંથી તો હાથ કાઢતો નથી!"

ભીમ—(સસ્મિત) અનુચરો! આ પદ્મિની મહાત્મા કુબેરની ક્યારે છે? *આ તો નગઝરણથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; કંઇ કુબેરની કરામતથી કે તેના સ્થાનકથી ઉપજેલી નથી.*

અનુચરો—તે પૂછવાનો તારો શો અધિકાર છે?

ભીમ—શાંતં પાપં. ગિરિના ઝરણથી ઉત્પન્ન થયેલી તળાવડીનો ઉપભોગ કરવાને સર્વ ભૂત પ્રાણીઓનો એક સરખો અધિકાર છે એટલે પછે કોઇને કોઇની યાચના કરવાની રે'તીજ નથી. (એમ કહી ઘણાં કમળ તોડી બગલમાં મારે છે.) (વ)

અનુચરો—અરે મરણ ધર્મવાળા માનવ! શું તું અમારી અવગણના કરે છે! ત્યારે તો લે, લે તો જા! (એટલું બોલી સર્વે જણ

(ય) વિશેષ—ખાસ—બીજી વર્ણને લાગુ ન પડે એવો યાચના કરવા રૂપ અકાર્ય મારી પાસે કરાવવા ઇચ્છનારા તમે અન્યાયી છો, એમ સૂચવનારું વાક્ય કહે છેઃ ત્યારે ઇ૦.

(ર) ક્ષત્રીધર્મધારી—(**વક્રોક્તિ**). અર્થાત્ તું ક્ષત્રિયધર્મ ધારણ કરવાનું ડોળ માત્ર કરે છે, નહીં તો આની પારકી વસ્તુ લેવાની ઇચ્છા કેમ કરે?

(લ) એવાજ—પારકું લેવાની ઇચ્છા ન કરે એવા.

(વ) શાંતંપાપં—શિવ શિવ!—અર્થાત્ તમે એ શું અજુક્તું બોલ્યા? ભૂત-ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ.

ભીમ પર ચઢી આવે છે અને તેના પર ખડ્ગ, તોમર, પટ્ટિશ, બાણુ, પરશુ, આદિક અનેક શસ્ત્રાસ્ત્રનો વરસાદ કરે છે, અને ભીમ તે કશાને ન ગણુગતા ક્રમ ન તોડી એકહાજ કર્યા કરે છે તે જોઇ)

અધ્યક્ષ—(સકોપ) અરે મૂઢ માનવ ! શું તું સર્પની અવગણના કરે છે ? (એમ બોલી ભીમને અનેક બાણથી વીંધે છે અને તેથી અરયાને લાગેલા ઘાથી જેમ સિંહ બમણો બલિષ્ટ અને કોપાવિષ્ટ થાય છે તેમ થઇ તે સિંહનાદ કરે છે અને તે શબ્દમાં હનુમાન્ પોતાનો શબ્દ પૂરે છે તથા ટિકટ આની પહોચતા ધગેતકચ પોતાના પિતાનો સ્વર ઓળખી પોતે પોતાના અનુચરો સહિત સિંહનાદ કરે છે, જેથી અસખ્યાત યક્ષો પૃથ્વી પર પડી જાય છે અને તેમનો અધ્યક્ષ ગભરાઇ નાસી આકાશ માર્ગે થઇ કુબેરને સમાચાર કેહેવા જાય છે) (જ)

ઘટોત્કચ—(બળે બેસાડેલી કૃષ્ણા સહ પ્રવેશ કરી આવતા યુધિષ્ઠિર સામુ જોઇ) અહો મહારાજાધિરાજ ! મારા પિતાશ્રીએ આ (પડેલા યક્ષોને બતાવી) અનેક શૂરવીરોને મારી પોતાનુ કામ કરી લીધુ જણાય છે ! અરે ! મને ધિક્કાર છે કે હું સાથે છતા તેમને આવે પ્રસંગે કંઇ પણ સાહાય કરી શક્યો નહિ !

શ્લોક.

શે કાળ કરતાજ કાળ સા'ય,
માગે કહોજ કિયે ઉપાય ?
જો કાળ તે તણી સા'ય થાય,
કો' કરમ કર્ત્તે તે કરતા મનાય ? ૧૧

યુધિષ્ઠિર—(મરણ પામી પડેલા યક્ષને જોઈ ખેદ) અરે સાહસકર્મપ્રિય ભ્રાતા ! આ યક્ષોને હણી તે યક્ષેશ્વરનો કેવો મહદ્ અપરાધ કર્યો છે ! (બે હાથ જોડી - મન કરી) અહો ધનેશ્વર ! અમારો અપરાધ ક્ષમા કરો ક્ષમા કરો. (પ)

શ્લોક.

પ્રતાપી કુબેર પિતાજી સમાન,
ક્ષમાધર યક્ષપતિ મતિમાન;
સુતે કરિયા અપરાધ મહાન,
પિતા ન ગણે ગણના ગુણવાન. ૧૨

---

૧૧ શ્લોક—પદ્ધરી છંદ. શે ઇ૦—જે કાળના પણ કર્ત્તા (ઉત્પન્ન કરનાર) હોય તે કાળની સાહાય કિયા ઉપાયથી માગે ? અર્થાત્ નજ માગે હું ઘટોત્કચ કાળરૂપ છુ અને મારા પિતા ભીમ કાળના કર્ત્તારૂપ છે, માટે તે મારી સાહાય શું કરવા માગે ? જો ઇ૦—જો કાળના કર્ત્તાને કાળ સાહાય થાય તો પછી તે (કાળ કર્ત્તા) પુરૂષ કાળના કર્ત્તા શી રીતે મનાય ? ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુ કરતાં ઉત્પન્ન કરનાર સદા સમર્થજ હોવો જોઇએ, એ સામાન્ય વાતનું અવલંબન કરીને વિશેષ વાત કહી છે માટે **વિકસ્વરાલંકાર.**

(પ) સાહસકર્મપ્રિય—સાહસ કર્મ જેને વાહાલું છે એવો.

૧૨ શ્લોક—મોતીદામ. ક્ષમાધર—ક્ષમાગુણવાળા અથવા પૃથ્વી ધારણ કરનારા—રાજા (કુબેરને રાજા કહેવામાં આવે છે) હે પ્રતાપી ક્ષમાધર મતિમાન યક્ષપતિ કુબેર ! તમે પિતાજી સમાન છો પિતા સમાન છો માટે અમો પુત્રના અપરાધ ક્ષમા કરો. કોની પેઠે તે દૃષ્ટાંતથી કહે છે. સુતે ઇ૦, અહીં કુબેર અને પાડવો તથા પિતા અને પુત્ર એ બન્ને વચ્ચે બિંબપ્રતિબિંબ ભાવ વર્ણવ્યો છે માટે **દૃષ્ટાંતાલંકાર.** ક્ષમાધર શબ્દ બે અર્થવાળો છે માટે **શ્લેષાલંકાર.** ક્ષમાધર છો માટે ક્ષમા કરશો, એવા અભિપ્રાયથી ક્ષમાધર કહ્યા છે માટે **પરિકરાંકુરા**·

(એવે પાંચાલી, નકુલ, સહદેવ, વસંતિકા, સ્મરવર્દ્ધક, ધૌમ્ય, લોમશ અને બીજા કેટલાક બ્રાહ્મણો રાક્ષસારૂઢ થઇ એક પછી એક એમ અનુક્રમે પ્રવેશ કરે છે). (स)

પાંચાલી—(થયેલો પક્ષપાત જોઈ) હાય હાય ! શું અજાતશત્રુ મહાશોકગ્રસ્ત દેખાય છે તેથી એમ તો કાંઇ નહિ થયું હોય કે મારા પતિએ મારૂં પ્રિય કરવા આ કર્મ આચર્યું હોય ? (નિઃશ્વાસ નાખી) હરહર ! પ્રભુ ! જો એમ થયું હોય તો પછે આ પાપ કર્મ કરાવનારી હુંજ મનાઉં. (એટલું બોલી માથે હાથ દઇ બેસી જાયછે). (ह)

નકુલ સહદેવ—(આમ તેમ શોધ કરતાં ભીમને કમળ તોડતો અને તે વારંવાર ગણતો જોવાથી યુધિષ્ઠિર કને જઇ) અહો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા ! મહાત્મા ભીમસેન જુઓ પેલી પદ્મિનીમાંથી પદ્મ ઉપાડતા લીલા કરી રહ્યા છે ! (યુધિષ્ઠિર, દ્રૌપદી, ધૌમ્યલોમશ આદિ સર્વે જણ તલાવડી ભણી ઉંચાં ડોકાં કરી જુએ છે અને ભીમને ઓળખી ધૌમ્યાચાર્ય તેને આ પ્રમાણે કહે છે.) (का)

ધૌમ્ય—અહો વત્સ વૃકોદર ! હવે નિવૃત્તિ પામ્ય નિવૃત્તિ. જો કહ્યું છે કેઃ—

✠ટીકા આ કવિતાનો અર્થ સ્ફુટ ગ્રહણ કરી શકાય છે માટે **પ્રસાદ** નામે ગુણ વર્ણવ્યો છે. વળી એમાં પ, ક્ષ, ગણ, વગેરે અક્ષરોની પુનરૂક્તિથી કવિતા સુંદર લાગે છે માટે **માધુર્ય** નામે ગુણ છે. ઉપર પ્રમાણે અલંકાર અને ગુણનો યોગ થયો છે, માટે **શોભા** નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણવ્યું છે યુધિષ્ઠિરે આ શ્લોકથી કુબેરની આરાધના કરી છે માટે નિર્વહણસંધિનું **પ્રસાદ** નામે અંગ વર્ણવ્યું છે

(स) રાક્ષસારૂઢ—રાક્ષસ ઉપર બેઠેલા

(ह) પાપ કર્મ કરાવનારી હુંજ મનાઉં—એ વાક્યથી કમળ લાવવા રૂપ બીજનું ફરી કથન થયું છે માટે નિર્વહણસંધિનું **સંધિ** નામે અંગ વર્ણવ્યું છે

(का) ગણતો—આ શબ્દથી ભીમ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે હજાર કમળ પૂરાં લેછે, એમ વ્યંજિત કર્યું છે લીલા-ગમ્મત.

શ્લોક.

" અતિશે લોભ તે " જાણો, " પાપનું મૂળ " પૃથ્વીમાં;
માને થોડે ઘણું તેને, સૌ અનુકૂળ પૃથ્વીમાં. ૧૩

ભીમ—(તેના ગમું ન જોતાં) હવે શું માયા રચી મારા આચાર્ય થઇ મને શીખામણ દેવા લાગ્યા કે ! વાહ ઠીક છે ! માયા કરનારની કાયા કર્યાં સુધી અચળ રે'છે ! (ભીમનું સામે ન જોતાં એવું બોલવું સાંભળી કંપતા કંપતા ધૌમ્ય ધર્મરાજ કને જતા રહે છે.) (ચા)

લોમશ—(યુધિષ્ઠિરને ચિંતાતુર જોઇ) વત્સ ! હવે ચિંતા કરવાનું કંઇ પણ પ્રયોજન નથી.

યુધિષ્ઠિર—મહર્ષિ ! એમ કેમ બોલોછો ? આ શું અમે યક્ષેશ્વરનો ઓછો અપરાધ કર્યો છે ?

લોમશ—વત્સ અજાતશત્રુ ! જ્યારે સુદૈવ થાય છે ત્યારે સર્વ અવળી કૃતિ પણ સવળી થઇ રહે છે. એ મારા વચન પર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો જો જોઃ—

શ્લોક.

ધરણીતલ વિષે જો, યાનમાં બેશી આવે,
(તુજ)વનદ મન મનાવા, પાર્થને સાથ લાવે;
ધરમ શરમ તારો, બીક સૌને બતાવે,
અધિક અધિક આથી, સુખ એ ઉપજાવે. ૧૪

---

૧૩ શ્લોક—અનુષ્ટુપ્. અતિશે ઇ૦—લોકોક્તિ અલંકાર.

(ચા) ધૌમ્યનું વચન સાંભળી ભીમ તેને યક્ષની માયા સમજી કહે છે; હવે શું ઇ૦ કંપતા કંપતા—(રખેને મને માયાવી યક્ષ સમજી ભીમ મારી નાખે ! એવા ભયથી).

૧૪ શ્લોક—માલિની. ધરણી તલ વિષે—પૃથ્વી ઉપર. યાનમાં—વાહનમાં કે વિમાનમાં ધરમ ઇ૦—હે ધર્મ ! તારો ધર્મ રૂપી શરમ (શ્રમ) સૌને બીક બતાવે છે—તારા ધર્માચરણથી સહુ તને ભય પામીને નમે છે અથવા તારો ધર્મરૂપી શરમ (શર્મ—શાંતતા) સૌને બીક બતાવે છે. અને આથી (તારા ધરમશરમથી) એ

યુધિષ્ઠિર—(અત્યંત હર્ષ સહિત) શું શું મહારાજ, મહાત્મા યક્ષેશ્વર અમારા પર અનુગ્રહ કરવા ઇચ્છેછે ? અને તેમની સાથે શું મારો અર્જુન અર્જુન પણ આવે છે ? મહર્ષિ ! તે ક્યાં છે ક્યાં છે? (ગા)

લોમશ—પ્રતાપી પૃથ્વીશ ! તમારા પર અનુગ્રહ કરવાને યક્ષેશ્વર નથી આવતા પરંતુ તમારા ધર્મ ધૈર્યથી તમારૂં મન સર્વ પ્રકારે શાંત કરવા અને તમારી વાન્છેલી વસ્તુને આપતા યક્ષોએ આડ કરી વાર લગાડી તેની ક્ષમા માગવા અને તે ભીમ આપશે કે નહિ એવી શંકા થતાં ધનદેશ્વર જાતે ઇંદ્રલોકમાં જઈ અર્જુનને સાથે લઇ તમારૂં મન મનાવવા આવે છે. જુઓ આ બન્ને આવ્યા. (એવે અર્જુન તથા કુબેર આકાશ માર્ગેથી વિમાનમાં બેશી પ્રવેશ કરે છે અને સર્વે જણ હર્ષથી નાં થઇ ચિત્રવત્ જોયા કરેછે.) (ઘા)

અર્જુન—(સર્વ પોતાનાંને જોઇ વિમાનમાથી સત્વર ઉતરી પડી પ્રથમ ધૌમ્ય લોમશને તથા પછી યુધિષ્ઠિરને પગે લાગે છે અને પડિનીમાં કોઇને પણ ન જોતા ઉભા રહેલા ભીમને જોઇ તેના ભણી દોડી જઇ, ભ્રાતા ! હું સેવક અર્જુન તમને નમન કરૂં છું, એમ બોલતો બોલતો તલાવડીમાં જઇ ભીમને પગે લાગે છે).

ભીમ—(અર્જુનને નિહાળી જોઇ તેને ચિન્હાદિકથી ઓળખી સહર્ષ) ભ્રાતા ! આજ અમારાં ભાગ્યોદય ! કિંતુ પાંચાલીને પ્રસન્ન કરવા મારે સહસ્ત્ર કમળ લેવાં છે તેમાં પાંચ બાકી છે તે મને લઇ લેવા દે જો તું મારી દૃષ્ટિથી હવે આઘો જઇશ તો તે મારાથી નહિ લવાય નહિ લેવાય (એટલું બોલી પાંચ કમળ તોડી લઇ અર્જુનને છાતી સરશો ચાંપી અત્યંત હર્ષ પામે છે.) (ઙા)

(કુબેર) તને અધિક અધિક સુખ ઉપજાવે છે યુધિષ્ઠિરના દુઃખની નિવૃત્તિ વર્ણી છે માટે નિર્વહણસંધિનું સમય નામે અંગ

(ગા) યુધિષ્ઠિરનો અત્યંત હર્ષ બતાવવાને અર્જુન શબ્દની દ્વિરુક્તિ કરી છે.

(ઘા) કુબેર પાડોની ક્ષમા માગવા આવ્યા છે વગેરે અદ્દભુત અર્થની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે નિર્વહણસંધિનું ઉપગૂહન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(ઙા) ઓળખી—(રખેને યક્ષોની માયા તો ન હોય, એવી શંકાનો

અર્જુન—(ધીમેથી) ભ્રાત! યક્ષેશ્વર આવ્યા છે તમને પ્રણામ કરા

ભીમ—(આમ તેમ જોતાં યક્ષેશ્વર તથા યુધિષ્ઠિરાદિને જોઇ) પરંતુ પાર્થ! તું જ કહને કે હું કેવા રીતે પ્રણામ કરૂં?—

શ્લોક

અપરાધી જો હું છું, તો તું કે' કયમ પ્રણામ સ ભાવશે,
ક્ષમા કરે તો સારૂં, ના કે'તા ક્ષત્રીં નામ સ ભવશે? ૧૫

કુબેર—(કને આવી) ધર્માત્મા વૃકોદર! તમે અમારો અપરાધ કર્યોજ નથી, કિંતુ આ અમારા અધ્યક્ષે તમારા જેવા ધર્માત્માનો અપરાધ કર્યો કહેવાય

અધ્યક્ષ—(સ્વગત) " બાંધ્યા સર્પનો બે મગથી મરે" તે આનુંજ નામ (પ્રકાશ) ધનેશ્વર સત્ય કહે છે

ભીમ—(સત્વર તલાવડીમાંથી નીકળી કુબેરને પ્રણામ કરે છે) યક્ષેશ્વર! આપે અહીં આવી અમને દર્શન દેવા રૂપ અપરિમિત કૃપા કરી છે (યુધિષ્ઠિરાદિને આવતા જોઇ) અહો! સર્વે જણા અહીંજ આવ્યા છેને! (ચા)

પાંચાલી—જ્યાં ધનદેશ્વરના અનાયાસ દર્શન થવાના હોય, (સાનંદ) જ્યાં પ્રિય પાર્થ પધારવાના હોય અને (સહર્ષ) જ્યાં સ્વેચ્છિત મળવાનું હોય ત્યાં કોણ ન આવે? (છા)

સ્મરવૃદ્ધક—તમે કહ્યું કે કોણ ન આવે, ત્યારે અમે કહીએ છીએ કે આ પડેલા મડદા જોઇ બી'તો હોય તે ન આવે!

હોવાથી) કમળ પુરા લીધેલા કહીને કાર્ય સિદ્ધ થવાનું કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણ સંધિનું ગ્રથન નામે અંગ વર્ણવ્યું છે

૧૫ શ્લોક—રીતિ કેવી રીતે પ્રણામ કરૂં એ પ્રશ્નનું કારણ કહે છે અપરાધી છું ના છું—જો કુબેર મને ક્ષમા નહિ કરે તો પછી ક્ષત્રિય થઇને એવું અપમાન વેઠવું એ સંભળાશે વારૂ?

(ચા) અપરિમિત—અત્યંત

(છા) ભીમ અને દ્રૌપદીનું પરસ્પર ભાષણ છે ૧ એ નિર્વહણ સંધિનું

અર્જુન—(સસ્મિત) અહો તમે પણ અહીં આવ્યા છો કે શું ? (એટલું બોલી નકુલ, સહદેવ, ઘટોત્કચાદિ સર્વને યથાઘટિત આલિંગન પ્રેમવચનાદિસહ મળે છે.)

કુબેર—(પડેલા યક્ષો પર અમી દૃષ્ટિથી જુવે છે જેથી તે સર્વે એકાએક સહર્ષ ઉઠી ઊભા થઇ સર્વને પ્રણામ કરી ઘટિત સ્થળે ઊભા રહે છે) કેમ મહામાહાત્મ્ય ! હવે તો તમારા જેવા આવા મહોત્સવમાં ન આવે એમ તજ બને કની ?

સ્મરવર્દ્ધક—(નમન કરી) હા ધનેશ્વર ! હા. તમે સા'વ તે કરવા સમર્થ છો.

લોમશ—વત્સ અજાતશત્રુ ! મેં મળવાના કહેવાથી તારૂં આ પ્રમાણે પ્રિય કર્યું છે. જો શ્રવણ કરય —(ज्ञा)

શ્લોક.

તીર્થે મહીના સઘળા, મા'ત્મ્ય મુનિતાં પ્રણામ સહ ભાખ્યાં;
દિવ્ય કમળ આ મળિયા, પ્રિયસુરદર્શન કુકષ્ટ નવ રાખ્યા.　　૧૬

તથાપિ હે ધર્માત્મા ! તું 'ર' કે' કે આથી પણ હું તારૂં શું અધિક પ્રિય કરૂં ? (ज्ञा)

પરિભાષણ નામે અંગ વર્ણુયું છે અનાયાસ—વગર શ્રમે સ્વેન્છિત મળવાનું ઇ૦—ઇષ્ટાર્થની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે નિર્વહણ સંધિનું આનંદ નામે અંગ વર્ણુયું છે.

(ज्ञा) મળવાના—ઇંદ્રના અર્જુન ઇંદ્રલોકમાં ગયો ત્યારે વનમાં એકલા રહેલા યુધિષ્ઠિરને શાંતિ મળવાને ઇંદ્રે લોમશને તેમની પાસે મોકલી તેમને તીર્થયાત્રા કરાવી વિનોદ પમાડવાનું કહ્યું હતું તે પૂર્વના અનુભૂત અર્થનું સ્મરણ કરી લોમશે આ વાક્ય કહ્યું છે, માટે નિર્વહણ સંધિનું નિર્ણય નામે અંગ

૧૬ શ્લોક—પ્રીતિ પ્રિયસુ દર્શન—પ્રિય (અર્જુન) અને સુર (દેવ—કુબેર) ના દર્શન થયા સુખ આદિકની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે માટે નિર્વહણ સંધિનું ભાષણ નામે અંગ વર્ણુયું છે.

(ज्ञा) વરદાન આપવાનું સૂચન કર્યું છે માટે નિર્વહણનું કાવ્યસંહાર નામે અંગ વર્ણુયું છે.

કાંટાવાળાનાં પુસ્તકો.

૧	નાત સુધારો (મળતી નથી)	૦—૨—૦
૨	નીતિ અને લૌકિક (ધર્મ મળતી નથી)	૦—૨—૦
૩	નીતિ ધર્મ	૦—૩—૩
૪	પાણીપત અથવા કુરુક્ષેત્ર	૦—૪—૦
૫	દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન ભાગ ૧	૦—૪—૦
	એજન ભાગ ૨	૦—૬—૦
૭	મહીસુરની મુસાફરી	૦—૪—૦
૮	ભૂતળ વિદ્યા	૦—૫—૦
૯	બે બેહેનો	૦—૮—૦
૧૦	અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન	૦—૧૨—૦
૧૧	સંસાર સુધારો	૨—૪—૦
૧૨	કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા ભાગ ૧	૨—૦—૦
૧૩	એજન ભાગ ૨	૨—૦—૦

૧૪ લઘુ વ્યાકરણ
૧૫ મોટું વ્યાકરણ — વડોદરાના કેળવણી ખાતાની માલકી
૧૬ અંકગણિત ભાગ ૧
૧૭ અંકગણિત ભાગ ૨

૧૮ લેખ પદ્ધતિ
૧૯ નામાની પદ્ધતિ
} અંગ્રેજી રાજ્યના કેળવણી ખાતા મારફત ૭ અને ૮ ૦ મળીને વપરાયેલા

૨૦ બાળજ્ઞાન–માળા પુસ્તક ૧
૨૧ „ પુસ્તક ૨
૨૨ „ પુસ્તક ૩
} વડોદરા કેળવણી ખાતાની માલકી.

૨૩ પ્રાચીન કાવ્યના છુટા અંકો (ના. પ્ર. અને ૮ ૦ ટીકાસાથે પ્રસિદ્ધકર્તા).
૨૪ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક (હાલ બંધ છે) એજન
૨૫ થી ૫૯ પ્રાચીન કાવ્ય માળાના ૩૫ અંકો એજન માલકી કમીટીની.
૬૦ રાણી રૂપસુંદરી. પ્રસિદ્ધકર્તા ખુશાલદાસ ગોકળદાસ. અમદાવાદ.
૬૧ સ્ત્રીઓન્નતિના કર્તવ્ય વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી.

૬૨ કન્યા વાચનમાળા ભાગ ૧
૬૩ એજન ભાગ ૨
૬૪ એજન ભાગ ૩
} મુંબઈના કેળવણી ખાતાની માલકી.

૬૫ બાલમુકુંદ ઉદ્ધવકૃત રામાયણ ગુ. વ. સોસાઈટી તરફથી

ટીપ.—પહેલા ૧૩ પુસ્તકો કર્તા તરફથી, અને એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ તરફથી મળશે ભૂતળ વિદ્યા વડોદરા તથા અંગ્રેજી રાજ્યની શાળાઓમાં ચાલેછે.